

Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць
Випуск 10 (13)

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2025

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (протокол № 4 від 8 грудня 2025 р.)

Редакційна колегія:

Наталія Реброва, кандидат історичних наук, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» (голова); **Інна Непотенко**, кандидат історичних наук, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» (відповідальний редактор); **Андрій Острянюк**, кандидат історичних наук, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (відповідальний секретар); **Вячеслав Корнієнко**, доктор історичних наук, Національний заповідник «Софія Київська»; **Олег Однороженко**, доктор історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; **Олена Черненко**, кандидат історичних наук, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Рецензенти: Юрій Нікітін, доктор історичних наук
 Володимир Пекарчук, доктор історичних наук
 Андрій Чуткий, доктор історичних наук

Ч-49 **Чернігівські старожитності:** зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів: Десна Поліграф, 2025. Випуск 10 (13). 216 с. : 32 іл.

ISBN 978-617-8145-74-3

У черговому числі збірника наукових праць «Чернігівські старожитності» представлено результати досліджень широкого кола проблем української історії, археології, історіографії та джерелознавства. Матеріали досліджень апробовано в ході роботи II Міжнародної наукової конференції «Історико-культурна спадщина: Русь-Україна-Європа», яка відбулась 30 жовтня 2025 р. у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній».

Видання розраховане на фахівців у галузі охорони культурної спадщини, науковців, музеєзнавців і поціновувачів історико-культурних надбань.

*Є суб'єктом у сфері друкованих медіа. Ідентифікатор медіа – 30-05117
(протокол 26 від 10.10.2024 р. рішення № 2839 Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення)*

Усі права застережено.

У разі цитування матеріалів посилання на «Чернігівські старожитності» обов'язкове

УДК 94(477.51)(062.552)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)я54

ISBN 978-617-8145-74-3

© Автори статей, 2025
© Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», 2025

ЗМІСТ

<i>Батюк А.</i>	Канцеляристи чернігівської полкової канцелярії: соціальне походження, освітній рівень та кар'єрні траєкторії (за матеріалами іменних списків 1765 р.) 5
<i>Бугера І.</i>	Гурток Лазаря Барановича у науковому дискурсі 13
<i>Васюта О.</i>	Чернечий осередок Антонієвого печерного комплексу у Чернігові у домонгольський час: окрема обитель чи монастирський скит? 24
<i>Воробей О.</i>	Пошкоджені пам'ятки культури на Київщині (за матеріалами усно-історичних експедицій) 51
<i>Гаркуша А.</i>	Реставація настінного живопису у Спасо-Преображенському соборі м. Чернігова на початку ХХІ ст. 56
<i>Гребень П., Ситий Ю.</i>	Дослідження курганів по вул. Чернишевського 1989, 1990, 1997 рр. у Чернігові 64
<i>Дацюк О.</i>	Український аспект Першої світової війни в закордонних архівах 73
<i>Дядечко О.</i>	Комплекс археологічних знахідок із поховання у Спасо- Преображенському соборі, виявлених у 2012 р. 81
<i>Корнієнко В.</i>	До історії мощів Св. Феодосія Углицького: доповідна записка Валентина Шугаєвського до Всеукраїнської Академії наук 1922 р. 85
<i>Ляцук Н.</i>	Інструменти і вироби козаків-ремісників (кравців, шевців та римарів), знайдені під час археологічних розкопок поля Берестецької битви 90
<i>Миколайко Т.</i>	Подвижницька діяльність архієпископа Нафанаїла (Савченка) ... 95
<i>Мицик Ю.</i>	Чернігівський полковник Іоанікій Силич і дещо про його рід 101
<i>Нижник Л.</i>	Некрополь Іллінської церкви м. Чернігова 113
<i>Новик Т., Солобай П.</i>	Археологічні дослідження печери Антонія в Любечі 121
<i>Однороженко О.</i>	Земські печатки Київського та Чернігівського воєводств ХVІ–ХVІІІ ст.: між правом, традицією та історичною пам'яттю 125
<i>Павленко С.</i>	Родовід гетьмана І. Мазепи у світлі нових знахідок 143

<i>Пачковська О.</i>	Колекція менонітських надгробків національного заповідника «Хортиця» як джерело дослідження світогляду та поховальних практик переселенців	156
<i>Пільтяй Н.</i>	Привілей Сигізмунда III вази Яну Завольському на володіння Батурином Чернігівського повіту (травень 1625 р.)	167
<i>Сергєєв С.</i>	Історіографія архітектури будівлі Чернігівського колегіуму (дорадянський період)	173
<i>Солдатова К.</i>	Козацьке населення сіл Батуринської сотні від Івана Мазепи до Кирила Розумовського	180
<i>Терещук О.</i>	Іконографія архієреїв на дорогоцінній оправі євангелія другої половини XVIII ст. із церкви Миколи Доброго у Києві	187
<i>Ткач О.</i>	Атрибуція образу святої на стінописі кінця X ст. у притворі Троїцького собору у Чернігові	192
<i>Шугалій О.</i>	Археологічні дослідження другої половини XX – початку XXI ст. у південно-східній частині дитинця (в районі будинку полкової канцелярії)	200
<i>Юхно Ф.</i>	До історії Домницького Різдвобогородицького монастиря в 1943–1951 рр.	206

УДК 94(477.51)«17»:35.07:930.253

Алла БАТЮК

старша наукова співробітниця

наукового відділу «Дитинець»,

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

allabatiuk@ukr.net

ORCID 0009-0009-7169-420X

КАНЦЕЛЯРИСТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ: СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ, ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ТА КАР'ЄРНІ ТРАЄКТОРІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІМЕННИХ СПИСКІВ 1765 Р.)

У статті проаналізовано соціальний склад, освітній рівень та особливості кар'єрного шляху канцеляристів Чернігівської полкової канцелярії середини XVIII ст. Джерельною основою дослідження стали автобіографічні списки 1765 р. («сказки»), у яких зафіксовано процес формування освіченого адміністративного прошарку Гетьманщини та вміщено докладну інформацію про службовців. Результати аналізу документів дозволили створити узагальнений соціальний портрет полкових канцеляристів як представників освіченої верстви доби Гетьманщини. У тексті статті представлено раніше невідомі документи, які містять відомості про чернігівських канцеляристів.

Ключові слова: Чернігівська полкова канцелярія, канцеляристи, Гетьманщина, автобіографічні списки, діловодство Гетьманщини.

Доба Гетьманщини постійно перебуває у фокусі уваги істориків. Особливий інтерес становить тогочасна адміністративна еліта середнього рівня – канцеляристи полкових канцелярій, які забезпечували діловодство, облік та комунікацію між полковою владою і центральними установами. На відміну від вищої козацької старшини (полковників, обозних, хорунжих, осавулів, суддів тощо), особистості канцеляристів є маловідомими. З огляду на це, у статті зроблено спробу відтворити соціальний портрет канцеляристів Чернігівської полкової канцелярії середини XVIII ст. Джерельною базою дослідження стали матеріали «сказок» – автобіографічних відомостей, складених самими канцеляристами у 1765 р. на вимогу Другої Малоросійської колегії.

Питання канцелярської служби та постатей канцеляристів доби Гетьманщини розроблене фрагментарно. Дослідники розглядали їх у контексті становлення адміністративного апарату та елітарних груп козацької держави. Зокрема, питання соціального статусу та професійної ідентичності військових канцеляристів порушували П. Сас¹ і Л. Чередник²; роль канцеляристів як носіїв політичних ідей гетьманської

¹ Сас П. Військові канцеляристи в Україні XVIII ст.: засади елітарної свідомості. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 226–237. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Sas_Petro/Viiskovi_kantseliarysty_v_Ukraini_XVIII_st_zasady_elitarnoi_svidomosti.pdf (дата звернення: 27.10.2025).

² Чередник Л.А., Ковтун Ю.В. Становлення соціального інституту військових службовців: історичний дискурс. *International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Conference Proceedings*,

автономії аналізував О. Струкевич³; організаційні засади служби, ранги та штатну структуру канцелярій досліджували О. Сокирко⁴, В. Горобець⁵, М. Журавель⁶ та багато інших. Ці праці окреслили канцеляристів як специфічну соціально-професійну групу, що формувалася на межі адміністративної, інтелектуальної та службової еліти Гетьманщини. При цьому, у більшості праць головну увагу було акцентовано на військових канцеляристах – службовцях Генеральної військової канцелярії. Полкові ж канцеляристи були представлені в узагальненому контексті дослідників регіональної історії, зокрема О. Галушка⁷, С. Токарева⁸ та ін., тому тема потребує подальшої розробки.

Відповідно до урядової структури полково-сотенного устрою, полкова канцелярія була головним виконавчим органом полкового уряду. Її очолював писар, якому підпорядковувалися реєнт і штат канцеляристів. Вони здійснювали все полкове діловодство – укладання компутів козаків, підготовку текстів універсалів, наказів, ордерів, промеморій, рапортів, судових і фінансових документів. У військових справах канцелярія підпорядковувалася гетьману та Генеральній військовій канцелярії, у фінансових – Генеральній скарбовій канцелярії, в артилерійських – генеральному обозному, у судових – Генеральному суду⁹.

Специфіка діяльності канцеляристів чернігівського полку та біографічні відомості про них відображені у персональних «сказках» («сказаніях»). На думку І. Кривошеї, вони були одним із найбільш інформативних джерел доби Гетьманщини¹⁰. В. Горобець вважав їх прототипом автобіографій і відносив до персонально-ділової документації, оскільки вони поєднували риси офіційного реєстру й автобіографічного свідчення¹¹.

У ході дослідження опрацьовано 25 «сказок», зокрема, старшого полкового канцеляриста Федора Якубинського і 19 канцеляристів: Григорія Світлюковського, Михайла Піддубина, Якова Холодовича, Андрій Скорохода, Михайла Марачевського, архівіста Івана Морозова, протоколіста Івана Молчановського, Василя Плохути, Никифора Минця, Івана Туринова, Кирила Щербакова, Василя Черниського, Степана

December 28-29, 2016. Kielce, 2016. P. 160–163. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/1825> (дата звернення: 27.10.2025).

³ Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). Київ, 1996. 100 с.

⁴ Сокирко О. Малоросійські «Табелі про ранги» XVIII ст.: форми й практики. *E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*. 2002. Т. 10. С. 60–101.

⁵ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009. 271 с.

⁶ Журавель М. Генеральний уряд як інститут влади Гетьманщини другої половині XVII–середини XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 219 с.

⁷ Галушко О. Чернігівський полк у другій половині XVII–XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2009. 323 с.

⁸ Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2015. 439 с.

⁹ Галушко О. Вказ. праця. С. 94.

¹⁰ Кривошея І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 218–224.

¹¹ Горобець В. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Київ, 1993. С. 247.

Рашевського, Якова Рашевського, Івана Гурського, Петра Шульженка, Івана Орловського, Андрія Спицького, Омеляна Половецького; 5 підканцеляристів: Устина Драчевського, Пилипа Широгородського, Лавріна Довгаля, Владимера Сарафіонова та Іллі Дурського.

Документи вміщують типовий набір автобіографічних формул. Оповіді зазвичай починалися вказівкою на походження («родом з ...», «син ...», «із козаків / міщан / священницького стану») та вік. Далі подавалися відомості про навчання («грамоти навчився з/в ...»), дата вступу на службу, перелік займаних посад та тривалість перебування на них. Цей матеріал дав можливість аналізувати не лише структуру канцелярії, а й соціальні механізми, що забезпечували її функціонування.

Згідно з інформацією документів, більшість канцеляристів походила з родин козацької старшини (9 осіб) та заможних козаків (12 осіб), проте серед них траплялися й вихідці з міщанських родин (1 особа) і духовенства (3 особи). Походження визначало стартові можливості в службовій кар'єрі: діти старшин мали підтримку впливових родичів, тоді як інші спиралися переважно на освіту й власні здібності. У «сказках» можна простежити випадки спадкової служби, коли батько або старший брат уже обіймали посаду в канцелярії чи в сотенній адміністрації, це стосується, зокрема, Устина Драчевського¹², сина писаря Синявської сотні, та Іллі Дурського¹³, сина полкового канцеляриста Івана Дурського.

Полкові канцеляристи здебільшого походили з різних сотень Чернігівського полку. Це свідчило про певну замкненість кадрової системи, але також і про сталі місцеві освітні традиції, які забезпечували підготовку кадрів для служби. Вік вступу на службу становив здебільшого 13–20 років. Починали вони як підканцеляристи або помічники, поступово переходячи на посади канцеляристів, підписарів чи писарів.

Посада канцеляриста для багатьох ставала першою сходинкою в кар'єрі полкової або сотенної ланки. Свідченням цьому є, наприклад, одночасне перебування на канцелярських посадах двох синів бунчукового товариша Івана Рашевського – Степана та Якова¹⁴.

Освітній рівень був визначальним чинником для роботи у канцелярії. Згідно з документами, усі канцеляристи володіли «руським» письмом, дванадцять – латинською, п'ятеро – польською, один – німецькою мовою. Згадка про конкретний навчальний заклад була лише в автобіографії канцеляриста Михайла Піддубина, який зазначив: «с малих літ обучался руского діалекта, потом – полского і латинского в Коллегії черніговской чрез сім літ»¹⁵. Очевидно, більшість канцеляристів здобували освіту в Чернігівському колегіумі або Києво-Могилянській академії, рідше – за кордоном. Таке освітнє середовище сприяло формуванню нового типу урядовця – людини з системною підготовкою, орієнтованої на письмову комунікацію, ведення обліку й складання офіційних документів.

Полкових канцеляристів залучали до комісій, що займалися вирішенням адміністративних та господарських питань, а також до полкової лічильної комісії,

¹² Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 3.

¹³ Там само. Арк. 27.

¹⁴ Там само. Арк. 28–29.

¹⁵ Там само. Арк. 2.

запровадженої у 1732 р. для контролю за збиранням і витрачанням коштів¹⁶. Станом на 1765 р. до складу цієї комісії було відряджено трьох полкових канцеляристів – Івана Орловського, Андрія Спицького і Омеляна Половецького¹⁷.

Залучення службовців до військових, судових, лічильних чи інших справ залежало, зокрема, від якості їхнього почерку. У характеристиках, складених полковим обозним Іваном Сахновським та полковим писарем Андрієм Якимовичем, зазначалося, який у канцеляриста почерк – чистий чи посередній, а також до яких справ він має хист¹⁸.

Матеріальне становище канцеляристів було посереднім. Генеральний розпис від 13 червня 1745 р. фіксував кількість канцеляристів різних рівнів і розмір їхньої платні. Відповідно: полкових канцеляристів – 10 осіб, із жалуванням по 20 руб. на рік, судових – 6 по 10 руб., сотенних – по одному у кожній сотні, з оплатою по 5 руб.¹⁹ Однак, станом на 1765 р. кількість службовців значно зросла, а розмір оплати залежав від обсягу виконаної роботи. Відрядження до комісій і сотенних управлінь оплачувалися окремо. Формувалася зведена видаткова відомість, у якій зазначалися суми виплат кожному службовцю. За відомостями про пожалування канцеляристів за 1762, 1768 і 1770 рр. найвищу оплату отримував старший канцелярист Федір Якубинський – 30 руб., у решти вона коливалася від 2 до 20 руб. Динаміка підвищення чи зменшення пожалування не простежується²⁰.

Автобіографічні списки містять відомості про зміни у службовій діяльності канцеляристів протягом двох десятиліть. Зокрема, кар'єрний шлях канцеляриста Григорія Світюковського засвідчив типову для другої половини XVIII ст. модель службового зростання освіченого вихідця з козацького стану. Після здобуття початкової освіти та навчання польської й латинської мов, він декілька років перебував при дворі імператриці Єлизавети Петрівни у складі придворної співочої капели. У 1753 р. був звільнений зі служби «со уволением от всех служб, постоев и податей» – тобто отримав почесне звільнення з правом повернення на батьківщину. З 1754 р. безперервно служив у Чернігівській полковій канцелярії, залучався до виконання фінансових і адміністративних доручень, зокрема, до комісії 1760 р., що діяла за наказом гетьмана Кирила Розумовського²¹.

Іван Молчановський службу розпочав 1739 р. у Чернігівській полковій канцелярії «у діл писменних», тобто на посаді молодшого канцеляриста. Брав участь у різних комісіях, в 1746–1749 рр. виконував обов'язки підповітчика, згодом був підвищений до протоколіста (1749–1752). У 1752–1753 рр. відряджений до Волинської сотні як канцелярист, що свідчить про його досвід і довіру з боку полкової адміністрації. З 1753 р. і щонайменше до 1770 р. обіймав посаду полкового протоколіста, відповідаючи за ведення «указних діл» – офіційного листування, ордерів і реєстрацій протоколів²².

¹⁶ Галушко О. Чернігівський полк у другій половині XVII–XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2009. С. 95.

¹⁷ ЦДАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 43–45.

¹⁸ Там само. Арк. 82–83.

¹⁹ Там само. Арк. 17.

²⁰ ЦДАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 654. Арк. 5; Там само. Спр. 1167. Арк. 3.

²¹ ЦДАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 1.

²² Там само. Арк. 21.

Никифор Минець службу розпочав 1746 р. у Чернігівському полковому суді як помічник канцеляриста, а згодом брав участь у низці комісій. Працював у судових та адміністративних справах, зокрема у «воловій комісії» в Чернігові, ревізіях 1755 р. у кількох сотнях полку, виконував обов'язки писаря Понорницької сотні. У 1756 р. був призначений сотенним писарем, а того ж року – обраний сотенним отаманом Синявської сотні, де служив шість років. За власним бажанням склав повноваження та повернувся до полкової канцелярії, де з 1763 р. знову виконував обов'язки полкового канцеляриста. Брав участь у ревізійній комісії під проводом бунчукового товариша Василя Корсака, потім займався «указними» та артилерійськими справами²³.

Наведені приклади свідчать, що служба в полковій канцелярії була важливим етапом професійного становлення урядовців Чернігівського полку.

Отже, можна зробити висновок, що «сказки» – як джерело особистісного характеру – дозволяють створити узагальнений соціальний портрет канцеляриста Чернігівської полкової канцелярії середини XVIII ст. Переважно це були молоді чоловіки з родин козацької старшини, освічених козаків, міщан і духовенства. Типовим був ранній вступ на службу (у 13–20 років) після здобуття освіти в Чернігівському колеґіумі чи Києво-Могилянській академії. Добра освітня підготовка, володіння кількома мовами та каліграфічний почерк визначали їхню професійну придатність і можливості кар'єрного зростання. Канцеляристи відігравали ключову роль у функціонуванні полкової адміністрації, забезпечуючи ведення діловодства, складання офіційних документів, участь у ревізіях, фінансових, судових і господарських комісіях.

Полкова канцелярія виступала не лише адміністративним центром полку, а й школою формування освічених кадрів, що відкривала шлях до вищих урядових посад.

Служба в канцелярії була динамічною, що підтверджують біографії Григорія Світюковського, Івана Молчановського та Никифора Мінця. Цьому сприяла низка чинників: трансформація державних структур унаслідок реформ гетьмана Кирила Розумовського та поступове запровадження імперської системи управління. Канцеляристи прагнули утвердити своє місце в новій бюрократичній ієрархії.

Нижче подано зразки «сказок» канцеляристів полкової Чернігівської канцелярії. Представлені документи друкуються вперше зі збереженням мовних і стилістичних особливостей.

№ 1

1765, червня 30. «Сказка» канцеляриста Чернігівської полкової канцелярії Григорія Світюковського²⁴

1765 году, іюня 30 дня. В силі указа Малороссійской коллеґії, по определению полковой Черніговской канцелярії, дал сію мою в тоє полковую Черніговскую канцелярію сказку в том, что мні *от* роду літ двадцять восьм. Син я козака сотні полковой Черніговской Василя Свитюка. С малолітсва моего, *от* семи літ, обучался до девяти рускуого писмени, а *от* девяти до одинадцяти – полского і латинского языков. В одинадцятom же году возраста моего, по всевисочайшому імянному блаженния і вічностойния памяти государині імператріци Єлисавети Петровни самодержици всероссійской указу, взят я бил к двору її імператорского величества в півческую должность, гдї будучи по 1753 год обучался совершенно півческой музыки.

²³ Там само. Арк. 23.

²⁴ ЦДІАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 1–1зв.

В оном же [1]753 году *от двора височайшаго з данным мні со увольненіем от всіх служеб постоев і податей, абшитом в Малую Россію отпушен, о чім і полковой Черніговской канцелярії небезізнено.*

С прошлаго же 1754 году, генваря з 20 числа, по желанію моему нахожусь донині при оной полковой канцелярії в званіи канцелярских служителей.

А в комісії бил в силу височайшаго указа і ордера его сіятелства господина генерал фелдмаршала графа сенатора і кавалера Кирилли Григоріевича Разумовского по битности его гетманом, с определенія той полковой канцелярії і данной мні в минувшом [1]760 году, мая 5 дня, інструкції в наборі в завоєванной оружіем її імператорскаго величества главной пруской город Кенізберг півчих. В коєй комісії будучи набрал оних півчих одинадцять человек. І оние, набранніе мною півчие, в бившую Генералную войсковую канцелярію отправлени.

Нині же *отправляю і содержую // [1 зв.] порученніе мні от полковой Черніговской канцелярії діла щетніе. К каким же іменно ділам: воінским лі, судебним, ілі щетним я способен, о том полковая Черніговская канцелярія заблагорасмотріть может.*

К сїі сказки канцелярист Григорій Світюковский подписался.

№ 2

1765, липня 2. «Сказка» канцеляриста Чернігівської полкової канцелярії Михайла Піддубина²⁵

1765 году, іюля 2 д, я, ніже подписавшийся, за силу определенія полковой Черніговской канцелярії, на указі Малороссійской коллегіи состоявшого, данною сею моею в полковую Черніговскую канцелярію сказкою обявляю, что мні *от* роду двадцят два года. Син бившого міщанина черніговского Степана Поддубина. С малих літ обучался руского діалекта, потом – полского і латинского в Коллегіи черніговской чрез сім літ.

При полковой же Черніговской канцелярії с принятія мене к пісменним ділам нахожусь уже чрез шесть літ, с 1759 по сей [1]765 год.

В комісіях же нікакїх не бивал, кромі что в [1]761 году определен бил *от* полковой Черніговской канцелярії в учрежденную по ордеру бившой генеральной войсковой канцелярії комісію господ бунчуковых товарищей Николая Тризни і Іосифа Рашевского об ослушности значкового товариша (кой нині абшитованный войсковий товариш) Іосифа Бакуринского, командою своєї полковой Черніговской канцелярії гдї чрез місяць находился.

Нині ж в содержаніи моім іміются текущие по полковой Черніговской канцелярії по болшой часті воінскіе, между которими і другіе многіе двох повіттей діла. К которим ділам мою способность полковая Черніговская канцелярія по благорасмотренію вишшей команді представит может.

К сїі сказки подписался полковий черніговский канцелярист Михайло Поддубин.

№ 3

1765, червня 20. «Сказка» підканцеляриста Чернігівської полкової канцелярії Устина Драчевського²⁶

²⁵ ЦДІАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 2.

²⁶ ЦДІАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 3.

1765 году, іюня 20 дня, я, ніже подписавшийся, за силу определѣнія полковой Черніговской канцеляріи, на указі Малороссійскої коллегіи учиненного, сею сказкою обявляю, что я син умершого писара сотенного Синявского. Мні от роду літ восемнадцать. Обучался одного толко руского писма, також і писать по руску. Нахожусь у діл при полковой Черніговской канцеляріи з 1760 году, іюня от 22 д.

В коміссіях от полковой Черніговской канцеляріи ні в какіе определѣем не бивал, а нині нахожусь в оной же полковой Черніговской канцеляріи при ділах разной публікаціи. В чім і подписуюсь – подканцелярист полковой Черніговской канцеляріи Устин Драчевский.

№ 4

1765, липня 1. «Сказка» канцеляриста Чернігівської полкової канцелярії Якова Холодовича²⁷

1765 году, іюля 1 дня.

Я, ніже подписавшийся, за силу определѣнія полковой Черніговской канцеляріи, на указі Малороссійскої коллегіи состоявшогось, обявляю сею моею сказкою, что мні от роду двадцать первій год. Син я священніческій. Обучался руского і латинского діалекта. Пристал в полковую Черніговскую канцелярію к ділам с 1761 году, августа 18 д.

В коміссіях же нікакіх не бивал, а діла по полковой Черніговской канцеляріи отпраляю всякіе, вручаємие мні от повітчика моего. К ділам же я способен тім, при коїх нині нахожусь.

В чім справедливо показал, в том і подписуюсь. Полковой Черніговский канцеляріи канцелярист Яков Холодович.

№ 5

1765, червня 20. «Сказка» канцеляриста Чернігівської полкової канцелярії Андрія Скорохода²⁸

1765 году, іюня 20 дня.

Я, ніже подписавшийся, за силу определѣнія полковой Черніговской канцеляріи, на указі Малороссійскої коллегіи состоявшогось, дал сію мою в онуюполковую Черніговскую канцелярію сказку в том, что от роду мні літ тридцать. Син умершого священника полку Ярославского піхотного Герасима Скорохода. Обучался руского, латинского язиков і находился первіе при суді полковом Черниговском у діл в повіті бившого канцеляриста Демяна Брутовецкого с 1757 году по 1762 год. А от того переведен в полковую Черніговскую канцелярію, гді в отправленіи указних діл. По повіт полкового канцеляриста Василя Плахути с 1762 год до нині обрिताюс.

А в коміссіях ни в каких не бивал. По безотлучію при ділах в повіті нахожусь. А к каким іменно другим ділам я способен, о том сама полковая Черніговская канцелярія за благоусмотрить может.

К сїи сказки подписался полковий канцелярист Андрей Скороход.

REFERENCES

1. Cherednyk, L.A., Kovtun, Yu.V. (2016) Stanovlennia sotsialnoho instytutu viiskovykh sluzhbovtziv: istorychnyi dyskurs [Formation of the Social Institution of Military

²⁷ ЦДІАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 10.

²⁸ ЦДІАК. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 801. Арк. 11.

- Servicemen: Historical Discourse]. *International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Sonference Proceefings*, December 28-29, 2016. Kielce, 2016. 160–163. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/1825> [in Ukrainian].
2. Galushko, O. (2009) Chernihivskiyi polk u druhii polovyni 17–18 st. [The Chernihiv Regiment in the second half of the 17th – 18th century]. Candidate's thesis. Chernihiv: T.H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University [in Ukrainian].
 3. Horobets, V. (1993) Dilova dokumentatsiia Hetmanshchyny 18 st. [Administrative documentation of the Hetmanate in the 18th century]. Kyiv [in Ukrainian].
 4. Horobets, V. (2009) Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi ta sotsialnoi istorii rannomodernoï Ukrainy [Power and Society of the Hetmanate. Studies in the Political and Social History of Early Modern Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
 5. Kryvosheia, I. (2009) «Skazky» kozatskoi neuriadovoi starshyny Hetmanshchyny yak istorychne dzherelo [«Skazki» of the Cossack non-governmental elders of the Hetmanate as a historical source]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 3 (486), 218–224 [in Ukrainian].
 6. Sas, P. (2000) Viiskovi kantseliarysty v Ukraini XVIII st.: zasady elitarnoi svidomosti [Military clerks in Ukraine in the 18th century: the foundations of elite consciousness]. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku – Ukrainian Cossack State: Origins and Paths of Historical Development*, 7, 226–237. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Sas_Petro/Viiskovi_kantseliarysty_v_Ukraini_XVIII_st_zasady_elitarnoi_svidomosti.pdf [in Ukrainian].
 7. Sokyрко, O. (2002) Malorosiiskyi «Tabeli pro ranhy» 18 st.: formy y praktyky [Malorosiiskyi «Tables of Ranks» of the 18th Century: Forms and Practices]. *Elektronnyi zhurnal rosiiskykh doslidzhen visimnadtsiatoho stolittia – E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, 10, 60–101 [in Ukrainian].
 8. Strukevych, O.K. (1996) Ukraina-Hetmanshchyna ta Rosiiska imperiia protiahom 50–80-kh rr. 18 stolittia (polityko-administratyvnyi aspekt problemy) [Ukraine-Hetmanate and the Russian Empire during the 50s – 80s of the 18th century (political and administrative aspect of the problem)]. Kyiv [in Ukrainian].
 9. Tokariev, S. (2015) Kozatska starshyna Nizhynskoho polku u druhii polovyni 17–18 st. [Cossack foreman of the Nizhyn regiment in the second half of the 17th – 18th centuries.]. Candidate's the sis. Chernihiv: Chernihiv State Pedagogical University named after T.G. Shevchenko [in Ukrainian].
 10. Zhuravel, M. (2011) Heneralnyi uriad yak instytut vldy Hetmanshchyny druhoi polovyny 17 – seredyny 18 st. [The General Government as an institution of power in the Hetmanate in the second half of the 17th – mid-18th centuries]. Candidate's thesis. Odesa: National University «Odesa Law Academy» [in Ukrainian].

Alla BATIUK
 Senior Research Fellow
 at the «Dytynets» Research Department,
 Ancient Chernihiv National Architectural
 and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)
allabatiuk@ukr.net
 ORCID 0009-0009-7169-420X

CLERKS OF THE CHERNIHIV REGIMENTAL CHANCELLERY: SOCIAL ORIGIN, EDUCATIONAL LEVEL, AND CAREER TRAJECTORIES (BASED ON THE 1765 BIOGRAPHICAL LISTS)

The article analyses the social composition, educational level, and career characteristics of clerks of the Chernihiv Regimental Chancellery in the mid-18th century. The research is based on autobiographical lists from 1765 – the so-called «skazki» – which reflect the formation of an educated administrative stratum of the Hetmanate and contain detailed information about its officials. The findings make it possible to outline a generalized social portrait of a clerk as a representative of the educated class of the Hetmanate era. The publication also presents historical documents that have not been previously published.

Key words: Chernihiv Regimental Chancellery, chancellors, Hetmanate, autobiographical lists, office management of the Hetmanate.

УДК 303.446(«19/20»):808.1:27-725(477.51)»16»

Ірина БУГЕРА

завідувачка наукового відділу «Дитинець»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)
bugera_ira_17@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8790-4314

ГУРТОК ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті здійснено комплексний аналіз досліджень, присвячених Чернігівському літературно-мистецькому гуртку XVII–XVIII ст., сформованому навколо постаті архієпископа Лазаря Барановича. Розглянуто етапи осмислення цього феномену в українській гуманітаристиці XIX–XXI ст.: джерелознавчий, романтичний, філологічний і культурологічний, мовознавчий, богословсько-ідеологічний дискурси. У результаті окреслено тенденції рецепції Л. Барановича як культурного стратега, риторичного майстра та духовного лідера, який поєднував богослов'я, літературу, мистецтво й освіту в єдину культурну систему.

Ключові слова: Лазар Баранович, Чернігівський гурток, українське бароко, історіографія, риторика, духовна культура, літературознавство, культурологія.

Дослідження Чернігівського літературно-мистецького гуртка XVII ст., сформованого навколо постаті Лазаря Барановича, є надзвичайно актуальним у контексті сучасної гуманітаристики, що прагне переосмислити національну культурну спадщину крізь призму духовної, риторичної та освітньої традицій. Цей гурток репрезентує унікальний феномен українського бароко, в якому поєднувалися богослов'я, література, філософія, мистецтво та педагогіка, утворюючи синкретичну модель культурного простору, що впливала на формування ідентичності української еліти. У період переосмислення історичних наративів та деколонізації гуманітарного дискурсу постать Л. Барановича постає як символ духовної автономії, культурної стійкості та інтелектуального опору централізації. Особливо актуальною ця тема є ще й тому, що діяльність Л. Барановича та його оточення заклала основи для розвитку української духовної культури, зокрема в галузі проповідницької літератури, риторики,

книгодрукування та освіти. Їхній внесок досі недостатньо інтегрований у загальноєвропейський контекст барокової культури. Попри наявність численних праць, досі бракує узагальнюючого аналізу досліджень Чернігівського гуртка, що дозволив би простежити еволюцію наукових підходів, методологічних рамок та інтерпретаційних моделей.

Таким чином, системне вивчення наукової літератури з питання дозволяє не лише реконструювати наукову традицію осмислення барокової культури Чернігова, а й актуалізувати її значення для сучасної української гуманітарної думки.

Упродовж останніх двох століть постать Лазаря Барановича та сформоване навколо нього літературно-мистецьке середовище Чернігова залишаються предметом уваги українських дослідників. Цей феномен, що поєднує богослов'я, риторичку, поетику, освітні практики та візуальне мистецтво, репрезентує унікальну модель барокової культури, в якій слово виконує сакральну, естетичну та ідеологічну функцію.

Метою цієї статті є систематизація теоретичних підходів до вивчення Чернігівського гуртка, простеження еволюції наукових інтерпретацій та окреслення методологічних рамок, у яких осмислюється спадщина Лазаря Барановича. Аналіз охоплює джерелознавчі описи ХІХ ст., романтичну рецепцію бароко, філологічні та культурологічні студії ХХ ст., а також міждисциплінарні дослідження останніх десятиліть, що поєднують філософію, мистецтвознавство та історію освіти.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні порівняльно-історичного аналізу (для виявлення етапів рецепції та інтерпретації), культурологічного підходу (для осмислення барокового стилю як форми духовної ідентичності) та текстологічного аналізу (для вивчення риторичних і поетичних особливостей творів Л. Барановича та його сучасників). Такий синтез дозволяє не лише класифікувати наукові підходи, а й виявити глибинні смислові структури, що формувалися в межах чернігівського барокового літературно-мистецького простору ХVІІ–ХVІІІ ст.

Формування сприятливого для літературно-мистецької діяльності середовища в Чернігові було зумовлене кількома чинниками: політичною стабілізацією Лівобережної України після Переяславської угоди, активізацією церковного життя та потребою в освіченому духовенстві. Чернігів як єпископська кафедра став важливим культурним центром, де поєднувалися традиції Києво-Могилянської академії та місцеві ініціативи, і у другій половині ХVІІ ст. перетворився на один із центрів українського бароко, де поєднувалися архітектура, живопис, література, філософія та богослов'я. І Чернігівський літературно-мистецький гурток, що сформувався навколо постаті архієпископа Лазаря Барановича у цей період, репрезентує унікальне явище української барокової культури. Його учасники – богослови, поети, педагоги, художники – творили синкретичний культурний простір, у якому поєднувалися релігійна риторика, поетична образність, освітні практики та візуальна символіка. Гурток функціонував як духовно-інтелектуальна спільнота, що мала чітко виражену програму: захист православної ідентичності, розвиток освіти, поширення книжності та формування морального світогляду.

Перші спроби осмислення діяльності Лазаря Барановича та його оточення з'явилися ще в ХІХ ст. в працях церковних істориків, зокрема Філарета (Гумілевського), який в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» подав докладні біографічні відомості про Л. Барановича, схарактеризував його літературну спадщину і акцентував увагу на значенні Лазаря Барановича як проповідника і письменника, що поєднував богословську глибину з бароковою стилістикою, згадав про його участь у міжконфесійній полеміці, зокрема проти унії та католицизму і

наголосив на його авторитеті серед духовенства та впливі на церковну політику. Також вказав на заснування друкарні та її роль у поширенні православної літератури та вплив на формування духовного середовища Чернігова: «Він турбувався про просвітництво духовенства, запрошував вчених людей, сприяв навчанню юнацтва, чим підготував заснування майбутнього Колегіуму»¹.

У цьому ж столітті з'являється і романтична рецепція українського бароко, представлена, зокрема, у творчості Амвросія Метлинського – поета, філолога, публіциста, професора Київського університету. Його поетичні та публіцистичні твори відображають ідеалізацію козацько-духовної доби, що перегукувалися з бароковими уявленнями про сакральну місію української культури². У передмові до своїх збірок А. Метлинський наголосив на «високій духовності староукраїнської словесності», що «поєднувала віру, слово і образ», і таким чином сприяв формуванню дослідницького інтересу до барокової спадщини.

На початку ХХ ст. питання українського бароко, духовної культури та філософії XVII–XVIII ст. почали осмислювати переважно в контексті історії мистецтва, літератури та церковної традиції. Найпомітнішими дослідниками були Григорій Лукомський, Іван Огієнко, а також Михайло Грушевський.

Так, Г. Лукомський – дослідник мистецтва і культуролог – у своїй роботі «Українське бароко» зробив першу спробу системного опису архітектури, живопису, декоративного мистецтва бароко в Україні³. А його статті про Борисоглібський собор та Колегіум містили культурологічні інтерпретації простору, символіки та стилю. Тож, Г. Лукомський сформував естетичну рамку для розуміння барокової культури, в якій функціонував чернігівський гурток.

Іван Огієнко у своїх працях розкрив бароко як етап формування національної духовності, поєднавши мовознавчий і богословський аналіз. Так, у його книзі «Українська церква» включено розділи про духовну програму православ'я XVII ст., конфесійні стратегії та освітні ініціативи того періоду, а у «Історії української літературної мови» ним було здійснено аналіз церковнослов'янської традиції та мовної політики Л. Барановича⁴.

У шостому томі «Історії української літератури»⁵, який присвячений літературі другої половини XVII ст., саме періоду активної діяльності чернігівського літературно-мистецького гуртка, Михайло Грушевський проаналізував творчість Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського та Антонія Радивиловського – «це три головні постаті української проповідницької літератури другої половини XVII віку, що втілюють різні типи барокової риторики: від пишномовної до дидактично-проповідницької». Автор розкрив барокову риторику, стилістику, жанрову структуру та ідейне наповнення творів цих авторів, розглянув проповідницьку літературу як жанр, її риторичні особливості, стилістику та джерела. Про творчість Л. Барановича як поета, проповідника, церковного діяча, він ставився з критичними заувагами щодо «риторичної пишномовності» та «схоластичної ускладненості»; І. Галятовського

¹ Філарет (Гумілевський). Історико-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1851. С 147.

² Метлинський А. Поезії. Статті. Листи. Київ, 1990. 320 с.

³ Лукомський Г. Украинское барокко. СПб., 1911. 64 с.

⁴ Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Варшава, 1921. 312 с.; Його ж. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1949. 240 с.

⁵ Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т. Львів, 1893–1931. URL: www.litopys.org.ua/hrushukr/hrushe.htm.

згадував як автора дидактичних проповідей з акцентом на його «народну» манеру викладу; А. Радивіловського – як представника «моралістичного» крила бароко, з увагою до його стилістики та джерел.

Одним із перших, хто звернув на постать Л. Барановича в контексті української культури, сучасні дослідники називали А. Страдомського – він згадувався як автор однієї з ранніх розвідок про Лазаря Барановича, яка мала характер біографічного нарису⁶.

Науковий дискурс діяльності Лазаря Барановича та очолюваного ним інтелектуального гуртка у Чернігові формувалася в межах кількох наукових парадигм, що відображали різні методологічні орієнтири. Особливе місце серед перших дослідників посідає Микола Сумцов, який запропонував культурологічне й фольклористичне прочитання спадщини митрополита.

М. Сумцов вирізнявся серед своїх сучасників тим, що трактував Л. Барановича не лише як церковного ієрарха чи полеміста, а як культурного лідера, що формував духовну ідентичність українського народу через поетичне слово. На відміну від Ф. Титова та С. Голубєва, які зосередилися на конфесійно-історичному аспекті, М. Сумцов акцентував увагу на морально-етичному змісті проповідей, їхній образності та зв'язку з народною уявою. У порівнянні з В. Перетцом, який аналізував стиль Л. Барановича з позицій філології, М. Сумцов поєднав філологічний аналіз із етнографічним баченням, що дозволило йому розглянути барокову проповідь як форму духовної мобілізації та культурного самоствердження.

Дослідник церковної історії Федір Титов твори Л. Барановича згадував як зразки барокової риторики, що поєднували богослов'я, політичну публіцистику та моральну дидактику. Степан Голубєв у працях про церковну історію та історію освіти аналізував діяльність Петра Могили, його оточення, освітню та богословську програми, які мали безпосереднє відношення до формування філософсько-богословської традиції, у якій пізніше діяли представники Чернігівського літературно-філософського гуртка⁷.

Стилістику творів Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивіловського, аналіз їх риторики та жанрів проводив Володимир Перетц, систематизуючи барокові жанри, поетику та джерела⁸.

Дослідники початку ХХ ст. заклали фундаментальні підходи до вивчення українського бароко, поєднуючи філологічний, церковно-історичний, мистецтвознавчий та історіографічний аналіз. Їхні праці стали джерельною та методологічною основою для подальших студій духовної культури XVII–XVIII ст., зокрема для осмислення ідейного контексту діяльності Чернігівського літературно-мистецького гуртка.

У другій половині ХХ ст. інтерес до гуртка активізувався в контексті вивчення українського бароко. Зокрема, у працях Дмитра Чижевського, Петра Соханя та Валерія Шевчука простежувалися спроби осмислити феномен української барокової культури як цілісного явища, в якому літературна, філософська та мистецька складові були тісно пов'язані.

⁶ Страдомский А. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. Журнал Министерства Народного Просвещения. 1851. № 7. С. 6.

⁷ Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий : речь произнес. на торжеств. акте Киев. Духов. Акад. 26 сент. 1901 г. Киев, 1901. 101 с.; Його ж. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1883. Т. 1. С. 1–312.

⁸ Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII века. М.-СПб., 1962. С. 117–161.

У низці есеїв та монографії В. Шевчук запропонував культурологічне прочитання творчості Л. Барановича, а бароко розглядав як стильову доміную української літератури, аналізуючи її ритміку, образність, риторичні фігури та жанрову палітру⁹. У вступній статті до «Антології української поезії» автор розглядав його як «архітектора духовного простору Чернігова, творця цілісної культурної програми, що поєднувала богослов'я, поетику, естетику та політичну думку»¹⁰. В. Шевчук зосередився також на «музичності» текстів Барановича, їхній образності, ритміці, а також на впливі античної риторики та біблійної стилістики.

У праці «Історія української літератури» Д. Чижевський розглядав Л. Барановича як одного з найяскравіших представників українського бароко. Він аналізував його стиль як «риторично насичений, метафоричний, з елементами схоластичної логіки», підкреслюючи поєднання богословської глибини з поетичною формою. Д. Чижевський також звернув увагу на жанрову різноманітність творів Барановича – проповіді, панегірики, полемічні трактати – і трактував його як «типового барокового автора, що поєднував слово і віру»¹¹.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилася низка спеціальних досліджень, присвячених Чернігівському колегіуму, бароковій риторичній, іконопису та філософським поглядам представників Чернігівського літературно-мистецького осередку XVII–XVIII століть, окреслилося коло дослідників, які присвятили свої праці цьому феномену. Серед них – Олена Лямпрехт, Олена Матушек, Олександр Чорний, Ірина Соломаха, Наталія Шалашна, Лариса Чорна та Ольга Травкіна. Їхні дослідження охопили філологічний, філософський, богословський, освітній, культурологічний та мистецтвознавчий аспекти, що дозволило розглядати гурток не лише як літературне явище, а як складну духовно-інтелектуальну систему.

У монографії «Вчення про людину Чернігівського літературно-філософського кола XVII–XVIII ст.» Олександр Чорний проаналізував антропологічні уявлення, закладені в текстах Л. Барановича та його сучасників, дослідив вплив схоластики, неоплатонізму та патристики на філософські трактати, що формували духовну основу освітнього процесу в Чернігівському колегіумі: «У центрі уваги чернігівських авторів – людина як образ Божий, як істота, покликана до морального вдосконалення через розум, віру і слово»¹².

У статті «Вплив діяльності Лазаря Барановича на становлення освітнього простору Чернігівського колегіуму» Ірина Соломаха розглянула Л. Барановича як ідейного натхненника освітньої реформи: «Баранович не лише заклав підвалини для створення колегіуму, а й сформував концепцію освіти, в якій поєднувалися богослов'я,

⁹ Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Київ, 2004. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. 398 с.

¹⁰ Антологія української поезії : в шести томах. Т. 1. Українська доживотнева поезія : твори поетів XI–XVIII ст. / упорядник та автор біографічних довідок В.О. Шевчук, примітки В.П. Маслока та В.О. Шевчука. Київ, 1984. С. 6.

¹¹ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк, 1956. С. 248–317. URL : <http://litopys.org.ua/chyzh/chy.htm>

¹² Чорний О. Вчення про людину чернігівського літературно-філософського кола (друга пол. XVII- перша пол. XVIII ст.): автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05. Дніпропетровськ, 1998. 18 с. URL : <https://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/6740>

гуманітарні науки та риторика»¹³. Вона також проаналізувала навчальні програми, підкреслюючи їхню відповідність європейським моделям, зокрема схоластичній структурі курсів.

У статті «Вплив богословських ідей Чернігівського літературно-філософського гуртка на своєрідність української ікони» Наталія Шалашна дослідила взаємозв'язок між філософськими концепціями та візуальним мистецтвом: «Ікона чернігівської школи – це не лише зображення, а богословський текст, в якому кожен образ має глибоке символічне значення, пов'язане з риторикою проповіді»¹⁴. Вона підкреслила, що бароковий іконопис в Чернігові формувався під впливом літературно-філософських ідей, зокрема антропоцентризму та морального символізму.

Однією з провідних дослідниць українського бароко, яка безпосередньо аналізувала проповіді Лазаря Барановича в контексті літературного дискурсу XVII ст., була Олена Матушек. Її праці мають фундаментальне значення для осмислення Чернігівського літературно-мистецького гуртка. У своїй докторській дисертації та низці статей дослідниця здійснила глибокий літературознавчий аналіз проповідей Лазаря Барановича, розглядаючи їх як складову українського барокового дискурсу. Вона досліджувала жанрову природу проповіді, риторичні структури, метафоричну систему, сакральну символіку, а також рецепцію текстів Л. Барановича в гуманітарному дискурсі XIX–XXI ст. Її підхід поєднав текстологію, історію літератури, семіотику та культурологію, що дозволяє осмислити творчість Л. Барановича не лише як богословську, а й як естетичну та ідеологічну практику. О. Матушек також проаналізувала функцію проповіді як жанру, що формує духовну ідентичність, впливає на слухача через емоційно-образну мову, і є ключовим елементом барокової комунікації. Її праці є важливим джерелом для реконструкції поетики Чернігівського гуртка, зокрема в аспекті риторичної експресії, сакральної метафорики та літературної стилістики¹⁵.

Безпосередньо діяльності Чернігівського літературно-мистецького гуртка присвячені публікації кандидатка філологічних наук, дослідниця українського бароко Олени Лямпрехт, яка спеціалізується на польськомовній прозі XVII–XVIII ст., і зокрема, на творчості Лазаря Барановича та його оточення. У своїх дослідженнях вона проаналізувала багатомовність українського бароко, поетику польськомовних текстів, емблематичну літературу та біблійну герменевтику в прозі представників чернігівського кола. Її праці є унікальними за глибиною аналізу польськомовної спадщини українського бароко, зокрема творів Л. Барановича, Т. Прокоповича, С. Полоцького, та дозволили по-новому осмислити культурну програму гуртка як багатомовного, конфесійно відкритого та інтелектуально складного явища¹⁶. Об'єктом

¹³ Соломаха І. Вплив діяльності Лазаря Барановича на становлення освітнього простору Чернігівського колегіуму. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. 2025. Вип. 33 (189). С. 242–246.

¹⁴ Шалашна Н. Вплив богословських ідей Чернігівського літературно-філософського гуртка на своєрідність української ікони другої половини XVII – першої половини XVIII століття. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 195–200.

¹⁵ Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського бароко: дис. д-ра філол. наук. : 10.01.01. Київ, 2014. 367 с.; Її ж. Українська політична еліта в літературному дискурсі представників Київської митрополії XVII століття. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 19–24.

¹⁶ Лямпрехт О. Картина життя в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола. *Траєкторія науки: міжнародний електронний науковий журнал*. 2016. Vol. 2. № 12. С. 418–426; Її ж. Багатомовність як прикметна риса літератури українського бароко. *Наукові*

аналізу в її дисертації стали польськомовні прозові твори Л. Барановича, І. Галятовського, Д. Туптала, С. Яворського та інших представників чернігівського кола. Описуючи та інтерпретуючи ці тексти в контексті українського літературного бароко, з урахуванням їхньої стилістики, жанрової специфіки та ідейного наповнення, О. Лямпрехт стверджувала, що проза цього гуртка була унікальним явищем українського бароко, яке поєднувало багатомовність, емблематичність, біблійну герменевтику та конфесійно-політичну риторичку.

Лариса Чорна захистила дисертацію «Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича». Крім того, її праці мають безпосереднє значення для осмислення ідейного змісту Чернігівського літературно-мистецького гуртка, є важливим внеском у філософську рецепцію барокової культури Чернігова, оскільки дозволили побачити в діяльності гуртка не лише літературно-проповідницький, а й світоглядно-філософський вимір. Її дослідження є унікальним прикладом філософського прочитання спадщини Л. Барановича як мислителя, що поєднував барокову релігійність із ідеями суспільного оновлення, вона розкрила філософські засади барокового світогляду, зокрема ідеї морального вдосконалення, суспільної гармонії, ролі духовної еліти в трансформації українського суспільства, розглядала Барановича не лише як церковного ієрарха, а як філософа, що мислив у категоріях історії, етики, антропології¹⁷.

Монографія Ольги Травкіної, присвячена історії Чернігівського колегіума, містила всебічний аналіз діяльності як архієпископа Лазаря Барановича, так і літературно-мистецького кола, що утворилось навколо просвітителя. В окремих розділах книги «Чернігівський колегіум» історикиня здійснила аналіз освітніх засад, літературної творчості, релігійних та філософських поглядів літературно-мистецького осередку Чернігова XVII–XVIII ст.¹⁸

Ці дослідження продемонстрували ефективність міждисциплінарного підходу до вивчення Чернігівського гуртка – від філософії та богослов'я до мистецтвознавства й освітньої історії. Вони підтвердили, що діяльність Л. Барановича та його оточення була не лише літературною, а й глибоко інтегрованою в культурну тканину барокової України.

До другої групи належать дослідники, які торкалися теми гуртка дотично – через постать Л. Барановича, барокову культуру, конфесійні процеси чи мистецтво. Це, зокрема, Анатолій Адруг, Микола Сулима, Наталія Яковенко, Ростислав Радишевський, Ольга Ковалевська, Ольга Гейда, Ігор Сковичас, Світлана Кагамлик та Станіслав Мащенко. Їхні праці створили ширший контекст для осмислення діяльності гуртка, зокрема через аналіз барокової риторички, духовної культури, освітніх інституцій, іконографії та ідеологічних стратегій українського православ'я. Хоча ці автори не завжди спеціально досліджували гурток як самостійне явище, втім їхні студії стали важливими для реконструкції культурного ландшафту Чернігова доби бароко.

Застосовані дослідниками підходи можна згрупувати за типологією: філологічний, літературознавчий, філософський, богословський, культурологічний, мистецтвознавчий, освітній, джерелознавчий та конфесійно-історичний.

записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: «Літературознавство». 2016. Вип. 2 (84). С. 48–64.

¹⁷ Чорна Л. Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Чернігів, 2000. 184 с.

¹⁸ Чернігівський колегіум / Нац. архіт.-іст. Заповідник «Чернігів стародавній» [авт. кол. Ольга Травкіна (кер) та ін.]. Чернігів, 2012. 237 с.

Микола Сулима і Наталія Яковенко досліджували українське бароко, зокрема духовно-інтелектуальне середовище XVII ст., до якого належав Лазар Баранович, їхні праці містили важливі концептуальні положення, які допомагли осмислити його роль у культурі барокової України.

Микола Сулима – провідний дослідник української барокової літератури, риторики та жанрової системи XVII–XVIII ст. аналізував барокову метафорику, алегорії, біблійні алюзії, які були характерні для творів Л. Барановича, зокрема «Меч духовний» і «Лютня Аполлонова», які у свою чергу були прикладами проповідницької поезії, що формувала духовну ідентичність українського православ'я, і засобами духовного впливу¹⁹.

Авторка концепції «ментальної географії» українських еліт ранньомодерної доби Наталія Яковенко розглядала Лазаря Барановича як представника духовної еліти, що діяла в умовах конфесійного та політичного тиску: «Баранович – це приклад того, як українська еліта намагалася зберегти автономність духовного простору, використовуючи барокову риторику як інструмент самоідентифікації»²⁰. Н. Яковенко розкрила його полемічну діяльність, освітні ініціативи та схарактеризувала участь у формуванні культурної пам'яті, підкреслюючи, що бароко в Україні було не лише стилем, а способом мислення.

Обидва автори підтвердили, що Лазар Баранович був не лише церковним діячем, а й культурним стратегом, який через слово, освіту та друк формував українське барокове середовище.

Український літературознавець Ростислав Радішевський як один із провідних дослідників української польськокомовної літератури барокової доби розглядав Л. Барановича як одного з ключових представників польськокомовного барокового письменства, що поєднував православну ідентичність із риторичними моделями польської культури. Його дослідження дозволили глибше осмислити інтеркультурний характер Чернігівського гуртка, а також естетичну програму барокової проповіді²¹.

У монографії «Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть» Анатолій Адрюг проаналізував стилістичні особливості чернігівського іконопису, архітектури та декоративного мистецтва і дослідив вплив Києво-Могилянської академії на формування художніх смаків у Чернігові²².

Ольга Ковалевська – історикиня та археографка, яка досліджувала іконографію українського козацтва, епістолярну спадщину діячів ранньомодерної доби, торкнулася проблеми реконструкції культурного середовища, в якому функціонував гурток. Зокрема, її аналіз іконографії, планів битв, музейних експонатів і листування представників старої наукової еліти дозволив глибше осмислити візуальну та текстову культуру доби бароко, у тому числі в Чернігові²³.

¹⁹ Сулима М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. Київ, 2005. 368 с.

²⁰ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 198.

²¹ Радішевський Р. Бароковий концептизм Лазаря Барановича. *Українське літературне барокко*: зб. наук. праць. Київ, 1987. С. 156–177; Його ж. Лазар Баранович – український письменник і суспільно-політичний діяч XVII ст. в оцінці сучасників. *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів*: зб. наук. праць. Київ, 1988. С. 93–102.

²² Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2010. С. 28.

²³ Ковалевська О. Функції зображальних джерел XVII–XVIII ст. та їх еволюція Український історичний журнал. 2014. № 5. С. 142–156; Її ж. Іконографія представників українського

Авторка публікацій про культурне життя Чернігова, зокрема про місцеву інтелігенцію, освітні процеси та духовну спадщину, Ольга Гейда згадувала Чернігівський літературно-мистецький гурток як важливий осередок формування української духовної культури XVII ст. Її історико-культурний аналіз, ґрунтований на документальних джерелах, спогадах, музейних матеріалах, акцентував увагу на значенні Чернігівського колегіуму, друкарні, діяльності Л. Барановича як видавця і просвітителя²⁴.

Ігор Скочиляс – один із провідних дослідників конфесійної історії України XVII–XVIII століть, автор концепції «Київського християнства» як культурного феномену, у своїх працях аналізував структуру православної церкви, духовну еліту, освітні та видавничі ініціативи, що формували культурний ландшафт ранньомодерної України. Чернігівський літературно-мистецький гурток, хоча й не був предметом спеціального дослідження, розглядався ним у ширшому контексті діяльності Київської митрополії, зокрема через постаті Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського. І. Скочиляс акцентував увагу на ролі духовної культури як інструменту ідентифікації, на функції проповіді, полемічної літератури, освітніх інституцій (зокрема колегіумів) у формуванні конфесійної свідомості²⁵.

Світлана Кагамлик присвятила свої дослідження духовній культурі українського православ'я XVII–XVIII ст., зокрема інтелектуальному портрету православної ієрархії, конфесійній політиці, освітніх ініціативах та видавничій діяльності. У своїй докторській дисертації вона проаналізувала духовні практики, богословське мислення, культурну програму православної еліти, яка суголосна з діяльністю діячів Чернігівського гуртка, приділила окрему увагу взаємодії духовної влади з культурними процесами, зокрема через проповідь, полемічну літературу, освітні заклади, що дозволило глибше осмислити ідеологічний та духовний контекст чернігівського середовища²⁶.

Станіслав Мащенко – філософ, релігієзнавець, педагог – досліджував духовну культуру Чернігово-Сіверського краю, етичні засади українського християнства, релігійно-філософські аспекти національної ідентичності, за допомогою гуманітарно-філософський, з елементами культурології, етики, підходу. Його студії створили інтелектуальний фон для розуміння барокової духовності, зокрема в аспекті моральної риторики, проповідницької традиції, етичного дискурсу. Він також порушив питання про спадкоємність духовних цінностей, що перегукувалося з ідейною програмою діячів гуртка²⁷.

козацтва XVII–XVIII ст.: історіографія проблеми. *Історіографічні дослідження в Україні*: Зб. наук. пр. 2014. Вип. 24. С. 329–372.

²⁴ Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 258 с.

²⁵ Скочиляс І. «Slavia Unita» в історії та культурі Київської митрополії кінця XVI–XVIII ст. Львів–Київ, 2024. 840 с.

²⁶ Кагамлик С. Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2021. 520 с.; Її ж. Інтелектуальний потенціал та читацькі інтереси вищого українського духовенства ранньомодерного часу: характеристика маловідомих джерел дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 4. С. 24–26.

²⁷ Мащенко С. Українські мислителі XVII–XVIII століть на Чернігово-Сіверщині: Наук.-попул. нариси. Чернігів, 2003. 155 с.; Його ж. Філософсько-освітні принципи Чернігівського науково-літературного кола кінця XVII – поч. XVIII століть. *Українознавство*. 2004. № 1–2. С. 352–356.

Аналіз досліджень Чернігівського літературно-мистецького гуртка та постаті Лазаря Барановича дозволив окреслити кілька ключових тенденцій, що відбивали еволюцію наукового осмислення українського бароко як культурного феномену: від описового характеру XIX ст., до їх інтерпретації в контексті історії мистецтва, літератури та церковної традиції. У XX ст. з'являється філологічна та стилістична інтерпретація, що дозволила розглядати барокову риторику як естетичну систему. У XXI ст. дослідження набули аналітичного характеру, зосереджуючись на смислових структурах, філософських концептах, культурній пам'яті. Дослідники Чернігівського гуртка продемонстрували багатовекторність підходів – від церковно-історичного (Ф. Титов, С. Голубєв) і літературознавчого (В. Перетц, Д. Чижевський) до культурологічного та герменевтичного (В. Шевчук, О. Лямпрехт, П. Сохань). Праці дослідників різних епох утворили цілісний історіографічний ландшафт, який дозволив не лише реконструювати діяльність гуртка, а й осмислити його як феномен української духовної культури, що поєднав локальну традицію з європейськими інтелектуальними впливами.

REFERENCES

1. Adruh, A. (2010) Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Painting of Chernihiv from the second half of the 17th – early 18th centuries]. Chernihiv [in Ukrainian].
2. Heida, O. (2005) Rozvytok tserkovno-istorychnoho kraieznavstva na Chernihivshchyni u druhii polovyni XVII - na pochatku XX st. [The development of church-historical local history in the Chernihiv region in the second half of the 17th century – early 20th century]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Kahamlyk, S. (2021) Ukrainska pravoslavna iierarkhiia rannomodernoho chasu: intelektualnyi ta dukhovnyi vymiry [The Ukrainian Orthodox Hierarchy of the Early Modern Period: Intellectual and Spiritual Dimensions]. *Doctor's thesis*. Ternopil [in Ukrainian].
4. Kahamlyk, S. (2010) Intelektualnyi potentsial ta chytatski interesy vyshchoho ukrainskoho dukhovenstva rannomodernoho chasu: kharakterystyka malovidomykh dzherel doslidzhennia [Intellectual potential and reading interests of the higher Ukrainian clergy of the early modern period: characteristics of little-known research sources]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 4, 24–26 [in Ukrainian].
5. Kovalevska, O. (2014) Ikonohrafiia predstavnykiv ukrainskoho kozatstva XVII–XVIII st.: istoriografiia problemy [Iconography of representatives of Ukrainian Cossacks of the 17th–18th centuries: historiography of the problem]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini - Historiographical research in Ukraine: Collection of Scientific Papers*, 24, 329–372 [in Ukrainian].
6. Kovalevska, O. (2014) Funktsii zobrazhalnykh dzherel XVII–XVIII st. ta yikh evoliutsiia [Functions of pictorial sources of the 17th–18th centuries and their evolution]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 5, 142–156 [in Ukrainian].
7. Liamprekht, O. (2016) Bahatomovnist yak prykmetsna rysa literatury ukrainskoho baroko [Multilingualism as a characteristic feature of Ukrainian Baroque literature]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S. Skovorody – Scientific Notes of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda*, 2(84). 48–64 [in Ukrainian].

8. Liamprekht, O. (2016) Картина життя в польськомовній прозі Лазаря Барановича та письменників його кола [The picture of life in the Polish-language prose of Lazar Baranovich and writers of his circle.]. *Traiektoriia nauky - Trajectory of Science: International Electronic Scientific Journal*. Vol. 2. 12. 418–426 [in Ukrainian].
9. Liamprekht, O. (2016) Polskomovna ukrainska proza hurtka Lazaria Baranovycha [Polish-language Ukrainian prose of Lazar Baranovich's circle]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Matushek, O. (2014) Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho baroko [The Sermons of Lazar Baranovich in the Discourse of Ukrainian Baroque]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Matushek, O. (2023) Ukrainska politychna elita v literaturnomu dyskursi predstavnykiv Kyivskoi mytropolii KhVII stolittia [Ukrainian political elite in the literary discourse of representatives of the Kyiv Metropolis in the 17th century] *Siverianskyi litopys - Siverian Chronicle*. 2. 19-24 [in Ukrainian].
12. Mashchenko, S. (2003) *Ukrainski myslyteli XVII-XVIII stolit na Chernihovo-Sivershchyni: Nauk.-popul. Narysy [Ukrainian thinkers of the 17th-18th centuries in Chernihiv-Sivershchyna: Scientific-popular essays]*. Chernihiv [in Ukrainian].
13. Mashchenko, S. (2004) Filozofsko-osvitni pryntsyipy Chernihivskoho naukovo-literaturnoho kola kintsia XVII – poch. XVIII stolit [Philosophical and educational principles of the Chernihiv scientific and literary circle of the late 17th – early 18th centuries]. *Ukrainoznavstvo - Ukrainian studies*, 1-2, 352-356 [in Ukrainian].
14. Skochylias, I. (2024) «Slavia Unita» v istorii ta kulturi Kyivskoi mytropolii kintsia XVI – XVIII st. [«Slavia Unita» in the history and culture of the Kyiv Metropolis at the end of the 16th–18th centuries]. Lviv – Kyiv [in Ukrainian].
15. Solomakha, I. (2025) Vplyv diialnosti Lazaria Baranovycha na stanovlennia osvitnoho prostoru Chernihivskoho kolehiumu [The influence of Lazar Baranovich's activities on the development of the educational space of the Chernihiv Collegium]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskyi kolehium» imeni T. H. Shevchenka - Bulletin of the National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko*, 33, 242-246 [in Ukrainian].
16. Sulyma, M. (2005) *Ukrainska dramaturhiia XVII-XVIII st. [Ukrainian drama of the 17th-18th centuries]*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Travkina, O. (Eds.) (2012) *Chernihivskyi kolehium [Chernihiv Collegium]*. Chernihiv [in Ukrainian].
18. Chorna, L. (2000) Problema onovlennia ukrainskoho suspilstva u filozofii Lazaria Baranovycha [The problem of the renewal of Ukrainian society in the philosophy of Lazar Baranovich]. *Candidate's thesis*. Chernihiv [in Ukrainian].
19. Chorni, O. (1998) Vchennia pro liudynu chernihivskoho literaturno-filozofskoho kola (druga pol. XVII- persha pol. XVIII st.) [The doctrine of man of the Chernihiv literary and philosophical circle (second half of the 17th century – first half of the 18th century)]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
20. Shalashna, N. (2011) Vplyv bohoslovskykh idei Chernihivskoho literaturno-filozofskoho hurtka na svoieridnist ukrainskoi ikony druhoi polovyny XVII – pershoi polovyny XVIII stolittia [The influence of the theological ideas of the Chernihiv literary and philosophical circle on the uniqueness of the Ukrainian icon in the second half of the 17th – first half of the 18th century]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo - Science. Religion. Society*, 2, 195-200 [in Ukrainian].

21. Shevchuk, V. (2004) Rozvynene baroko. Piznie baroko [Developed Baroque. Late Baroque]. *Muza Roxolanska: Ukrainska literatura XVI–XVIII st. - Roxolana's Muse: Ukrainian literature of the 16th–18th centuries.* (Vols.2). Kyiv [in Ukrainian].
22. Yakovenko, N. (2002) *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st. [Parallel World. Research on the History of Concepts and Ideas in Ukraine in the 16th-17th Centuries]*. Kyiv [in Ukrainian].

Iryna BUHERA

Head of the scientific department «Dytynets»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

bugera_ira_17@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8790-4314

LAZAR BARANOVYCH'S CIRCLE IN SCIENTIFIC DISCOURSE

This article presents a comprehensive analysis of the historiography of research on the Chernihiv literary and artistic circle of the 17th–18th centuries, formed around the figure of Archbishop Lazar Baranovych. It examines the stages of scholarly interpretation of this phenomenon in Ukrainian humanities from the 19th to the 21st century, including source-critical, romantic, philological and cultural, linguistic, theological-ideological, and interdisciplinary approaches found in the works of contemporary scholars. The study outlines key methodological frameworks, interpretive models, and central theses that reflect the evolution of academic perspectives on the Baroque culture of Chernihiv. As a result, it identifies prevailing trends in the reception of Baranovych as a cultural strategist, rhetorical master, and spiritual leader who integrated theology, literature, art, and education into a unified cultural system.

Key words: Lazar Baranovych, Chernihiv circle, Ukrainian Baroque, historiography, rhetoric, spiritual culture, literary studies, cultural study.

УДК 94: 911.372.4:27-788(477.51-25)»10/11»

Олег ВАСЮТА

заступник завідувача наукового
відділу «Троїцько-Іллінський монастир»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

vasutaoleg@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7515-9129

ЧЕРНЕЧИЙ ОСЕРЕДОК АНТОНІЄВОГО ПЕЧЕРНОГО КОМПЛЕКСУ У ЧЕРНІГОВІ У ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ЧАС: ОКРЕМА ОБИТЕЛЬ ЧИ МОНАСТИРСЬКИЙ СКИТ?

На сьогодні історія форм та статусів чернечих об'єднань на Русі є ще практично не дослідженою проблемою. А це негативно впливає і на сприйняття всієї картини тогочасного життя монахів. Безумовно, першопричиною цьому є прогалини в джерельній базі. Однак поєднання археологічних даних з повідомленнями письмових

пам'яток, а також залучення інформаційних матеріалів візантійського походження все ж таки дозволяє просуватись і у цьому напрямку історичної науки. Саме це і було продемонстровано в статті стосовно визначення статусу чернечого осередку Антонієвих печер у Чернігові домонгольського періоду.

Ключові слова: Антонієві печери, Антоній, Слезький монастир, скит, обитель, ченці, монахи.

Для Русі на державному рівні християнство стало офіційним віросповіданням у 988 р. Вона прийняла його від Візантійської імперії, під церковною юрисдикцією якої перебувала і надалі. Невдовзі від Візантії Русь також перейняла і таке явище як чернецтво. Однак до цього часу у самій імперії воно вже існувало понад шістсот років і мало досвід різних форм своєї організації.

Взагалі, історія християнського чернецтва починається у IV ст. у Єгипті, який тоді належав до ще єдиної Римської імперії. Притаманне ж для нашої мови поняття «чернець» являється слов'янським синонімом грецького «монах», що з елладської перекладається як «одинак, самотник», а у релігійному наповненні стосується до людини, яка у наслідок своїх духовних уподобань зріклася звичного способу життя, слідуючи словам Ісуса Христа: «І кожен, хто за Ймення Моє кине дім, чи братів, чи сестер, або батька, чи матір, чи діти, чи землі, той багатократно одержить і успадкує вічне життя»¹.

Визначення змісту раннього чернецтва свого часу дуже влучно було сформульовано протоієреєм Георгієм Флоровським: «Імперія стає християнською. Світ уцерковлюється. Але саме з цього вже уцерковлюємого світу, з цієї вже християнської Імперії починається втеча... І кращі уходили від світу не стільки від життєвих негараздів, швидше від життєвого благополуччя. Достатньо згадати, як рвучко казав Златоуст про цю небезпеку благополуччя, гіршої ніж всяке гоніння... Чернецтво не тільки у суворих обітницях. І духовна досконалість не менш обов'язкова у світі, для кожного віруючого, по силі і змісту хресних зречень та обіцянок... Чернецтво є перш за все соціальним рухом і досвідом вирішення соціального питання... Аскетичне зречення не є тільки «утриманням» чи відмовою від життєвих переваг чи надмірностей, не є якимсь надмірним подвигом. Це є зреченням світу загалом і всього, що у світі. І перш за все від світського устрою, від соціальних зв'язків. Не стільки від Космосу, скільки саме від Імперії... Чернецтво є завжди відходом від світу, виходом з натурального громадського устрою, відмовою та зреченням від всіх громадянських зв'язків, від родини і родичання, від батьківщини»².

У залежності від способу життя вже у ранньому чернецтві сформувалося два його різновиди, а саме анахоретство (самотництво) та кеновійство (спільне мешкання). Засновниками першого з них вважаються Антоній Великий (251–356 рр.), Амун (пом. у середині IV ст.) та Макарій Єгипетський (300–390/391рр.), а фундатором другого був Пахомій Великий (292–346 рр.)³.

Спосіб життя самотників у Єгипті добре відображають їхні поселення, наприклад, такі, які розташовувались у місцевостях Нітрія, Келії та Скит⁴. Усі вони починалися однаковою чином – з оселення там самотних відлюдників. З часом навколо

¹ Справочник по православию. Москва, 2008. С. 651; Новий Заповіт. Мінськ, 2019. С. 26.

² Флоровский Г. Восточные отцы Церкви. Москва, 2005. С. 487–488.

³ Там само. С. 488–489; Реньё Л. Повседневная жизнь Отцов-пустынников IV века. Москва, 2008. С. 17–22.

⁴ Там само. С. 20–21.

них виникали осередки їхніх послідовників, для яких ці першопоселенці ставали духовними вчителями. Згодом окремі з учнів останніх також набували статусу наставників, гуртуючи навколо себе вже своїх вихованців⁵. Отже, унаслідок цього поступово тут були сформовані великі чернечі поселення – лаври (з грецької – вулиця).

Вони склалися з окремих скитів (з грецької – пустеля, самотнє місце). Останні являли собою як оселю одного ченця, так і цілого гурту монахів, загалом, від двох (вчитель та учень) до десяти ченців (братство). Розташовувалися ж скити віддалено один від одного. У більших серед них були присутні і маленькі храми⁶.

У скитах монахи проводили час у молитві та займалися ручною працею⁷. Щотижня у суботу всі ченці зі скитів збиралися у лаврському храмі для спільних трапези, богослужіння, яке правив священник, та причастя. А у неділю після бесід між собою скитники розходились по своїх оселях⁸.

Такі лаври не мали структурованої формальної ієрархії. Там існував лише духовний та моральний авторитет окремих ченців-наставників, базований на святості їхнього життя. Однак і останній був неформальним⁹. Не існувало у цих лаврах і чіткої організації. Тільки час від часу для розв'язання якихось неординарних питань за ініціативою лаврського священника могла зібратися нарада авторитетних монахів, але подібні сходи не мали системності¹⁰. Єдиною організаційною деталлю тут була присутність при окремих ченцях-наставниках та лаврському священнику економів, які опікувалися матеріальною частиною життя спільноти. Для отримання харчів вони збували вироблені скитниками речі (кошики), а потім наділяли останніх цими продуктами. Крім того, у віданні економів були і гроші, пожертви заможних людей, які проїздили повз лаври¹¹.

Правда, вже у другій половині V ст., наприклад, у місцевості Келії небезпека нападів кочовиків призвела до більшої згуртованості монахів. Тоді вони залишили далеко один від одного розташовані скити і утворили поселення, оточене муром. Однак і надалі ченці тут дотримувались анахоретства¹².

У кеновійних чернечих громадах Єгипту, спільний життєвий простір яких після їхньої організації одразу оточувався муром, через що саме вони і отримали найменування «монастирі», виходячи з характерного значення цього терміну (з латинської – закрите місце), спосіб життя монахів значно відрізнявся від анахоретських спільнот. На відміну від останніх, перші були чітко зорганізовані і очолювалися настоятелями, волі яких підкорювалися усі ченці таких кеновійних громад. Принагідно ієромонах Никанор влучно зазначив: «Послух – це конкретна форма, в якій кеновіт тренується у смиренні... Відмінність між послухом анахоретів і кеновітів необхідно розглядати не лише в кількісному плані. Вона сягає набагато глибше. Для анахоретів прив'язка до вказівок авви (з давньоєврейської – батько, у християнській традиції – духовний вчитель – О. В.) лише тимчасова. Колись юнак сам стане аввою, який, своєю чергою, збиратиме довкола себе юнаків, яким у душі буде проповідувати Слово. Це

⁵ Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Руське чернецтво в XI столітті: його виникнення і розвиток під впливом чернечих традицій Єгипту й Палестини. Львів, 2023. С. 76.

⁶ Там само. С. 82.

⁷ Там само. С. 72–73.

⁸ Там само. С. 73–75.

⁹ Реньє Л. Вказ. праця. С. 135.

¹⁰ Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Вказ. праця... С. 75.

¹¹ Там само. С. 75–76.

¹² Там само. С. 78–79.

мета. У кеновіта навпаки: послух – його життєвий закон, від якого він уже ніколи не звільниться...»¹³. Крім настоятеля, тут також були і менші за своїм значенням посади, що разом вже являло собою певну адміністрацію кеновійних чернечих громад.

У просторовому плані життя кеновітів практично весь час проходило на території монастиря, залишати яку можна було тільки з дозволу настоятеля. Крім того, і повсякденність монахів у самій обителі також чітко регламентувалася правилами уставу. Навіть їхній одяг мав уніфіковані форми¹⁴.

Після Єгипту чернечий рух поширився у Палестині. Тут також тоді з'явилися як кеновійні монастирі, так і анахоретські лаври. Правда, в останніх життя було більш організованим, ніж у Єгипті. У палестинських лаврах вже існувала посада ігумена (з грецької – лідер, керівник), який займався адміністративними питаннями. У цьому йому допомагали заступник та економ¹⁵. Вони та ще кілька ченців жили разом у внутрішньому просторі лаври¹⁶. Відповідно, у палестинських лаврах до певної міри відбулося поєднання двох способів чернечого життя, анахоретства і своєрідної кеновії, правда без жорстких регламентацій в останній. Відповідно, як вважають дослідники, ці лаври являли собою перехідну форму між анахоретством та кеновійством¹⁷. Такий тип спільнот монахів досягнув найбільшого розквіту у Палестині у V–VI ст.

Крім того, у Палестині було і чернече об'єднання на чолі з Савою Освяченим (439–532 рр.), у складі якого перебували як лаври анахоретів, так і кеновійні спільноти монахів¹⁸.

Надалі, згідно з висновками дослідника історії візантійського чернецтва другої половини IX – початку XIII ст. І.І. Соколова, на території імперії склалося чотири форми здійснення монахами свого життя.

До першої з них він відносить анахоретство. Ченці, які його сповідували, оселялися у відлюдних місцях і надалі здійснювали своє життя на самоті¹⁹. По суті, ці монахи дотримувались тієї форми життя, яка була притаманна чернецтву ще у час його виникнення. Її вони обирали переважно у наслідок особистих духовних уподобань. Однак серед монахів-самітників тоді були і ті, які ставали анахоретами через звичайний потяг до свободи та незалежності і небажання коритися дисципліні кеновійних монастирів²⁰. Відтак, такі ченці-анахорети структурно не були приналежними до якихось організованих громад монахів.

Однак в окремих регіонах Візантії існували об'єднання і анахоретів. Наприклад, подібне мало місце на півострові Афон. Достеменно можна стверджувати, що перші монахи там з'явилися у другій половині VII ст., після того як півострів спорожнів від населення у наслідок нападів арабів²¹. У другій половині IX ст. вже весь Афон був залюднений ченцями.

¹³ Там само. С. 62.

¹⁴ Там само. С. 59–64.

¹⁵ Там само. С. 132,197.

¹⁶ Там само. С. 132.

¹⁷ Там само. С. 25.

¹⁸ Там само. С. 138; Настольная книга священнослужителя. Москва, 1992. Т. 1. С. 9.

¹⁹ Соколов И.И. Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века (842–1204). Опыт церковно-исторического исследования. СПб., 2003. С. 259.

²⁰ Там само. С. 260.

²¹ Порфирий (Успенский). Восток христианский. *Афон. История Афона*. Киев, 1877. Ч. III. Отд. I. С. 1–6.

Багато з них були саме анахоретами. Вони жили на самоті у, так званих, ісіхастиріях²². Ця назва є похідною від ісіхазму. У своїй суті він був християнським містичним богословським вченням, невід'ємною частиною якого була практика психофізичної медитації, базована на «Ісусовій» молитві²³. Свої початки це вчення мало ще у єгипетському та палестинському чернецтві. Власне термін «ісіхія» з грецької перекладається як «спокій, тиша, мовчання». Відповідно, таких ченців називали ще і мовчунами.

У той час на Афоні також з'явилися і кеновійні монастирі (розташовувались на перешийку півострова). Один з них, обитель Іоанна Колова, опікувалась тоді і справами анахоретів. Однак у 886 р. керівництво цього монастиря здійснило спробу поширити свою юрисдикцію на весь Афон, чого самітники не прийняли. Після врегулювання цієї справи на їхню користь, вони утворили своє управління, Протат, на чолі з виборним протом (з грецької – перший), при якому перебували як економ, так і інші помічники. Їм також призначили і постійний осідок (Карея), де періодично збиралися і самі анахорети²⁴.

Отже, після появи Протату об'єднання афонських анахоретів до певної міри стало нагадувати собою лаври самітників у ранньому чернецтві Єгипту та Палестини. Правда, у другій половині X ст. після чергового конфлікту між анахоретами та кеновійниками (Лавра Афанасія), у результаті чого для всього Афону був прийнятий його перший устав (970/971рр.), Протат, хоча і став відтоді головним управлінським органом для всього півострова, усі справи повинен був вирішувати вже разом з радою ігуменів монастирів²⁵.

Другою формою чернечого життя, згідно з І.І. Соколовим, тоді було келіотство²⁶. Монахи, які його дотримувались, мешкали в окремих келіях, що були влаштовані як у невеликих мурованих будівлях, так і у різного роду природних рельєфних утвореннях. Зазвичай, у одній келії мешкав досвідчений у духовному житті чернець та його учень, а інколи і два. Через це І.І. Соколов і відрізняє їх від анахоретства²⁷. Головною відмінністю тут було інше, а саме те, що дані келії належали кеновійним монастирям. Вони не знаходились безпосередньо у їхніх межах, але розташовувались на землях, якими володіли ці обителі²⁸. Мешкали ж у келіях і повні самітники. Це видно з того, що, наприклад, на Афоні Афанасій в уставі для свого монастиря число келіотів окреслив п'ятьма ченцями²⁹. А належало цій обителі також п'ять келій-ісіхастирій³⁰. Взагалі ж, у ті часи діяли монастирі, у тому числі і на Афоні, яким належала і значно більша кількість подібних келій³¹.

²² Там само. С. 94.

²³ Єпископ Діоклійський Калліст (Уер). Внутрішнє Царство. Київ, 2020. С. 91–110; Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. Сергиев Посад, 2013. С. 320–322; Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Вказ. праця. С. 281–286.

²⁴ Порфирий (Успенский). Вказ. праця. Ч. III. Отд. I. С. 38–39.

²⁵ Там само. С. 78–91, 97–99.

²⁶ Соколов И. И. Вказ. праця. С. 261.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Порфирий (Успенский). Вказ. праця. Ч. III. Отд. I. С. 94.

³¹ Там само; Соколов И.И. Вказ. праця. С. 261–262.

Келіоти проводили свій час у молитві та праці. Вони, хоча і жили окремо від монастирської братії, у недільні та святкові дні приходили до храму обителі на спільне богослужіння. У монастирі ж вони отримували і запас харчів на тиждень³².

Таким чином, келіоти знаходились на утриманні тієї обителі, до якої були приналежні їхні келії. Однак і здійснення подібного способу життя також напряду залежало від волі ігумена цього монастиря, під наглядом та керівництвом якого воно також і відбувалося³³.

Ще однією формою тогочасного чернечого життя І.І. Соколов визначив скитництво³⁴. У той період скити були сукупністю згаданих вище келій, зосереджених у певному місці³⁵. Вони також розташовувались на землях, які належали кеновійним монастирям. Відповідно, у підпорядкуванні останніх скити і перебували. Керівництво над собою скитники надавали найбільш досвідченому у такому подвижництві ченцю. Однак це обов'язково узгоджувалось з ігуменом того монастиря, приналежним до якого був цей скит³⁶. Життя ж в останньому здійснювалося у більшій суворості та аскетичності, ніж у кеновійній обителі³⁷.

Як приклади такої форми тогочасного чернечого життя І.І. Соколов згадував афонські скити Св. Анни, які належали до монастиря Афанасія, та Халду (іменувався ще і як Магула), який перебував на спільному утриманні трьох обителей³⁸.

Історія ж афонського скита Халду розкриває і процес його утворення. Спочатку, у другій половині IX ст., у цій місцевості оселився самітник Сава Халд. Згодом тут почали мешкати і поодинокі його послідовники. А у другій половині X ст., коли кількість монахів на цьому терені збільшилась, вже виник і сам скит Халду³⁹.

Останньою формою чернечого життя у тогочасній Візантії, згідно з І.І. Соколовим, були монастирі⁴⁰. Серед них дослідник виділяє два види обителей, а саме кеновії та ідіоритмії (осібне мешкання)⁴¹.

У перших монахи не мали своєї власності. У них були спільними як щоденні богослужіння, так і трапези. Тут ченці також носили уніфікований одяг. Очоловали кеновійні монастирі ігумени, які були їх головними адміністраторами і мали необмежену владу над всією чернечою братією⁴². У тогочасній Візантії обителі у своїй більшості були саме кеновійними.

У ідіоритмії монастирях картина життя монахів була іншою. Спільного між ченцями там було мало. Вони не мали одноманітності як у трапезі, так і в одязі. У ідіоритмії обителі щороку у визначений час від керівництва кожний монах отримував певні кошти для підтримання свого життя, але надалі забезпечував його вже на власний розсуд. Тут ченці мешкали в окремих келіях, мали власне господарство та свій особливий стіл. Відповідно, у них була і своя власність, яку вони могли заповідати іншим. У подібних обителях спільними у монахів були лише богослужіння та цвинтарі.

³² Там само. С. 261.

³³ Там само. С. 261-262; Порфирий (Успенский). Вказ. праця. Ч. III. Отд. I. С. 84.

³⁴ Соколов И. И. Вказ. праця. С. 262.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 262-263.

³⁷ Практический справочник по православию. С. 620.

³⁸ Соколов И.И. Вказ. праця. С. 263.

³⁹ Порфирий (Успенский). Вказ. праця. Ч. III. Отд. I. С. 144-145.

⁴⁰ Соколов И.И. Вказ. праця. С. 263.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. С. 263-264, 267-270, 279.

Очолювались ідіоритміїні монастирі ігуменами. Останні обиралися більшістю голосів монастирської братії і завжди на строк лише в один рік. Їхня влада була дуже обмеженою, а діяльність контролювалася. У віданні ідіоритміїних ігуменів перебували переважно виключно питання, пов'язані з монастирськими храмами та матеріальним забезпеченням монахів⁴³.

Життя ченців у монастирях було регламентоване уставами (тіпіконами). Чіткого регулювання цього не існувало, тому таких уставів було багато. Правда, як відзначають дослідники, усі вони переважно базувалися на трьох, які свого часу уклали найвідоміші представники чернецтва, а саме Ієрусалимський устав, складений Св. Савою Освяченим (пом. 532 р.), Студійський устав, який свій початок отримав від константинопільського монаха Св. Феодора Студита (пом. 824 р.) та Афонський устав, той, який на Афоні своєму монастирю надав Св. Афанасій (пом. 1000 р.)⁴⁴.

У зазначений період у Візантії монастирі перебували під різною юрисдикцією. Спочатку, ще на Халкідонському соборі у 451 р., чернецтво було вписане до загальноцерковних структур. Відтоді всі обителі перейшли під юрисдикцію єпископів, на території парафій яких вони розташовувались. Надалі, у V–VI ст. це було прийнято і імператорами на державному рівні. Тоді і ктитори, засновники монастирів, по відношенню до останніх практично не мали ніяких прав⁴⁵.

У часи імператора Лева VI (886–912pp) законодавство стосовно монастирів змінилося. Відтепер вони вже розглядалися не тільки як церковні установи, але і як колегіальні зі своїми майновими правами, що надало значних юридичних повноважень їхнім ктиторам⁴⁶. Відповідно, можливість засновувати монастирі отримали всі канонічно та юридично правоздібні особи.

Виходячи ж з такого законодавства, відтоді у Візантії почали творити обителі всі, хто на те був спроможний. Це здійснювали світські люди (від імператорів та імператриць до представників і представниць середніх верств населення), біле духовенство (патріархи, митрополити, єпископи), монахи та монахині⁴⁷.

Все це вплинуло і на ситуацію стосовно юрисдикції монастирів. Окрім єпархіальних, тоді виникають і такі обителі, які напряму перебували у відомствах імператорів та патріархів. Подібний статус вони отримали як у наслідок заснування їх останніми, так і у результаті відповідного заповіту монастирського ктитора. Крім того, існували і повністю незалежні обителі, які це право здобули від імператорів у наслідок прохання їхніх ктиторів⁴⁸.

Таким чином, від часів Лева VI як статус, так і саме життя монастирів стали залежати від їхніх фундаторів, які писали для них і устава. Усе це призвело до того, що з часом ктитори вже розглядали засновані ними обителі як свою власність⁴⁹.

Кількість монахів у тодішніх візантійських монастирях не була устійненою. Однак це часто було прописане у їх ктитоських уставах. Зазвичай же, братія монастирів у ті часи нараховувала від кількох монахів до кількох десятків ченців. Правда, були і

⁴³ Там само. С. 279.

⁴⁴ Там само. С.264–266.

⁴⁵ Морозов М.А. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы. Санкт-Петербург, 2005. С. 108–114.

⁴⁶ Там само. С 117–119.

⁴⁷ Там само. С. 114–115.

⁴⁸ Там само. С. 115–116.

⁴⁹ Там само. С.116, 121.

поодинокі обителі, де мешкало і більше ста монахів⁵⁰. Взагалі, згідно з імператорським законом Лева VI, монастир могла творити чернеча громада у кількості від трьох монахів, але повністю забезпечена усім для того необхідним⁵¹.

Саме ж чернецтво тоді було дуже поширене у Візантії. За підрахунками дослідників у 1000 р. одних тільки монастирів на території імперії функціонувало близько семи тисяч, а у другій половині XII ст. їх було вже удвічі більше⁵².

Ми недаремно так глибоко висвітлили історію візантійського чернецтва IV – початку XIII ст., бо це уможливило корекцію уявлень про цей феномен і на Русі. У такому ж ракурсі, як вважаємо, треба розглядати і його місцеві організаційні форми.

У найдавніших літописах Русі перші відомості про місцеві осередки монахів відносяться до часів київського князювання Ярослава Володимировича (1019–1054 рр.). Однак низка інших писемних пам'яток, створених в XI ст., хоча і містять побіжну інформацію з цього приводу, але дозволяють твердити, що на Русі чернецтво з'явилося фактично одразу після її хрещення київським князем Володимиром Святославичем (пом. 1015 р.)⁵³.

У джерелах перші осередки монахів на Русі іменуються саме монастирями. Відтак, з цього видно, що вони були вже зорганізованими та керованими громадами, життя яких відбувалося за певними правилами.

Хрещення Русі відбулося з волі князя. Крім того, протягом кількох десятиліть по тому всі місцеві церковні структури також перебували на утриманні світської влади⁵⁴. Виходячи з цього, наприклад, Я.М. Щапов, утворення монастирів на Русі пов'язував переважно з князями та у менших масштабах з боярською аристократією⁵⁵.

Пізніше подібна думка стосовно появи перших монастирів на Русі була висловлена і М.І. Блхвою, але дослідниця їхніми фундаторами бачила саме князів⁵⁶.

Доволі оригінально процес утворення найраніших руських обителей пояснив Ю.О. Артамонов. На його думку, вже у часи Володимира Святославича, окрім князя, до цього процесу активно долучилася і боярська знать. У перші роки після хрещення остання на своїх подвір'ях масово будувала приватні храми (дерев'яні), до служби у яких потрібні були і священники. Згідно з баченням дослідника, тоді ними ставали вихідці з візантійського та болгарського духовенства, серед яких також було багато ієромонахів, які перебували у чернецтві. Таку ситуацію Ю.О. Артамонов пояснив як практичність, так і тогочасними релігійними уподобаннями. Перша полягала теза у тому, що священник-чернець на своє утримання потребував менше коштів, бо не мав родини. В основі ж останніх було поширене тоді у Візантії переконання, згідно з яким молитва монаха, на відміну від представника білого духовенства, являлась більш дієвою і могла врятувати від посмертних мук аж 150 грішників⁵⁷. Відтак, історик з

⁵⁰ Соколов И.И. Вказ. праця. С. 278–279.

⁵¹ Морозов М.А. Вказ. праця. С. 114.

⁵² Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів, 2011. С. 289.

⁵³ Молдаван А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. Киев, 1984. С. 93; Иаков Мних. Память и похвала князю Владимиру. Златоструй. Древняя Русь. Москва, 1990. С. 132.

⁵⁴ Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва, 1989. С. 76–87.

⁵⁵ Там само. С. 133.

⁵⁶ Блхова М.И. Монастыри на Руси XI – середины XIV века. Монашество и монастыри в России. XI–XX века. Исторические очерки. Москва, 2002. С. 28–29.

⁵⁷ Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2009. С. 16–17.

цього приводу стверджував: «Таким чином, у перших домових церквах зі службовими у них монахами ми і повинні бачити початкову форму чернецтва на Русі»⁵⁸.

Отже, як можна зрозуміти, у таких боярських монастирях Ю.О. Артамонов вбачав маленьку групу монахів при приватних храмах знаті. Подібні висновки цікаві своєю побудовою, але, на нашу думку, також мають і зауваження.

Справді, як відзначав європейський хроніст Тітмар Мерзебургський – сучасник і очевидець тих подій, у Києві у 1018 р. знаходилось більше чотирьохсот храмів⁵⁹. На дані відомості спирався і Ю.О. Артамонов. Втім, О.В. Назаренко, коментуючи це повідомлення, вважав зазначену там цифру помилкою Тітмара Мерзебургського, якого, насправді, поінформували про сорок, а не чотириста, київських храмів⁶⁰. Однак і у такому разі, як гадав дослідник, до цієї кількості були включені як приходські храми, так і культові споруди, розташовані на подвір'ях київської знаті⁶¹.

Поширенням у Візантії тоді було і згадане Ю.О. Артамоновим переконання про вагомість чернечої молитви⁶². Могла його перейняти і соціальна верхівка Русі. Однак одразу після хрещення останньої це явно не могло відбутися, бо від сприйняття будь-чого нового до набуття ним місцевої традиційності завжди повинен пройти певний час.

Крім того, Ю.О. Артамонов ніяк не окреслив процес утворення чернечого осередку, який він вважав раннім боярським монастирем. Так, дослідник відзначив, що господарю утримання при своєму приватному храмі священника-ченця через відсутність у нього родини було більш вигідним. Тоді постає просте питання, а навіщо цьому господарю, зважаючи на останнє, брати на своє утримання ще і кількох ченців, які б до того ж і постійно мешкали на його подвір'ї? Отже, як видно, у цьому аспекті дослідник суперечить сам собі.

Також, вибудовуючи свої висновки, Ю.О. Артамонов відзначив, що саме ченці були найбільш мобільною та активною категорією середньовічного населення у справі передачі християнського досвіду новонаверненим народам⁶³. Однак, з твердженнями дослідника про мобільність візантійського чернецтва, як і болгарського, яке свої правила перейняло від першого, погодитись важко. Справа тут у тому, що домінуюча більшість цих монахів на час хрещення Русі була згуртована у кеновійних монастирях. А згідно з їхніми уставами вільно залишати території своїх обителів ченці не могли. Відбувалося це тільки за особливих обставин та завжди з дозволу ігумена, потребував останнього і перехід монаха до іншого монастиря, очільник якого за відсутності подібного погодження його не прийняв би⁶⁴. Відповідно, кеновійних ченців ніяк не можна назвати мобільними. Не могли бути такими і анахорети, які подібний спосіб життя і обирали саме через особистий потяг до усамітнення та небажання будь-якої публічності. Таким чином, у разі прийняття висновків Ю.О. Артамонова важко зрозуміти процес такого широкого приходу на Русь цих монахів.

З цього стало зрозумілим, що перші монастирі на Русі були базовані не на місцевому чернецтві, бо подібних традицій на той час тут ще просто не існувало. З великою долею вірогідності їхньою першоосновою стали саме візантійські монахи. Процес же прибуття останніх на Русь проглядається тільки у тому випадку, коли б цим

⁵⁸ Там само. С. 17.

⁵⁹ Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 книгах. Москва, 2009. С. 178.

⁶⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия: в 5 т. Москва, 2010. Т. 4. С. 82.

⁶¹ Там само.

⁶² Соколов И.И. Вказ. праця. С. 63.

⁶³ Артамонов Ю.А. Вказ. праця. С. 17.

⁶⁴ Соколов И.И. Вказ. праця. С. 269–271.

переймався сам Володимир Святославич на міждержавному рівні. Після прийняття ним християнства його дружиною стала сестра візантійського імператора. Згідно з джерелами, вона брала активну участь і в укоріненні нового віросповідання на Русі⁶⁵. Відтак, найвірогідніше, саме княгиня, яка була вихована у традиціях держави, де діяли тисячі обителів, а чернецтво користувалося особливим ставленням з боку суспільства, також стала і ініціатором його поширення на Русі, звернувши увагу київського володаря на цю справу. Вона могла бути і посередником в організації Володимиром Святославичем переїзду на Русь візантійських монахів з імператорських ктиторських монастирів.

Відтак, викладене вище доводить, що перші обителі на Русі з'явилися саме з волі князя. Як свідчать джерела, і нащадки Володимира Святославича та члени їхніх родин у наступні часи також активно створювали монастирі. Взагалі, можна стверджувати, що у домонгольський час переважна більшість руських обителів були князівськими.

Найраніші відомості про боярський монастир у Південній Русі датуються другою половиною XII ст., але його утворення відноситься до кінця XI – початку XII ст.⁶⁶ Взагалі ж, переважна більшість боярських обителів, починаючи з другої половини XII ст., у домонгольський час виникла не у Північній Русі, а саме у Новгородській землі, яка з 1136 р. сама стала аристократичною республікою. Відповідно, на Русі боярська знать до процесу творення монастирів долучилася значно пізніше ніж князі.

Правда, у Києво-Печерському патерику стосовно заснування у Києві на початку 60-х рр. XI ст. князівської Дмитріївської обителі зазначено: «Мнози бо манастыреве оть царь и оть боярь и оть богатства поставленіи, но не суть таковіи, яковіи же суть поставленіи слезами и пощеніем, молитвою и бдѣніем»⁶⁷. Таким чином, може скластись враження, що вже тоді на Русі існувало багато боярських монастирів. Однак у цьому випадку давній книжник, очевидно, мав на увазі не конкретно свою країну, а говорив так про увесь тогочасний християнський світ.

Окремі обителі на Русі були засновані і безпосередньо представниками чернецтва, хоча подібних прикладів небагато. За повідомленнями письмових джерел, до них відносились Кловський Богородичний монастир під Києвом (утворений у 1078 р. Стефаном, колишнім ігуменом Києво-Печерської обителі), Богородичний монастир біля Тмуторокані (створений у першій половині 1060-х рр. Никоном, коли він тимчасово змушений був залишити тоді ще просто чернечий осередок, з якого потім постала Києво-Печерська обитель) та Антоніївський монастир у Новгороді (заснований Антонієм Римлянином у 1106 р.)⁶⁸.

Таким чином, усі ці обителі мали статус ктиторських. Від самого початку вони були кеновійними. Однак вже серед першого покоління руських ченців був присутнім

⁶⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов. Москва, 2001. С. 232.

⁶⁶ Сказание о чудесах Владимирской иконы Богородицы. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург, 2004. Т. 4. С. 222–223; Колибенко О.О. Що робив боярин Слав'ята у Переяславлі Руському 23 лютого 1096 року? *Наукові записки з Української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 22. С. 23.

⁶⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ, 1991. С. 19.

⁶⁸ Там само. С. 36, 77; Жиленко І.В. СВЯТИНЯ. Історія Києво-Печерської лаври XI–XVII століть. Київ, 2005. С.19, 50; Мильков В.В., Симонов Р.А. Кирик Новгородец: ученый и мыслитель / Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. Москва, 2011. Вып. VII. С. 46.

і потяг до анахоретства. Прикладом тому можуть слугувати тимчасові усамітнення у печері майбутнього митрополита (з 1051 р.), а тоді ще ієромонаха Спаського монастиря у Берестовому під Києвом, Іларіона⁶⁹. Втім, про значне поширення анахоретства на Русі джерела не повідомляють.

У загальну картину виникнення руських обителів не вписується тільки утворення Києво-Печерського монастиря (правда, згідно з останніми дослідженнями, можливі ще два приклади подібного). Початок йому був покладений оселенням тут у печері ченця-анакорета Антонія, який до цього жив на Афоні. Згідно ж з думкою окремих дослідників, перед Афоном він певний період також перебував в якомусь з монастирів Палестини⁷⁰. Духовним уподобанням Антонія був ісіхазм, а сам він вважається першим руським послідовником цього вчення⁷¹.

Унаслідок присутності певної плутанини у джерелах до сьогодні серед дослідників не склалася єдина точка зору стосовно часу повернення Антонія на Русь. Отже, одні дослідники відносять це до 40-х рр. XI ст., а інші датують дану подію часом після 1051 р.⁷²

Так чи інакше, але на 1061 р. навколо Антонія вже сформувався чернечий осередок печерників, який складався з дванадцяти його послідовників. До цього часу за формою свого життя та внутрішньою організацією, як свідчить Києво-Печерський патерик, він повністю був подібним скитам, поширеним у середовищі раннього чернецтва Єгипту⁷³.

У 1061 р. ця чернеча громада за своєю організацією перетворилася на монастир на чолі з ігуменом, а вже наступного року монахи полишили печерне життя, оселились у наземних спорудах на території, оточеній дерев'яним муром⁷⁴. Після цього впродовж короткого часу монастирська братія стрімко зросла, а у середині 1060-х рр. для регулювання її життя в обителі з Візантії був перейнятий Студійський устав⁷⁵. Відповідно, монастир став кеновійним. Взагалі ж, у ті роки Києво-Печерський монастир здобув дуже високий авторитет, що зробило його найбільш статусною обителлю на Русі. Крім того, цей монастир тривалий період лишався непідвладним як митрополитам, так і князям.

Сам же Антоній від анахоретства не відмовився і очільником новоутвореної обителі не став. Він тільки обрав першого та погодив другого її ігуменів (Варлаама та Феодосія). Після ж того як постав наземний монастир, Антоній влаштував собі печерне житло в іншому місці (потім там виникли Ближні печери Києво-Печерської лаври). Невдовзі біля нього також оселилися і його нові учні (як можна зрозуміти з джерел, їх було два)⁷⁶.

⁶⁹ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 17.

⁷⁰ Нікітенко М.М. На зорі християнського Києва. *Лаврський альманах*. Вип. 10, спецвипуск 4. Київ, 2003. С. 68; Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Вказ. праця. С. 300.

⁷¹ Мешков В.М. Киево-Печерский монастырь – сердце древнерусского духа. *Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти*. Київ, 2006. С. 294.

⁷² Карпов Ю.А. Исследования по истории домонгольской Руси. Москва, 2014. С. 341; Жиленко І.В. Вказ. праця. С. 11.

⁷³ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 37; Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Вказ. праця. С. 82.

⁷⁴ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 39; Жиленко І.В. Вказ. праця. С.18–19, 22.

⁷⁵ Там само. С. 23–24.

⁷⁶ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 36, 186.

Це помешкання Антонія та його послідовників безпосередньо до монастиря не входило, але напряму було пов'язане з ним⁷⁷. А у цьому воно було повністю подібне візантійському келіотству і було прикладом присутності такої форми чернечого життя на Русі.

Виходячи зі свідчень письмових джерел, можна казати, що у домонгольський час на Русі також існували і монастирські скити. Стосується це того ж Києво-Печерського монастиря.

У середині 1070-х рр. ця обитель перемістилась на нове місце (сучасна Верхня лавра), де у 1073 р. був закладений кам'яний Успенський храм⁷⁸. Однак, як свідчать джерела, на старій території монастиря чернече життя не припинилося. Там і надалі мешкала невелика кількість монахів, у яких був і дерев'яний храм⁷⁹. У джерелах це місце іменується «ветхым монастырем»⁸⁰. Цілком зрозуміло, що така назва не є свідченням утворення тут окремої обителі. Вона просто фіксує старе місце розташування Києво-Печерського монастиря. І хоча життя монахів там тривало, воно все одно здійснювалось під зверхністю цієї обителі, а за своєю формою було повністю тотожним скитництву.

Крім того, на місці, де знаходилась келія Феодосія (урочище Церковщина), другого ігумена Києво-Печерського монастиря, яка слугувала йому для віддалених від обителі тимчасових усамітнень, після його смерті (1074 р.) у кінці XI ст. також був утворений ще один її скит. Спочатку чернече життя тут точилось у підземних приміщеннях (Гнилецькі печери), а за своєю формою являлось келіотством⁸¹. Від середини XII ст. у зв'язку зі збільшенням місцевого осередку монахів на цьому місці почав формуватися і ансамбль наземної забудови⁸². На зламі XII–XIII ст. до його складу також увійшов ще і невеликий (10,4×9,6 м) мурований храм Св. Богородиці⁸³.

Дослідники вважають, що у домонгольський час свій скит мав і київський Видубицький монастир. Таким, на їхню думку, був чернечий осередок Звіринецьких печер⁸⁴. Однак виявлене в останніх графіті першої половини XIII ст., у якому наведено імена семи саме «звіринецьких», а не видубицьких ігуменів, такий висновок повністю спростовує⁸⁵. Присутність такої посади у місцевій громаді монахів чітко свідчить, що тоді тут був не монастирський скит, а діяла окрема обитель, до складу якої входили як підземні споруди, так і, швидше за все, ансамбль наземної забудови.

Таким чином, у домонгольський час на Русі чернече життя мало більшість тих форм, які були тоді притаманні візантійським монахам. На Русі не існувало лише ідіоритмічних обителей, принаймні у письмових джерелах про них немає згадок, навіть

⁷⁷ Там само. С. 186.

⁷⁸ Жиленко І. В. Історія печер Києво-Печерської лаври. *Дива печер лаврських*. Київ, 2011. С. 17.

⁷⁹ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 70.

⁸⁰ Там само С. 18.

⁸¹ Дятлов В. Церковщина. *Повість о забытой киевской святыне*. Киев, 2001. С. 104.

⁸² Там само. С. 106.

⁸³ Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. *Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. Сборник научных трудов*. Киев, 1985. С. 116–119.

⁸⁴ Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. Київ, 1993. С. 96; Кабанець Є. П. Антоній Печерський і виникнення печерної аскези на Русі. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів, 1997. С. 70.

⁸⁵ Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. Киев, 1985. С. 52.

побіжно, та і чисте анахоретство також не набуло такої масовості як в імперії. Домінуюча більшість тогочасного руського чернецтва була зосереджена у кеновійних монастирях, але існувало і скитництво.

Правда, приклади останнього у літературі фіксуються тільки стосовно Києво-Печерської лаври і помилково відносно Видубицького монастиря. Однак, на нашу думку, подібна ситуація зумовлена як обмеженістю інформації письмових джерел, так і хибною інтерпретацією дослідниками статусу подібних чернечих поселень. Взагалі ж, як видно з вітчизняної літератури, присвяченої чернецтву Русі, там чомусь доволі часто синонімічно використовуються поняття «монастир» і «скит», що є некоректним.

Про чернече життя у домонгольському Чернігові та його околицях надають відомості як письмові, так і археологічні джерела. Правда, відомості перших з цього приводу дуже обмежені.

Отже, згідно з письмовими джерелами, тоді тут діяли два монастирі (у літописах згадуються їхні ігумени), а саме Богородичний та Борисоглібський («Мученицький»)⁸⁶.

Перший з них був заснований чернігівським правителем Святославом Ярославичем у 1060 р., а на початку XII ст., на нашу думку, близько 1108 р., його син Давид збудував тут ще і кам'яний храм, присвячений Успінню Пресвятої Богородиці, який зберігся до наших днів. У пізніші часи цю обитель стали іменувати Єлецькою. До меж давнього Чернігова її територія не входила, а сам монастир, швидше за все, сусідив із заміським князівським двором⁸⁷.

Другий монастир розташовувався на дитинці Чернігова. Ця обитель була заснована Давидом Святославичем незадовго до його смерті (1123 р.) при збудованому тоді ним же на території головного князівського двору Борисоглібському храмі. Цей монастир діяв до кінця XVIII ст., а храм зберігся до нашого часу⁸⁸.

Крім того, у домонгольському Чернігові та його околиці існувало ще три локації перебування осередків ченців. З'ясовується це як за церковною літературою другої половини XVII ст., так і завдяки випадковим виявленням матеріальної культури окремих з них у XIX ст. та результатам археологічних досліджень другої половини XX – початку XXI ст.

Одна з них була археологічно виявлена на дитинці Чернігова (рештки храму-усипальні та численні чернечі поховання на прилеглий до нього території)⁸⁹. На думку дослідників, наприкінці 70-х рр. XI ст. храм тут збудував Володимир Мономах (правив у Чернігові у 1078–1094 рр.), який також при ньому заснував і монастир⁹⁰.

Ще одна локація ченців (рештки невеликого мурованого храму та печерних споруд), як засвідчують випадкові відкриття XIX ст. та пізніші археологічні

⁸⁶ Полное собрание русских летописей: в 47 т. Москва, 1997. Т. 1. Стб. 457; Полное собрание русских летописей: в. 47 т. Москва, 1962. Т. 2. Стб. 606.

⁸⁷ Васюта О.О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 67–86; Його ж. Ще раз до питання про хронологію чернігівського кам'яного зодчества першої чверті XII ст. та обставин і час приїзду до Русі його західноєвропейських творців. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 12.

⁸⁸ Васюта О.О. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць*. Чернігів. Вип. 1–3. С. 265–281.

⁸⁹ Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів, 2013. С. 24–29.

⁹⁰ Коваленко В.П. Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці. *Сумська старовина*. 2008. № XXV. С. 12–16.

дослідження, знаходилась за межами давнього Чернігова на відстані близько 250 м від Єлецької Богородичної обителі. Побудову тут храму дослідники датують початком XIII ст., а місцевий чернечий осередок вважають окремим монастирем⁹¹. Однак є багато підстав визначити у статусному плані цю локацію монахів саме як скитську, яка була підлеглою Єлецькому Богородичному монастирю, що ми і аргументували в одній зі своїх робіт⁹².

Останньою серед цих чернечих локацій були Антонієві печери. Вони знаходяться в одному з ярів Болдиних гір на відстані близько одного кілометра на південний захід від Єлецької обителі. У домонгольський час ця місцевість була замиською.

Починаючи з літератури другої половини XVII ст., поява тут культових підземних споруд традиційно пов'язується з переїздом до Чернігова у 1069 р. Антонія, який раніше започаткував Києво-Печерський монастир⁹³. Тоді сам Антоній потрапив під гнів київського князя Ізяслава Ярославича, через що Феодосій, тогочасний ігумен цієї обителі, разом вже з чернігівським правителем Святославом Ярославичем і організували цей переїзд⁹⁴. З приводу ж подальшого життя Антонія у давніх джерелах відзначено: «Антонии же пришедь къ Чернигову и възлюби Болдину гору, и ископавъ пещеру, и ту вселися, и есть манастирь с(вя)тое Б(огороди)це на Болдинахъ горахъ и до сихъ дни»⁹⁵.

Правда, сам Антоній перебував тут недовго. Як видно з джерел, навесні 1073 р. він вже знаходився у Києво-Печерському монастирі і того ж року там і помер (у церковній традиції ця подія відноситься як до 7 травня, так і до 10 липня)⁹⁶. Повернення ж Антонія до своєї обителі могло відбутися як одразу після зміни влади у Києві 22 березня 1073 р., коли Святослав і Всеволод Ярославичі звідти вигнали старшого брата Ізяслава, так і раніше, ще за князювання останнього у столиці Русі. Згідно з Густинським літописом XVII ст., недовзі після від'їзду Антонія до Чернігова Ізяслав Ярославич одумався і звернувся до нього з «моленіємъ» стосовно його повернення назад, що він і здійснив⁹⁷.

Підземні споруди, які традиційно називають Антонієвими печерами, знаходяться у схилах глибокого і відносно довгого яру, який прорізає з півночі на південь одну з Болдиних гір, виходячи своїм гирлом у заплаву р. Десни.

⁹¹ Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1989. Вып. 195 С. 54–55; Ігнатенко І.М. До питання про існування монастиря у Чернігові по вул. Сіверянській. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань*. Чернігів, 1999. С. 16–17; Руденок В.Я., Новик Т.Г. Болдиногірські монастирі Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 80–81.

⁹² Васюта О.О. Давній християнський культовий комплекс на вул. Сіверянській у Чернігові: до питання про його статус. *Чернігівські старожитності: збірник наукових праць*. Чернігів, 2022. Вип. 7(10). С. 186–197.

⁹³ Туптало Д. «Руно орошенное» / Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 34–35.

⁹⁴ Васюта О.О. Ще раз до питання про переїзд Антонія Печерського до Чернігова у 1069 р. *Чернігівські старожитності: збірник наукових праць*. Чернігів, 2020. Вип. 6 (9). С.147–162.

⁹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 185.

⁹⁶ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 5–8; Жиленко І.В. Преподобний Антоній Печерський. Джерела і матеріали. Київ, 2015. С. 267–271.

⁹⁷ Полное собрание русских летописей: в 47 т. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 272.

У другій половині XVII–XVIII ст. тут у товщі східного схилу яру був створений підземний архітектурний ансамбль (три храми, каплиця, «келія Антонія» (?), які склали єдиний комплекс і розташовувались на кількох ярусах). У той же час і у тілі західного схилу яру був влаштований ще один цілісний підземний комплекс, але вже без внутрішньої кам'яної архітектури («Новоантонієві печери»).

Нічого подібного у більш ранній час тут не існувало. Також немає вагомих підстав стверджувати, що у процесі створення цих комплексів було знищено багато давніших за них підземних споруд. Присутні тільки поодинокі свідчення цьому.

Як засвідчили результати археологічних досліджень, у домонгольській час культові підземні споруди тут також знаходились на обох схилах яру. Більшість же була зафіксована на східному. До них відносяться:

1. Споруда, яка дослідниками визначена як «печерна церква» і датована XII–XIII ст.⁹⁸
2. Дві пов'язані між собою споруди, у яких дослідники вбачають каплицю та «невеличку келію з нішею і «сидячкою»⁹⁹. Найвірогідніше ж, ці обидва підземні приміщення склали єдину келію, де остання споруда була молитовнею, причому, розташована там «сидячка» використовувалась не для сидіння, а як поличка для свічки, перед якою на колінах молився монах¹⁰⁰. Вхід до підземної келії був прикритий невеликою наземною спорудою з піччю. Весь комплекс датується XII–XIV ст.¹⁰¹
3. Комплекс з кількох споруд, серед яких незруйнованою лишилася тільки одна. Як вважають дослідники, з кінця XI – початку XII ст. вона являла собою келію¹⁰². А, швидше за все, ця споруда була одним з приміщень останньої. З другої половини XII ст., після певного періоду невикористання та занедбання, тут була влаштована кістниця (місце упокоєння кістяних рештків померлих ченців). На східній стіні споруди також зафіксоване графіті у вигляді хреста. Крім того, ще одне графіті – напис (датується першою половиною – серединою XIII ст.) – було виявлено під нішею, розташованою поруч з цією спорудою. На першому етапі функціонування цього комплексу при вході до нього знаходилась і невелика наземна будова з глинобитною піччю¹⁰³.
4. Кістниця, датована XII – початком XIII ст.¹⁰⁴
5. Рештки ще однієї кістниці, розташованої поряд з попередньою, яка була зруйнована під час будівельних робіт XVII–XVIII ст.¹⁰⁵
6. Рештки ще однієї кістниці(?) та споруда невизначеного призначення, зруйновані під час будівництва пізнішого підземного мурованого храму Миколи Святоші¹⁰⁶.

⁹⁸ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів, 2019. С. 45–46.

⁹⁹ Там само. С. 46–47.

¹⁰⁰ Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Вказ. праця. С. 302.

¹⁰¹ Руденок В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери С. 46–47.

¹⁰² Там само. С. 47–48.

¹⁰³ Там само. С. 48–49.

¹⁰⁴ Там само. С. 43–44.

¹⁰⁵ Там само. С. 42–43.

¹⁰⁶ Там само. С. 44–45; Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої пітописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007. С. 215.

7. Нижній ярус сучасного печерного комплексу. У домонгольський час, як вважають дослідники, то була галерея завдовжки близько 20 м, з обох боків якої були влаштовані дві келії¹⁰⁷.

На західному схилі яру зафіксований лише один об'єкт домонгольського часу. Розташований він біля входу до «Новоантонієвих печер» (за стіною їх привхідної мурованої каплиці кінця XVII – початку XVIII ст.). Це невелика підземна споруда (0,7×4 м) з влаштованим у її кінці сидінням та з нішею для поховання в одній зі стін. Дослідники вважають, що остання була чернечою келією. Датується вона XII–XIII ст.¹⁰⁸

Крім того, на дні яру, близько його гирла, у домонгольський час були також присутні наземні споруди: три житлові (дві з підклітом) та дві господарського призначення. Датуються вони XII – початком XIII ст.¹⁰⁹

У домонгольський час тут був збудований і кам'яний храм, присвячений Св. Пророку Іллі, який дійшов до наших днів. Розташований він біля гирла яру на південному закінченні східного схилу останнього на штучному майданчику¹¹⁰. У пізнішу добу храм неодноразово перебудовувався, але його первісна основа збереглася добре. Відповідно, у давнину ця будівля була невеликим одноапсидним та однобаним храмом розміром 13×7,5 м¹¹¹. Час його зведення дослідники визначали по-різному, від другої половини XI до межі XII–XIII ст.¹¹² Більшість же науковців побудову храму відносять до кінця XI – початку XII ст. Однак, є вагомі підстави датувати його зведення 1114–1116 рр.¹¹³

У ході археологічних досліджень у підземних приміщеннях були виявлені чернечі поховання, а це дозволяє мати уявлення і про кількість монахів, які мешкали на тому місці протягом всього домонгольського часу функціонування їхнього осередку. Отже, зважаючи на останнє, можна казати, що за період тривалістю близько 150 років своє життя тут закінчили біля тридцяти п'яти ченців (кількість осіб, яким належать рештки, що перебувають у гробниці, розміщеній у каплиці пізнього печерного комплексу, ще потребує конкретного визначення)¹¹⁴.

У 2011 р. було виявлено шість поховань (чотири чоловічі, одне підліткове і одне дитяче) і на дні яру. Вони знаходились під багатометровим шаром ґрунту, який утворився біля його первісного східного схилу унаслідок влаштування у XVII–XVIII ст. нового печерного комплексу. Це свідчить про те, що ці поховання давніші – автори розкопок віднесли їх до XII – початку XIII ст.¹¹⁵. Однак, насправді, ніякого датуючого матеріалу ці поховання не містили (всі безінвентарні, у них виявлено тільки

¹⁰⁷ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. С. 78.

¹⁰⁸ Там само. С. 49.

¹⁰⁹ Там само. С. 50.

¹¹⁰ Черненко О.Є., Новик Т.Г., Луценко Р.М. Іллінська церква в Чернігові: підсумки досліджень. *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 20.

¹¹¹ Черненко О.Є., Ярошенко О.М. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів, 2019. С. 46.

¹¹² Там само.

¹¹³ Васюта О.О. Ще раз до питання про хронологію чернігівського кам'яного зодчества першої чверті XII ст. та обставини і час приїзду до Русі його західноєвропейських творців. С. 12.

¹¹⁴ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. С. 42–45, 48.

¹¹⁵ Там само. С. 52–54.

цвяхи). Відтак, стверджувати, що вони здійснені саме у домонгольський час вагомих підстав немає.

Розташування чернечих помешкань і конструктивні особливості частини з них та виявлені в останніх знахідки також дозволяють скласти уявлення як про спосіб життя, а до певної міри і про його організацію, так і про духовні уподобання місцевих монахів.

Примітним є те, що помешкання, які склалися з наземних та підземних споруд (гадаємо, наземна прибудова з піччю свого часу існувала і при підземному приміщенні, дослідженому у західному схилі яру), знаходяться у глибині яру, а це, як вважаємо, вже саме по собі побіжно може свідчити про потяг їхніх господарів до усамітнення.

Подібні за своєю конструкцією келії згадуються і у джерелах. Там їхня наземна частина має назву «истопка» (відзначена і присутність тут печі), а підземна – «погребѢ, идѢже бѢ моляся» чи просто «пещера»¹¹⁶.

Виходячи з цього, можна пояснити і призначення таких келій чернігівського Антонієвого культового комплексу. Відтак, як видно, їхні наземні споруди слугували для здійснення побуту ченців, які у них мешкали, а підземні використовувались ними суто для усамітненої молитви. А це доволі промовисто свідчить про сповідування останніми ісіхазму. Його ж практика саме і передбачає поєднання «Ісусової» молитви з медитативними вправами, що здійснюється наодинці з собою.

Про усамітнений спосіб життя цих монахів, як гадаємо, свідчить ще один факт. Автори розкопок зазначених келій відзначають виявлення у них значної кількості уламків побутового посуду. А останнє, на думку дослідників, вказує на те, що їхні господарі тут і харчувалися¹¹⁷. Отже, як бачимо, і це вони здійснювали також на самоті.

Своєю ж чергою зазначений факт вказує на те, що ці монахи не були кеновітами. Як відомо, після прийняття у середині 60-х рр. XI ст. Києво-Печерським монастирем візантійського Студійського уставу, він був встановлений і в інших обителях Русі¹¹⁸. Згідно з уставом, приймати їжу ченці повинні були разом у визначений для того час і у призначеній для цього трапезній, їм заборонялося навіть якісь її рештки брати до своїх келій¹¹⁹.

Давні приміщення, розташовані на нижньому ярусі пізнішого печерного комплексу, найвірогідніше, у домонгольський час у прямому розумінні не були житловими. Вони періодично могли використовуватись іншими монахами цієї чернечої громади як для усамітненої молитви, так і для тимчасового затвору (крайній вчинок, який здійснювали ісіхасты). Правда, згідно з Києво-Печерським патериком, останній міг тривати і кілька років¹²⁰.

Дві з трьох виявлених наземних споруд на дні яру, розташованих близько його гирла, швидше за все, були призначені для помешкання очільника цього чернечого осередку та послушників, можливо, його учнів.

Третю наземну споруду, яка знаходилась у цьому ж районі яру, виходячи з виявлених там і у близькій до останньої будівлі господарського призначення знахідок,

¹¹⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 187; Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 136.

¹¹⁷ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. С. 29.

¹¹⁸ Жиленко І.В. СВЯТИНЯ. Історія Києво-Печерської лаври XI-XVII століть. С. 23; Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 149.

¹¹⁹ Денисенко А.В. Студійний устав Печерського монастиря. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 126.

¹²⁰ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 185.

автори розкопок інтепретували як житло не ченців, а світських осіб, звичайних робітників¹²¹. До таких висновків їх спонукало те, що з цих об'єктів походили підбійні цвяхи, пов'язані з конем предмети (вудила, скребниця), деталь терезів та важок, ножиці, вістря списа, прикраси (уламки скляних браслетів, намистини, фрагмент каблучки)¹²².

Справді, як видно з джерел, вже у добу Русі монастирі мали своїх світських робітників, але вони не мешкали поряд з ченцями. Крім того, і самі монахи виконували багато різного роду робіт, у тому числі потребуючих і фахових навичок. Отже, зазначену споруду ми вважаємо не житлом світських осіб, а помешканням ченця-економа, обов'язком якого являлось забезпечення монахів своєї громади як продуктами, так і всім необхідним для життя, у тому числі і для їхньої роботи¹²³.

Правда, на перший погляд, дивує присутність тут спису та намистин, каблучки і скляних браслетів. Однак, враховуюче те, що це було поселення монахів, їх наявність явно не була пов'язана з перебуванням тут воїнів та жінок.

Як гадаємо, присутність зброї пояснюється місцезрешташуванням цього чернечого осідку. Він знаходився доволі далеко від міста і був оточений фактично дикою природою, тваринний світ якої, у тому числі і хижацький, у ті часи був у рази чисельнішим ніж у наші дні. Тим більше, як видно зі знахідок, на території поселення перебували коні, а останні завжди приваблювали тих же вовків. Відповідно, для оборони від них і могла використовуватись ця зброя. Крім того, згідно з джерелами, до замських чернечих поселень могли навідуватись і злодії, яким також потрібно було давати відсіч.

А каблучка, браслети та намистини, швидше за все, потрапили сюди чи у вигляді своєрідних грошей, чи як підношення від світських осіб. До того ж, намистини могли походити і від чернечих чьоток (їхньою попередницею була, так звана, «вервиця»), які з кінця XI – початку XII ст. набувають поширення серед православних монахів¹²⁴.

Дане чернече поселення знаходилося за межами міста, тому за логікою воно повинно було б мати якусь захисну огорожу. Однак у нашому випадку, виходячи з розташування виявлених об'єктів на дні яру та його схилах, про наявність огорожі, яка б оточувала все поселення по периметру останнього, однозначно казати важко. Найвірогідніше ж, тут вона мала локальний характер, а саме окремо були огорожені майданчик, на якому стоїть Іллінський храм, та територія, де знаходились наземні споруди.

Ми свідомі того, що у майбутньому на цьому чернечому поселенні ще можуть бути виявлені об'єкти домонгольського часу. Тим більше, як засвідчили дослідження, поряд з вивченими спорудами у східному схилі яру також зафіксовані підземні аномалії. Однак, виходячи з вже отриманої загальної картини стосовно цього поселення, ми не схильні вважати, що таких об'єктів буде багато.

Таким чином, як видно із зазначеного, протягом всього домонгольського часу чернече поселення являло собою невеликий осередок монахів, які сповідували ісіхазм,

¹²¹ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. С. 29, 50.

¹²² Там само; Руденок В.Я., Дубинец О.В. Коллекция металлических предметов древнерусского времени Черниговского Ильинского (Богородичного) монастыря. *Чернігівські старожитності. Науковий збірник*. Чернігів, 2008. Вип. 1. С. 85–86.

¹²³ Ієромонах Никанор (Микола Єзерський). Вказ. праця. С. 75–76; Ричка В.М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 50.

¹²⁴ Трофимов С.А. Четки. Москва, 2001. С. 16–18.

а їхнє життя відбувалося не за кеновійними правилами. По суті, до певної міри воно було подібним тому, як жили перші києво-печерські ченці, які осіли біля Антонія ще до утворення там монастиря.

Вперше про статус цього чернечого осередку ще у другій половині XVII ст. висловив думку церковний письменник Дмитро Туптало. У його часи тут функціонувала Іллінська обитель. Відповідно, він вважав, що і у домонгольську добу на тому місці також діяв монастир, який заснував сам Антоній¹²⁵.

На початку XIX ст. дещо інша думка з цього приводу була оприлюднена архімандритом Амвросієм. Він також вважав, що вже у часи Русі тут існував монастир, але останній був заснований не Антонієм, а чернігівським князем Святославом Ярославичем, який влаштував дану обитель на місці, де раніше, перебуваючи у вигнанні, жив цей київський подвижник. Як гадав архімандрит Амвросій, це сталося у 1079 р.¹²⁶.

Тут одразу відзначимо, що, приймаючи цю дату, дослідник однозначно припустився помилки, бо на цей час Святослава Ярославича вже не було серед живих. Він помер наприкінці 1076 р.

Стосовно статусу чернечого осередку Антонієвих печер у домонгольську добу погляди дослідників не змінилися і у XIX ст. Правда, тоді вони звернули увагу на те, що у літописному повідомленні про переїзд Антонія до Чернігова згадується ще і місцевий Богородичний монастир, який розташовувався на Болдиних горах. Відтак, вбачаючи в останньому Єлецьку обитель, тогочасні дослідники дотримувались думки, згідно з якою Антоній був засновником як Іллінського, так і Єлецького монастирів¹²⁷.

Подібна точка зору на діяльність Антонія у Чернігові має своїх прихильників і серед сучасних науковців. Так, свого часу її поділяв Ю.Ю. Шевченко, а у наші дні підтримує О.Ф. Тарасенко¹²⁸.

Особливий погляд на цю проблемку на сьогодні дотримується В.Я. Руденко, який багато років особисто археологічно досліджував зазначене чернече поселення. Науковець спочатку тезово оприлюднив їх у своїй роботі 1999 р., а вже більш конкретизував у статті 2001 р.¹²⁹.

В.Я. Руденко звернув увагу на літописне повідомлення про переїзд Антонія до Чернігова, а саме на те, що у ньому місце оселення київського подвижника прив'язане до однієї Болдиної гори, а про згаданий Богородичний монастир вже мовиться як про обитель, розташовану на кількох пагорбах¹³⁰. Відповідно, на думку дослідника, у домонгольський час біля Чернігова функціонувала ціла чернеча лавра, до складу якої входили кеновійний Єлецький монастир, адміністративний центр останньої, та осередки монахів Антонієвих печер і культового комплексу на сучасній вулиці

¹²⁵ Туптало Д. «Руно орошенное». С. 34–35.

¹²⁶ Амвросій. История российской иерархии. Москва, 1812. Ч. IV. Стб. 298.

¹²⁷ Маркевич М.А. Историчний та статистичний опис Чернігова. Чернігів, 2010. С. 19, 23.

¹²⁸ Шевченко Ю.Ю. Русское подземожительство и черниговский период в житии прп. Антония (Великого) Печерского. Христианство в религиях мира. Санкт-Петербург, 2002. С. 125, 135–138; Тарасенко О.Ф. До історії заснування Чернігівського Єлецького монастиря. *RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2011. Т. X. С. 250–255.

¹²⁹ Руденко В.Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми). *Чернігівський Трійцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*. Чернігів, 1999. С. 6–8; Руденко В.Я. Чернігівська Болдиногорська Богородична лавра. *Могілянські читання 2000 року: Збірник наукових праць*. Київ, 2001. С. 252–257.

¹³⁰ Там само. С. 255.

Сіверянській¹³¹. Як гадає науковець, початок цьому чернечому об'єднанню поклав монастир, заснований Антонієм на місці, де він оселився, переїхавши до Чернігова, а вже згодом за сприяння місцевих князів на Болдиних горах постала і сама лавра¹³².

Правда, із зазначених робіт В.Я. Руденка видно, що стосовно визначення статусу чернечих громад Антонієвих печер і на сучасній вулиці Сіверянській спочатку дослідник мав певні вагання, бо у статті 1999 р. він їх називає монастирями, а у роботі 2001 р. іменує «монастирями чи скитами»¹³³. Така ж невизначеність у майбутньому стала причиною і певних казусів з боку інших дослідників. Так, наприклад, В. І. Жиленко у своїй книзі 2015 р., присвяченій Антонію Печерському, у розв'язанні питання про яку з чернігівських обителей, Єлецьку чи Іллінську, йдеться у літописному повідомленні про переїзд святого до Чернігова, посилається саме на роботу В.Я. Руденка 2001 р. З цього приводу дослідниця відзначила: «Є значно простіше вирішення проблеми, запропоноване В.Я. Руденком. Той слушно доводить, що первісно чернече життя на Болдиних горах мало єдину організаційну структуру – монастир зі скитами»¹³⁴. Парадоксальність же такого твердження В.І. Жиленко полягає у тому, що сам В.Я. Руденко у наступних своїх роботах поняття «скит» по відношенню до чернечого осередку Антонієвих печер більше ніде не вживає і конкретно іменує його монастирем¹³⁵. Як видно з цих робіт науковця, на його думку, і інші складові визначеної ним чернігівської лаври мали подібний статус¹³⁶.

Таким чином, згідно з В.Я. Руденком, на місці, де під Черніговом мешкав Антоній, ним тоді ж був заснований і окремих монастир, а згодом, у наслідок розвитку тут чернечого життя, на Болдиних горах постала лавра, до складу якої увійшла як ця обитель, так і утворені пізніше Єлецький монастир і обитель на сучасній вулиці Сіверянській.

На сьогодні така теза В.Я. Руденка стосовно статусу чернечого осередку Антонієвих печер у домонгольський час вже усталилась в історичній науці і фактично являється загальноприйнятою. Однак, як ми вважаємо, у її побудові присутні суттєві неузгодженості, що, насправді, нівелює подібні висновки дослідника.

Спочатку звернемося до питання, а чи міг особисто Антоній заснувати під Черніговом монастир, у прямому розумінні цього. Як засвідчує попередній київський період його життя, по суті, він не був творцем і Києво-Печерської обителі. Дії Антонія обмежились тільки тим, що там він обрав чернечій братії, яка забажала полишити підземне життя та оселитися на поверхні, першого ігумена Варлаама, а потім погодив другого їх очільника Феодосія, обраного вже самими монахами¹³⁷. Крім того, не за своєю ініціативою, а на прохання ченців, Антоній через своє шанування у владних колах також звернувся до київського князя по дозвіл стосовно земельної ділянки для монастиря. Примітним тут є і те, що навіть для вирішення такого важливого питання він не особисто відвідав правителя, а просто надіслав іншого монаха¹³⁸. Взагалі ж, як

¹³¹ Там само. С.255–257.

¹³² Руденко В.Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми). С. 8.

¹³³ Там само. С. 7; Руденко В.Я. Чернігівська Болдиногорська Богородична лавра. С. 255.

¹³⁴ Жиленко В.І. Преподобний Антоній Печерський. Джерела та матеріали. С. 265.

¹³⁵ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Болдиногірські монастирі Чернігова. С. 73–74; Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. С. 23–29.

¹³⁶ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Болдиногірські монастирі Чернігова. С. 80–81.

¹³⁷ Абрамович Д.І. Вказ. праця. С. 18, 36–38.

¹³⁸ Там само. С. 18.

засвідчують джерела, і до утворення Києво-Печерського монастиря Антоній не займався керівництвом тією нечисленною громадою печерян, які мешкали біля нього, а подібні справи тоді вирішував його сподвижник Никон.

Причину такої стриманості у діяч Антонія стосовно фундації монастиря розкриває характеристика його подальшого життя, присутня у Києво-Печерському патерику: «Преподобный же Антоніе, яко обыкъль единь жити и не тръпя всякого метежа и мльвы, затворися въ единой келіи пещеры ... И оттуду паки преселися на инь хльмь преподобный Антоніе и, ископавь пещерю (Ближні пещери Києво-Печерської обителі – В. О.), живяше в ней и не исходя из нея ...»¹³⁹. Отже, виходячи з цього, І.В. Жиленко дійшла цілком слушного висновку, що, взагалі, «Святий був печерножителем, і не бажав засновувати монастирі»¹⁴⁰. А у такому разі він явно не міг являтися творцем обителі і у Чернігові. До того ж, і всі виявлені на Антонієвих печерах домонгольські об'єкти датуються доволі пізнішим часом, ніж той, коли тут мешкав Антоній.

А тепер розглянемо ще одну складову зазначеної тези В.Я. Руденка. Як виходить з висновків дослідника, він вважає, що у районі Болдиних гір перший чернечий осередок утворився на Антонієвих печерах, а вже згодом вихідці з останнього створили Єлецький монастир. Тут одразу відзначимо одну примітну деталь, а саме відсутність у патерику відображення (до наших днів не дійшов, але був відомим у XVII–XIX ст.) цієї обителі як імені Антонія, а, враховуючи його величезний духовний авторитет, це було б обов'язково, так і «печерництва» у зв'язку з її утворенням. Там же, взагалі, це пов'язано зовсім з іншим – явленням на дереві Богородичної ікони та зведенням на цьому місці у 1060 р. храму князем Святославом Ярославичем¹⁴¹. Як гадаємо, вже сам по собі цей факт є доволі промовистим.

Остаточо ж спростовує подібні висновки В.Я. Руденка те, що найдавніший об'єкт на Антонієвих печерах відноситься до межі XI–XII ст., а, як засвідчили результати археологічних досліджень, територія, де розміщується Єлецький монастир, а у той період вона також являлась замиською, ще у більш ранній час вже була обнесена оборонними спорудами¹⁴². Взагалі ж, виходячи з датування всіх виявлених на Антонієвих печерах домонгольських об'єктів, можна казати, що чернече життя тут відносно пожвавилось тільки у XII ст., але зовсім не у таких масштабах, коли б у місцевих монахів виникла потреба у новому місці оселення. Отже, як видно, життя у Єлецькій обителі почалось раніше, ніж на Антонієвих печерах.

Також зауважимо ще один момент. Якби на Антонієвих печерах функціонував окремий Богородичний монастир, як на тому наголошує В.Я. Руденко, то і місцевий наземний храм також повинен був би мати подібне найменування. Однак він присвячений не Богородиці, а Пророку Іллі. Згідно ж з церковними правилами, на Русі офіційні назви чернечих обителей напряму були пов'язані з присвяченням їх головних храмів¹⁴³. І тільки вже до цих назв могли також додаватися імена фундаторів монастирів та найменування місцевості, де вони розміщувались¹⁴⁴.

¹³⁹ Там само С. 36.

¹⁴⁰ Жиленко В.І. Преподобный Антоній Печерський. Джерела та матеріали. С. 265.

¹⁴¹ Галятівський І. Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 351.

¹⁴² Новик Т.Г. Археологічні дослідження Єлецького монастиря. *Чернігів стародавній: Спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата»*. 2010. Грудень. С. 2.

¹⁴³ Практический справочник по православию. С. 623.

¹⁴⁴ Там само.

Як вважає В.Я. Руденок, наземний храм на Антонієвих печерах, насправді, у давнину також іменувався Богородичним, а на честь Пророка Іллі його переосвятили вже у 1649 р., коли коштом Степана Подобайла був здійснений ремонт останнього¹⁴⁵. Попри слабку загальну аргументацію такої версії її автора, а з цього приводу ми вже друкують висловлювались, відзначимо одну суттєву деталь, а саме наявність джерел, згідно з якими цей храм і до 1649 р. був присвячений саме Пророку Іллі, що однозначно спростовує і цю думку В.Я. Руденка¹⁴⁶.

Ми цілком приєднуємось до висновків В.Я. Руденка стосовно того, що у домонгольський час на Болдиних горах функціонувало єдине структуроване чернече об'єднання, до складу якого входило кілька автономно мешкаючих спільнот монахів. Як вже відзначалося, дослідник іменує його «лаврою». Раніше і ми вважали це прийнятним, бо у Києво-Печерському патерику також зустрічається подібна назва відносно Києво-Печерського монастиря домонгольської доби¹⁴⁷. Правда, як на сьогодні доводять дослідники патерики, там термін «лавра» з'явився завдяки редагуванню цієї пам'ятки у XV ст., відповідно, для Києво-Печерської обителі у часи Русі він не являвся самоназвою¹⁴⁸. Отже, як видно, використання цього терміну відносно чернігівського чернечого об'єднання також буде некоректним.

Однак, враховуючи все вище викладене, ми ніяк не можемо погодитись з В.Я. Руденком як стосовно його бачення статусу складових цього об'єднання, так і з тим, що фундатором останнього був Антоній. Виходячи з його особистих уподобань, він просто не прагнув подібного. Відповідно, на нашу думку, формування цього чернечого об'єднання відбулося іншим шляхом.

Джерельне повідомлення про переїзд до Чернігова Антонія у 1069 р. де згадується місцевий Богородичний монастир, ніяким чином не свідчить про те, що він не існував до цього. Свого часу це відзначив ще Філарет Гумілевський, який в останньому цілком справедливо вбачав саме Єлецьку обитель¹⁴⁹. До речі, її ще і у XIX ст. у Чернігові називали «Болдиногірською»¹⁵⁰.

Як можна здогадуватись, Святослав Ярославич та Феодосій Печерський, організувавши переїзд Антонія до Чернігова, також планували, що він оселиться у цьому монастирі. Однак і за таких обставин, як засвідчують джерела, Антоній все одно не відмовився від анахоретства, тому і замешкав у безлюдному місці, де пізніше виникли названі його ім'ям печери.

Результати археологічних досліджень дозволяють вважати, що весь період перебування тут Антоній також прожив на самоті. Всі виявлені у цьому районі об'єкти, як вже зазначалося, відносяться до пізнішого часу. А це не дозволяє вважати його і

¹⁴⁵ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. С. 55.

¹⁴⁶ Васюта О.О. До питання про походження найменування Іллінської церкви у Чернігові та зміни його у 1649 р. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць*. Чернігів, 2021. Вип. 5. С. 66–76.

¹⁴⁷ Васюта О.О. Давній християнський культовий комплекс на вул. Сіверянській у Чернігові: до питання про його статус. С. 194.

¹⁴⁸ Козак Н.С. До питання про набуття ймення «Лавра» Києво-Печерським монастирем. *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 63–68.

¹⁴⁹ Філарет. Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. С. 97.

¹⁵⁰ Маркевич М.А. Историчний та статистичний опис Чернігова. С. 27–28.

засновником місцевого осередку монахів. Однак, як гадаємо, своїм тимчасовим мешканням тут Антоній, як надзвичайно шанована у чернечому світі фігура, надав цьому місцю певного сакрального значення, що згодом і стало головною причиною утворення місцевого поселення монахів, які дотримувались аналогічних духовних уподобань.

У повідомленні про переїзд Антонія до Чернігова стосовно місця його оселення згадується одна Болдина гора, а стосовно Богородичного монастиря там мовиться, що він розташовувався на Болдиних горах. Отже, видно, що на момент написання «Повісті минулих літ», до якого входить це повідомлення, місце де жив Антоній, вже перебувало під юрисдикцією цієї обителі.

«Повість минулих літ» була укладена монахом Києво-Печерського монастиря Нестором близько 1113 р.¹⁵¹ А у цей час, як засвідчують результати архелогічних досліджень, на Антонієвих печерах вже функціонувало і невелике чернече поселення.

Територіально до меж безпосередньо Єлецької обителі воно не входило, знаходячись на певній відстані від неї, але, як видно з «Повісті», було приналежним до цього монастиря. Відтак, як масштаби поселення, так і його своєрідні внутрішній життєвий устрій, а це ми відзначали вище, та зв'язок з Єлецьким монастирем недвозначно вказують на саме скитський статус місцевого осередку монахів по відношенню до останнього.

Для Русі чернече поселення з подібним статусом не було чимось незвичайним. Як ми відзначали вище, Києво-Печерський монастир також мав у своєму підпорядкуванні скит біля Гнилецьких печер, розташований на певній відстані від своєї обителі. До речі, можна казати, що і причини утворення як чернігівського, так і цього київського скитів були схожими, а саме попередня присутність на їх території відлюдницьких келій двох стовпів чернецтва Русі, Антонія і Феодосія Печерських. Обидва дані скити також мали і свої невеликі муровані храми. Навіть час їх виникнення також близький.

Як гадаємо, можна визначити і період, коли функціонування скита на Антонієвих печерах отримало своє, так би мовити, юридичне оформлення. Пов'язуємо ми це з чернігівським єпископом Феоктистом, який місцеву кафедру посів у 1113 р.

Раніше він був ігуменом Києво-Печерського монастиря і активно сприяв вшануванню засновників цієї обителі на загальнодержавному рівні¹⁵². У 1108 р. Феоктист зміг отримати відповідний указ київського князя Святополка Ізяславича стосовно Феодосія Печерського. Однак просити цього володаря про подібне і відносно Антонія тоді він явно не став, бо саме через гнів батька Святополка останній свого часу і переїхав до Чернігова.

У 1113 р. чернігівським князем був Давид Святославич – його батько і посприяв порятунку Антонія. Феоктист до того ж був ще і духівником дружини цього князя. Крім того, у 1113 р. вже помер і Святополк Ізяславич. Отже, отримавши, сан чернігівського єпископа, Феоктист здобув всі можливості і до піднесення культу Антонія, принаймні у Чернігові, що він, як гадаємо, і здійснив.

Більше того, і Іллінський храм на місці де жив Антоній під Черніговом також був явно збудований Давидом Святославичем за сприяння саме Феоктиста. Це місце для нього як колишнього монаха Києво-Печерської обителі було сакральним.

¹⁵¹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005. С. 106.

¹⁵² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 259.

Відтак, після побудови храму, а на той час там вже жили монахи, що засвідчують археологічні дослідження, їхнє поселення і було офіційно визнане Давидом Святославичем Іллінським скитом та передане ним у підпорядкування його патрональному Єлецькому монастирю. Без цього ж надалі дане чернече поселення не змогло б функціонувати, бо на Русі всі землі перебували у князівському підпорядкуванні.

Отже, у домонгольській час на Антонієвих печерах існувала не окрема чи автономна обитель, а функціонував монастирський скит. Така форма чернечого об'єднання ні в якому разі не тотожна монастирю, яким цей чернігівський скит став лише у 1649 р.

REFERENCES

1. Artamonov, Yu. A. (2009). Drevnerusskie monastyri i pravo patronata [Ancient Russian monasteries and the right of patronage]. *Chernihivski starozhytnosti: Naukovyi zbirnyk – Chernihiv Antiquities: Scientific Collection*. Vol. I. Chernihiv. Pp. 16–17 [in Russian].
2. Bylkhova, M. I. (2002). Monastyri na Rusi XI – serediny XIV veka [Monasteries in Rus in the XI – mid-XIV century]. In *Monashestvo i monastyri v Rossii. XI-XX veka. Istoricheskie ocherki*. Moscow, Russia. Pp. 28–29 [in Russian].
3. Chernenko, O.Ye., & Yaroshenko, O.M. (2019). *Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnogo Livoberezhzhia XI-XIII st. Katalog* [Monuments of monumental architecture of the Northern Left Bank of the XI-XIII centuries. Catalog]. Chernihiv [in Ukrainian].
4. Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H., & Lutsenko, R. M. (2025) Illinska tserkva v Chernihovi: pidsumky doslidzhen [St. Elijah's Church in Chernihiv: research results]. *Siveryanskyi litopys – Severyan Chronicle*. Vol. 2 [in Ukrainian].
5. Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiia: v 5 t. [Ancient Rus in the light of foreign sources: Anthology: in 5 vol.]. (2010) Vol. 4. Moscow, Russia: Russkiy Fond Sodeistviia Obrazovaniiu i Nauke [in Russian].
6. Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Uchebnoe posobie dlia studentov vuzov [Ancient Rus in the light of foreign sources: Textbook for university students]. (2001). Moscow [in Russian].
7. Diatlov, V. (2001) *Tserkovshchina. Povest o zabytoi kievskoi sviatyne* [Tserkovshchina. A tale of a forgotten Kyiv shrine]. Kyiv [in Russian].
8. Fyodorovsky, G. (2005) *Vostochnye ottsy Tserkvi* [Eastern Church Fathers]. Moscow [in Russian].
9. Iyeromonakh Nikanor (Mykola Yezerskyi). (2023) *Ruske chernechestvo v XI stolitti: yoho vynykennia i rozvytok pid vplyvom chernechykh tradytsii Yehyptu y Palestyny* [Rus monasticism in the XI century: its emergence and development under the influence of monastic traditions of Egypt and Palestine]. Lviv [in Ukrainian].
10. Karpov, Yu. A. (2014) *Issledovaniia po istorii domongolskoi Rusi* [Studies on the history of pre-Mongol Rus]. Moscow [in Russian].
11. Kolybenko, O.O. (2009) Shcho robyv boiaryn Slaviata u Pereiaslavli Ruskomu 23 liutoho 1096 roku? [What did the boyar Slaviata do in Pereiaslav Ruskyi on February 23, 1096?]. *Naukovi zapysky z Ukrainiskoi istorii. Zbirnyk naukovykh statei – Scientific Notes on Ukrainian History. Collection of Scientific Articles*. Vol. 22. Pereiaslav-Khmelnitsky [in Ukrainian].

12. Kozak, N.S. (2001) Do pytannia pro nabuttia ymennia «Lavra» Kyievo-Pecherskym monastyrem [On the question of the Kyiv-Pechersk Monastery acquiring the name «Lavra»]. *Lavrskyi almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: Zbirnyk naukovykh prats – Lavra Almanac: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture: Collection of Scientific Works. Vol. 5.* Kyiv. Pp. 63–68 [in Ukrainian].
13. Kovalenko, V.P. (2008) Davnoruski monastyri na Chernihivskom dytyntsi [Ancient Rus monasteries in the Chernihiv Detinets]. *Sumska starovyna: Sumskyi derzhavnyi universytet – Sumy Antiquity. Vol. XXV.* Pp. 12–16 [in Ukrainian].
14. Lossky, V.N. (2013) *Ocherk misticheskogo bogosloviia Vostochnoi Tserkvi. Dogmaticheskoe bogoslovie* [Essay on the mystical theology of the Eastern Church. Dogmatic theology]. Sergiev Posada [in Russian].
15. Meshkov, V.M. (2006) Kievo-Pecherskiy monastyr – serdtse drevnerusskogo dukha [Kyiv-Pechersk Monastery – the heart of the ancient Russian spirit]. In *Davnoruske liubomudrie: Teksty i konteksty.* Kyiv [in Ukrainian].
16. Milkov, V.V., & Simonov, R.A. (2011) Kirik Novgorodets: uchenyi i myslitel [Kirik Novgorodets: scientist and thinker]. *Pamiatnyky drevnerusskoi mysli: issledovaniia i teksty – Monuments of Ancient Rus Thought: Research and Texts. Vol. VII.* Moscow [in Russian].
17. Morozov, M.A. (2005) *Monastyri srednevekovoii Vizantii: Khoziaistvo, sotsialnyi i pravovoi statusy* [Monasteries of medieval Byzantium: Economy, social and legal statuses]. Saint Petersburg [in Russian].
18. Nikitenko, M.M. (2003) Na zori khrystyianskoho Kyieva [At the dawn of Christian Kyiv]. *Lavrskyi almanakh. Vyp. 10, spetsvyypusk 4 – Lavra Almanac. Vol. 10, special issue 4.* Kyiv [in Ukrainian].
19. Novyk, T.H. (2010) Arkheolohichni doslidzhennia Yelets'koho monastyria [Archaeological research of Yelets Monastery]. *Chernihiv starodavnii: Spetsvyypusk NAIZ «Chernihiv starodavnii» ta hazety «Bila khata» – Chernihiv Ancient.* Pp. 2 [in Ukrainian].
20. Novyi Zapovit [New Testament]. (2019) Minsk, Belarus [in Ukrainian].
21. Renie, L. (2008) *Povsednevnaia zhizn Ottsov-pustynnikov IV veka* [Everyday life of the Desert Fathers of the IV century]. Moscow [in Russian].
22. Rudenok, V.Ya. (2007) Arkheolohichni doslidzhennia Illinskoho monastyria u Chernihovi [Archaeological research of the Illinsky Monastery in Chernihiv]. In *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats.* Chernihiv [in Ukrainian].
23. Rudenok, V.Ya. (2001) Chernihivska Boldynohorska Bohorodychna lavra [Chernihiv Boldina Hill Mother of God Lavra]. *Mohylianski chytannia 2000 roku: Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv. Pp. 252–257 [in Ukrainian].
24. Rudenok, V.Ya., & Dubinets, O.V. (2008) Kolleksiia metallicheskih predmetov drevnerusskogo vremeni Chernigovskogo Illinskogo (Bogorodichnogo) monastyria [Collection of metal objects of the ancient Russian period of the Chernihiv Illinsky (Mother of God) Monastery]. *Chernihivski starozhytnosti. Naukovi zbiryk – Chernihiv Antiquities. Scientific Collection. Vol. I.* Chernihiv. Pp. 85–86 [in Ukrainian].
25. Rudenok, V.Ya., & Novyk, T.H. (2019) *Antoniyevi pechery Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monastyria: 950 rokiv* [Anthony's Caves of the Chernihiv Trinity-Illinsky Monastery: 950 years]. Chernihiv [in Ukrainian].

26. Rudenok, V. Ya., & Novyk, T. H. (2015) Boldynohirski monastyri Chernihova [Boldina Hill Monasteries of Chernihiv]. *Siveryanskyi litopys – Severyan Chronicle*. Vol. 4. Pp. 80–81 [in Ukrainian].
27. Shevchenko, Yu. Yu. (2002) Russkoe podzemozhitelstvo i chernigovskiy period v zhitii prp. Antonii (Velikogo) Pecherskogo [Russian underground dwelling and the Chernihiv period in the life of St. Anthony (the Great) of the Caves]. In *Khristianstvo v religiiakh mira*. Saint Petersburg [in Russian].
28. Sytyi, Yu. M. (2013) *Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Chernihova* [Christian burial sites of ancient Rus Chernihiv]. Chernihiv [in Ukrainian].
29. Skazanie o chudesakh Vladimirskoi ikony Bogoroditsy. Biblioteka literatury Drevnei Rusi [The Tale of the Miracles of the Vladimir Icon of the Mother of God. Library of Ancient Rus Literature]. (2004) Vol. 4. Saint Petersburg [in Russian].
30. Sokolov, I. I. (2003) *Sostoianie monashestva v Vizantiiskoi Tserkvi s serediny IX do nachala XIII veka (842-1204). Opyt tserkovno-istoricheskogo issledovaniia* [The state of monasticism in the Byzantine Church from the mid-IX to the early XIII century (842–1204). An attempt at ecclesiastical-historical research]. Saint Petersburg [in Russian].
31. Spravochnik po pravoslaviiu [Handbook of Orthodoxy]. (2008) Moscow [in Russian].
32. Tarasenko, O. F. (2011) Do istorii zasnuvania Chernihivskoho Yeletskeho monastyria [On the history of the founding of the Chernihiv Yelets Monastery]. *RUTHENICA. Shchorichnyk serednovichnoi istorii ta arkheologii Skhidnoi Yevropy – RUTHENICA. Yearbook of Medieval History and Archaeology of Eastern Europe*. Vol. X. Kyiv. Pp. 250–255 [in Ukrainian].
33. Tikhvinsky, D. (2009) *KHronika. V 8 knigakh* [Chronicle. In 8 books]. Moscow [in Russian].
34. Tolochko, P. P. (2005) *Davnoruski litopysy i litopystsi X-XIII st.* [Ancient Rus chronicles and chroniclers of the X-XIII centuries]. Kyiv [in Ukrainian].
35. Trofimov, S. A. (2001) *Chetki* [Prayer beads]. Moscow [in Russian].
36. Tuptalo, D. (2009) «Runo oroshennoe» [«Dewed Fleece»]. (O. Tarasenko, Pidhotovka tekstu, peredmova ta komentari). *Siveryanskyi litopys – Severyan Chronicle*. Vol. 1. Pp. 34–35 [in Ukrainian].
37. Vasiuta, O. O. (2022) Davnii khrystyianskyi kultovyi kompleks na vul. Siveryanskii u Chernihovi: do pytannia pro yoho status [Ancient Christian cult complex on Siveryanska Street in Chernihiv: on the question of its status]. *Chernihivski starozhytnosti: zbirnyk naukovykh prats – Chernihiv Antiquities: Collection of Scientific Works*. Vol. 7(10). Chernihiv. Pp. 186–197 [in Ukrainian].
38. Vasiuta, O. O. (2021) Do pytannia pro pokhodzhennia naimenuvannia Illinskoi tserkvy u Chernihovi ta zminy yoho u 1649 r. [On the question of the origin of the name of the Illinsky Church in Chernihiv and its change in 1649]. *Karnabidivski chytannia: zbirnyk naukovykh prats – Karnabidian Readings: Collection of Scientific Works*. Vol. 5. Chernihiv. Pp. 66–76 [in Ukrainian].
39. Vasiuta, O. O. (2017) Do pytannia pro chas zasnuvannia Borysohlibskoho monastyria u Chernihovi [On the question of the time of the founding of the Borysohlibsky Monastery in Chernihiv]. *Karnabidivski chytannia: zbirnyk naukovykh prats – Karnabidian Readings: Collection of Scientific Works*. Vol. 1-3. Chernihiv, Ukraine. Pp. 265–281 [in Ukrainian].
40. Vasiuta, O. O. (2016) Do pytannia pro chas zasnuvannia ta stanovlennia Bohorodychnoho (Yeletskeho) monastyria u Chernihovi [On the question of the time

- of the founding and formation of the Mother of God (Yelets) Monastery in Chernihiv]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* – Ukrainian Historical Journal. Vol. 6. Pp. 67–86 [in Ukrainian].
41. Vasiuta, O.O. (2020) Shche raz do pytannia pro pereizd Antonia Pecherskoho do Chernihova u 1069 r. [Once again on the question of the relocation of Anthony of the Caves to Chernihiv in 1069]. *Chernihivski starozhytnosti: zbirnyk naukovykh prats* – Chernihiv Antiquities: Collection of Scientific Works. Vol. 6 (9). Chernihiv. Pp. 147–162 [in Ukrainian].
 42. Vasiuta, O.O. (2025) Shche raz do pytannia pro khronolohiiu chernihivskoho kamianoho zodchestva pershoi chverti XII st. ta obstavyn i chas pryizdu do Rusi yoho zakhidnoyevropeiskykh tvortsiv [Once again on the chronology of Chernihiv stone architecture of the first quarter of the XII century and the circumstances and time of arrival of its Western European creators in Rus]. *Siveryanskyi litopys* – Severyan Chronicle. Vol. 1. Pp. 12 [in Ukrainian].
 43. Voisovych, L.V., Domanovskyi, A.M., Kozak, N.B., Lylo, I.M., Melnyk, M., Sorochan, S.B., Faida, O.V. (2011) *Istoriia Vizantii. Vstup do vizantynistyky* [History of Byzantium. Introduction to Byzantine Studies]. Lviv [in Ukrainian].
 44. Yepyskop Diokliiskyi Kallist (Uer). (2020) *Vnutrishnie Tsarstvo* [The Inner Kingdom]. Kyiv [in Ukrainian].
 45. Zhilenko, I.V. (2015) *Prepodobnyi Antoni Pecherskyi. Dzherela i materialy* [Venerable Anthony of the Caves. Sources and materials]. Kyiv [in Ukrainian].
 46. Zhilenko, I.V. (2011) *Istoriia pecher Kyievo-Pecherskoi lavry* [History of the Caves of the Kyiv-Pechersk Lavra]. In *Dyva pecher lavrskykh*. Kyiv [in Ukrainian].
 47. Zhilenko, I. V. (2005) *SVIATYNIA. Istoriia Kyievo-Pecherskoi lavry XI-XVII stolit* [HOLY PLACE. History of the Kyiv-Pechersk Lavra of the XI-XVII centuries]. Kyiv [in Ukrainian].

Oleh VASIUTA

deputy head of the Scientific Department

«Trinity-Illinsky Monastery»

Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

vasutaoleg@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7515-9129

THE MONASTIC CENTER OF ANTHONY'S

CAVE COMPLEX IN CHERNIHIV

IN THE PRE-MONGOL PERIOD:

A SEPARATE MONASTERY OR A MONASTIC SKETE?

To date, the history of the forms and statuses of monastic communities in Rus remains a virtually unstudied topic. This, in turn, negatively affects the overall understanding of the daily life of local monks during that era. Undoubtedly, the primary reason for this is the insufficient domestic source base. However, combining archaeological data with information from written records and incorporating the relevant Byzantine material still allows progress in this area of historical science. This is exactly what was demonstrated regarding the definition of the status of the monastic center of Anthony's Caves in Chernihiv during the pre-Mongol period, which is the subject of this article.

Keywords: Anthony's Caves, Anthony, Yeletsky Monastery, skete, monastery, monks.

УДК 69.059.22:364:719(477.41): 801.81«2022»

Ольга ВОРОБЄЙ

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник,

Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Меморіальний комплекс.

olianna20@ukr.net

ПОШКОДЖЕНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ НА КИЇВЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНО-ІСТОРИЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

У авлено відомості про пошкоджені внаслідок російського повномасштабного вторгнення на територію України у лютому-квітні 2022 р. пам'ятки культури на Київщині. Зважаючи на досвід Міжнародного центру з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM) та їхньої флагманської програми «Перша допомога та стійкість під час криз», було опрацьовано схему дій для збереження пошкоджених пам'яток і запобігання їхніх подальших руйнувань. Зроблено акценти не лише на пам'ятках національного та загальнодержавного значення, а й на значимих для громади пошкоджених місцях дозвілля та майданчиках для проведення культурних заходів, а також на приватних ініціативах.

Ключові слова: культурна спадщина, пошкодження, Київщина, руйнування.

Під час повномасштабного вторгнення не менш за цивільну інфраструктуру страждає також і культурна спадщина. 1–5 серпня 2023 р. було організовано Національний тренінг «Посткризова оцінка на місці втрат і ризиків для культурної спадщини України організованого Міжнародним центром з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM) у межах флагманської програми «Перша допомога та стійкість під час криз» (First Aid and Resilience in Times of Crises – FAR) за підтримки Посольського фонду із збереження культурної спадщини Державного департаменту США (AFSP), Міністерства культури та інформаційної політики України, Національного музею Революції Гідності, Штабу порятунку спадщини (HERI) та Агенції стійкості культури (ACURE). До заходу долучилися пам'яткоохоронці, археологи, музейники, бібліотекарі, архітектори, історики, правники, військові та інші працівники з різних куточків України. Команда тренерів була представлена міжнародними та українськими експертами, які поділилися своїми знаннями і практичними навичками, здобутими під час рятувальних операцій у багатьох кризових точках світу: Апарна Тандон (ICCROM), Джуї Амбані (ICCROM), Абдельхамід Ель Салах (Фонд порятунку єгипетської спадщини), Зейнеп Гул Унал (ICOMOS), Педро Кантор (Лісабонський університет), Ігор Пошивайло (HERI)¹. З травня 2022 р. я беру участь в усноісторичних експедиціях проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» Чернігівського науково-дослідного центру антропології війни, який

¹ Національний тренінг «Посткризова оцінка на місці втрат і ризиків для культурної спадщини України» URL: <https://iananu.org.ua/novini/mizhnarodna-spivpratsya/1296-natsionalnij-trening-postkrizova-otsinka-na-mistsi-vtrat-i-rizikiv-dlya-kulturnoji-spadshchini-ukrajini> (дата звернення: 09.09. 2025)

покликаний фіксувати та зберігати усноісторичні свідчення про події російсько-української війни (особливості воєнного повсякдення, стратегії виживання в умовах окупації, облоги та активних бойових дій, життя в евакуації, волонтерський рух, воєнний фольклор, досвід науковців та військовослужбовців).

Теоретична частина тренінгу супроводжувалася практичними заняттями на зруйнованих об'єктах культурної спадщини в Київській та Житомирській областях. На основі отриманої інформації, ми вчилися збирати дані за допомогою мобільного додатку ICCOM-FAR. Для мене цей курс став особливо цінним, адже він дозволив нам фіксувати супутнє чи зумисне пошкодження культурної спадщини внаслідок агресії Росії проти України. У результаті тренінгу вдалося дізнатися, що культурною спадщиною вважається не лише пам'ятки національного та місцевого (локального) значення, а й будинки культури, бібліотеки, сільські клуби, та будь-які інші місця важливі для суспільного та культурного життя громади. Тому у статті зосереджено увагу лише на декількох пошкоджених пам'ятках Київщини, оскільки їх було доволі багато.

Музей в Іванкові Вишгородського району постраждав 25 лютого 2022 р. Дерев'яна будівля миттєво спалахнула після того як у неї влучили чотири ракети. Пожежники не змогли виїхати на виклик через вуличні бої. Загалом Іванківська громада пробула в окупації 36 днів. У селищі, окрім Музею постраждали музична школа і будинок культури – по них стріляли з танків. Тодішній Міністр культури Олександр Ткаченко зазначав, що це: «...спланований удар по нашій національній ідентичності».

Будівлю музею Іванкова внесли в список об'єктів для першочергової відбудови – на відновлення потрібно щонайменше 35 мільйонів гривень. Наразі музей «повністю знищений». Поки необхідну суму збирають серед благодійників, управління Мінкульту в Київській області запустило віртуальний тур навколо напівзруйнованого музею М. Примаченко. У записі можна подивитися на понівечену будівлю з усіх боків: роздивитися вікна, через які рятували вцілілі експонати, побачити загальну панораму музею, а також руйнування навколо іванівського музею. Деякі з ранніх творів художниці Марії Примаченко згоріли повністю, а деякі – пошкоджені. З полум'я не встигли витягнути чотири тарілки – перші роботи Марії Примаченко, текстиль, дореволюційні рушники, домоткані килими, предмети інтер'єру 200-річної давнини, роботи Степана Савченка, Василя Скопича, Анни Дмитрієвої, вишивки Ганни Верес, експозицію місцевого автопарку та багато інших експонатів. Вцілілі картини з колекції Марії Примаченко показали на виставці в Українському домі в Києві у серпні-вересні. Загалом в музеї зберігалися 410 експонатів. Усі врятовані полотна тимчасово передали до місцевого Будинку культури, де їх описали та заховали в надійне місце. Музей планується відбудувати на цьому ж місці. Як вважає очільниця відділу культури Надія Бірюк, так було б краще та символічніше. Іванківський історико-краєзнавчий музей – єдиний великий музей на громаду. Він був відкритий 1992 р. в колишньому панському маєтку, перетвореному за радянських часів на Будинок культури. На території навколо музею в X–XIII ст. біло розташоване давньоруське городище. У 2018 р. в Іванківському історико-краєзнавчому музеї зробили капітальний ремонт – оновили фасад, вхідну групу та зали всередині. До ремонту в музеї не було сигналізації, тому деякі експонати вкрали. 5 травня 2022 р. картину Марії Примаченко «Квіти вирости коло четвертого блока» (1990) продали на аукціоні за 500 тисяч доларів. Усі гроші пішли на допомогу Збройним Силам України. Це вперше в історії України, коли картину української

мисткині продали за таку суму². Фрагмент спаленого даху іванківського музею, а також пошкоджені керамічні горщики з музейної експозиції зараз є частиною виставки «Україна – Розп'яття». На фрагмент спаленого даху виведено проекцію картини Марії Примаченко «Атомна війна, будь проклята вона» 1978 р.

Іншою пошкодженою пам'яткою культури є церква Різдва Пресвятої Богородиці в селі Перемога Броварського району Київської області. До побудови сучасної церкви в Ядлівці (яка з 1945 р. має назву Перемога) існували старіші, з такою самою назвою, про що збереглися свідчення сирійського мандрівника Павла Алепського в його книзі-щоденнику «Подорож патріарха Макарія». Він відвідав Ядлівку, подорожуючи з антіохійським патріархом Макарієм 11 липня 1654 р. та згадав «Прекрасну церкву Різдва Богородиці». Сучасна дерев'яна церква Різдва Богородиці була збудована на пожертви громади села Ядлівка у 1892 р. До 1930-х рр. церква була п'ятиверхою та мала двоярусну дзвіницю над притвором. У 1934 р. церкву було закрито, верхню частину зруйновано (зокрема втрачено дзвіницю), а саму церкву перебудовано для господарських потреб. У різний час тут розташовувалася школа і клуб. Під час Другої світової війни Ядлівка була повністю спалена, і єдиною спорудою, яка вціліла в пожежі, була саме церква. Тому пізніше біля неї за проектом художника Володимира Сергійовича Тітуленка було встановлено пам'ятний хрест – подяку селян Богові за відродження села з попелу. У 1992 р. церква було передана церковній громаді Перемоги, богослужіння було відновлено. 21 січня 2019 р. парафіяльна громада вирішила долучитися до Православної церкви України. 5 березня 2022 р. храм зруйнувала російська ракета³.

Ще однією пам'яткою української дерев'яної архітектури була церква у селі Лук'янівка, зведена 1879 р. Цей храм з одним сферичним куполом та дзвіницею проіснував 140 років. Церква пережила Другу світову війну, а у 1930-му р. богослужіння у ній припинилися. Але з початком нацистської окупації богослужіння відновилися. Після Другої світової війни у Храмі Вознесіння Господнього тривали служби аж до кінця березня 2022 р. Тоді це було великим везінням, адже багато інших подібних храмів радянська влада використовувала для господарських потреб чи просто зруйнувала. У ході боїв за село 24–25 березня, за свідченнями очевидців – мешканців села, російські військові чотирма пострілами з танка знищили храм у центрі, відступаючи з Київської області. Таким чином, носії ідеї «руського міра», які позиціонують себе як захисники православного світу, знищили церкву, що пережила комуністів та нацистів⁴. Баня з хрестом та церковне начиння знищеної церкви стали експонатами виставки «Україна – Розп'яття». Наразі, люди вшановують пам'ять про спалену церкву щоразу

² Музей Марії Примаченко на Київщині зруйнували війська РФ. Тепер ним можна прогулятися в 3D турі URL: <https://www.village.com.ua/village/city/cityplace/331841-muzey-v-ivankovi-mkip-3d-tour-2022#:~:text=Тепер%20ним%20можна%20прогулятися%20в%203D%20турі,-21%20жовтня%202022&text=Історико%20краєзнавчий%20музей%20у%20селі,російські%20окупанти%20зруйнували%2025%20лютого> (дата звернення: 08.09.2025).

³ Храм Різдва Пресвятої Богородиці (Перемога) URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Храм_Різдва_Пресвятої_Богородиці_\(Перемога\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Храм_Різдва_Пресвятої_Богородиці_(Перемога)) (дата звернення 07.09.2025).

⁴ Ukrainian institute. Лук'янівка Храм Вознесіння Господнього URL: <https://ui.org.ua/postcard/hram-voznosinnya-gospodnogo/> (дата звернення 06.09.2025).

коли йдуть до святкових літургій, селяни на всі великі свята збираються на згарищі церкви⁵.

Розстріляний російськими військовими пам'ятник Шевченку в селищі Бородянка під Києвом став одним із символів вторгнення Росії в Україну на початку 2022 р. Фотографія монументу Кобзаря на тлі житлових будинків, спалених російськими обстрілами, розлетілася по всьому світу. Образ Шевченка з пробитим чолом є для українців глибоко символічним з низки причин. Уже невдовзі після смерті Шевченка його портрети стали з'являтися в українських домівках поряд із образами. Кобзар був для українців настільки важливим, що навіть радянська влада не наважилася викреслити постать митця з української культури. Адже Тарас Шевченко – засновник сучасної української літератури, та значною мірою – української мови. І у теперішній війні Росії проти України Тарас Шевченко став дедалі більш значущим символом опору українців проти авторитаризму та гніту. Під час початкової фази вторгнення головний напрямок російського просування на Київ пролягав через Бородянку. Тому місто зазнало численних потужних ударів російської авіації та артилерійських обстрілів. У результаті в Бородянці загинули понад 80 мирних мешканців: частина з них померли під завалами будинків, а інших розстріляли російські солдати. Російські окупанти зруйнували більшість будівель у місті, зокрема, майже всю його центральну вулицю. Стоячи серед руйнувань, які принесла російська війна, Тарас Шевченко в Бородянці уособлює ту страшну ціну, яку Україна платить за свою свободу⁶.

Окремо слід відзначити існування невеличких тематичних музеїв на території Київщини, які також постраждали під час повномасштабного вторгнення. Під час усноісторичних експедицій у селищі Макарів було опитано колишнього військового, який заснував невеликий муніципальний музей зброї. Він на волонтерських засадах вчить молодь та юнаків військовій справі, наприклад володінню зброєю після початку російської агресії на Україну у 2014 р. Він згадував: «А коли вже почалася війна, я вже втратив зір, ще в 2013 р., а в 2014-му уже це все почалося. У мене був невеликий музей, так сказати. Це ще не було музеєм. Я попросив, зібрав команду хороших хлопців, афганці, десантники. То були нормальні такі «воїни-інтернаціоналісти». Попросив керівництво нашої фірми «Агротехніка», нам закупили макети зброї і ми почали обучати людей початкової військової підготовки. Потому що вже, будемо говорити так, вона була занедбана, її вже можна сказати не було. Вже тоді, в той час в школах не було цієї початкової підготовки. І ми в Будинку Культури, в Макарові, отам на другому поверсі, він називається акваріум розгорнули повністю оце місце, де приходили до нас люди. А тоді був дуже великий вплив людей, яких ми обучали, як поводитися зі зброєю, як користуватися зброєю, от гранатами, пістолетами, автоматами». Така ініціатива зародилася у підполковника у відставці з огляду на те, що молодь, попри воєнну загрозу з боку Росії у 2014 р., не вміла користуватися стрілецькою зброєю: «І були такі моменти, от я Вам хочу сказати, бо ви так трошки люди невійськові, що були такі моменти, що я сліпий-то вже був, але я можу збирати і розбирати зброю, що закордонну, що нашу, мені без проблем. Оце все діло. І от я пам'ятаю такий випадок, як я стою біля стола, біля мене стоїть хлопчик, який мені допомагав. А він мені й каже, ну говорить, підходять до нас два хлопця десь віком 20 років. Ну, підходять до мене і

⁵ Записано Воробей Ольгою Вадимівною у селі Лук'янівка Броварського району Київської області 29.03.2025р. від респондентки 1978 р.н.

⁶ Ukrainian institute. Бородянка Погруддя Тараса Шевченка URL: <https://ui.org.ua/postcard/byust-tarasa-shevchenka/> (дата звернення 08.09.2025).

кажуть: «А можна взяти автомат?». Я кажу: «Да без проблем! Бери! І я тебе навчу як ним користуватися!» І каже мені далі: «А можна зарядити його?». Я вам зараз покажу, в мене тут случайно опинився це дуже рідка річ. Ну щоб ви розуміли [заряджає зброю – О. В.] і питає мене: «...а можна зарядити і шокнути?». Я говорю: «Ну да! Заряди і шокни!». Він бере і заряджає, але не цей, а Калашнікова автомат, він заряджає і шокнув і каже: «...так це автомат?». Я кажу: «Да, автомат». А він мене питає: «А чого в нього отак затвор не бігає? Туди й назад, як от у фільмах показують?». Ти знаєш, мені кому так от не розказую, то всі сміються, а мені плакати хочеться. От хотілося! Просто, що хлопець якому вже 20 років, він не розумів принципу роботи автоматики автомата»⁷.

Було створено Музей, який користувався великим попитом серед мешканців Бучанського району. Особливо полюбився він школярам з Макарова, Бучі, Бородянки. Діти на екскурсії фотографувалися зі зброєю та вчилися нею користуватися, чоловік дозволяв дітям сісти на військові мотоцикли. Родзинкою музею був раритетний грамофон, під який учні полюбляли танцювати. На початку повномасштабного вторгнення чоловік намагався вивезти колекції музею, проте вдалося зробити лише одну ходку, а далі розпочалися активні бойові дії і вивезення музейної колекції довелося припинити. Музей було розграбовано. Проте, після деокупації дуже багато експонатів повернули мешканці Макарова та Бучанського району, адже всі добре знали, з якого музею дані артефакти: «Оцей карабін, його знайшли аж за Гавронщиною. Люди от знайшли і оце привезли. Із двох мотоциклів один вкрали, вивезли. А один знайшли у полі. Один мужик знайшов німецький мотоцикл ДКВ і він його до себе на дачу забрав. А потім ми поїхали до нього, він дав оголошення в інтернеті, його забрали і тепер він у хаті стоїть. Дуже надіюся, що мені допоможуть його відновити. А в самому музеї було кашмар! Я отак вже руками пройшовся, що як би побачив. Але не можна було далеко ходити, бо ж можна було закладки зустріти там гарматні. Ну і далі, двері отак виломані, така дирка в дверях кругла фомкою. Я тільки одне хочу сказати, я в своєму житті, якщо люди і роблять помилки, то моя головна помилка в цьому житті, що я не оставив все в музеї так як воно там і було. Розграбоване. Це моя була помилка. Я хочу зробити музей отут, в оцей хаті. От буду вже робити з того, що осталося. І мої хлопці, реконструктори, вже готові одати багато предметів. Говорять: «Давай, будемо робити музей невеликий, який вже він там буде». Але непотрібно було мені це трогать, як от воно було, так от воно і повинно було остатися. Оці, вибач мене на слові, кучі лайна, які вони понароблювали!»⁸. Проте, навіть після всього пережитого музейник за покликанням не втратив віри на відновлення свого невеличкого музею та сподівається на його подальше функціонування.

Російська агресія позбавляє життя не лише наших воїнів, мирних жителів, руйнує приватні будинки та цивільну інфраструктуру, вона ще й руйнує культурну спадщину українців, позбавляючи нас історії минулого і пам'яті про свою культуру. Руйнації церков, пам'ятників визначним особам, музеїв, бібліотек на Київщині, лише маленька частинка усіх страждань заподіяних росіянами українському народу за час повномасштабного вторгнення. Діяльність Міжнародного центру з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM) допомагає українським музейникам поглибити свої знання з питань першочергових дій в кризових умовах та

⁷ Записано Воробей Ольгою Вадимівною в селищі Макарів Бучанського району Київської області 1 лютого 2025 року від чоловіка 1961 р.н.

⁸ Записано Воробей Ольгою Вадимівною в селищі Макарів Бучанського району Київської області 1 лютого 2025 року від чоловіка 1961 р.н.

зберігати, консервувати, а також відновлювати пошкоджені пам'ятки культури, адже схожі тренінги відбуваються щорічно і все більше музейників можуть почерпнути необхідний досвід.

Olga VOROBĚY

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow,

National Museum of the History of Ukraine

in the Second World War. Memorial complex (Kyiv, Ukraine)

olianna20@ukr.net

DAMAGED CULTURAL MONUMENTS IN THE KYIV REGION

(BASED ON MATERIALS FROM ORAL HISTORY EXPEDITIONS)

The article examines some damaged cultural monuments in the Kyiv region as a result of the Russian full-scale invasion of Ukraine in February-April 2022. Drawing on the experience of the International Centre for the Study, Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) and their flagship programme «First Aid and Resilience in Crisis», we can draw up a framework for how to act to preserve damaged monuments and prevent their further destruction. Emphasis was placed not only on monuments of national and state significance, but also on damaged leisure places and venues for cultural events that are significant for the community, as well as on private initiatives.

Keywords: cultural heritage, damage, Kyiv region, destruction.

УДК 94:7.025.4: 75.052(477.51-25)«20»

Алла ГАРКУША

старша наукова співробітниця

наукового відділу «Дитинець»,

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

sigzmondovna@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4613-1546

РЕСТАВРАЦІЯ НАСТІННОГО ЖИВОПИСУ

У СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ СОБОРІ м. ЧЕРНІГОВА

НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Стаття є результатом дослідження історії реставрацій монументального живопису, що нині прикрашає інтер'єр одного з найдавніших храмів Придніпров'я – Спасо-Преображенського собору (ХІ ст.) Чернігова. Зокрема, увага приділена реставраціям цього комплексу у ХХІ ст. Мета дослідження – вкотре привернути увагу до настінного розпису, створеного у першій чверті ХІХ ст. як до важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму, детально розглянути та описати що відбувалося зі стінописом, після того як храм став діючим, звернути увагу на фактори, які призвели до значного погіршення стану розписів, показати утилітарне ставлення представників релігійної громади до 200-річного живопису зокрема та до такої унікальної пам'ятки як Спасо-Преображенський собор загалом. Передусім використовуються такі методи дослідження як опис та аналіз. Наукова новизна полягає

в тому, що вперше детально описуються останні три десятки років перебування у соборі релігійної громади, аналізується стан живопису.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, настінний живопис, кіптява, конденсат, павутина

Комплекс настінних розписів, який нині знаходиться на стінах собору і є важливою частиною внутрішнього храмового опорядження, був створений у першій чверті XIX ст. За 200 років існування живопис кілька разів реставрувався. Вперше у 70-х рр. XIX ст. Наймасштабніша його реставрація відбулася у другій половині XX ст., з кінця 70-х рр. до 1993 р. Варто підкреслити, що живопис потребував не просто реставрації, а розкриття, оскільки у 1947 р. за рішенням релігійної громади для приведення приміщення церкви у кращий стан (а воно було істотно закопченим) стіни всередині було побілено, і стінопис опинився під шаром забілу. Крейдяний набіл ущільнив і закріпив забруднення поверхні, а також сприяв розпаду зв'язуючого та лушпинню фарбового шару. Окрім того, перед побілкою були видалені часточки, які вже втратили зв'язок із ґрунтом¹. Відкритими залишилися лише деякі композиції. Станом на початок 90-х рр. XX ст. уже було розкрито та відреставровано живопис у нартексі (західна частина) собору, у північній наві, завершувався процес реставрації у південній наві.

Початок 90-х років XX ст. для Спасо-Преображенського собору ознаменувався зміною статусу. Внаслідок свавільних дій натовпу, підбурюваного священником УПЦ МП протоієреєм Григорієм Припутніковим собор було захоплено, після чого він став діючим храмом.

1 грудня 1990 р. священнослужителі, створеної 26 жовтня 1990 р. Української православної церкви (УПЦ МП), розпочали літургійну службу в Спасо-Преображенському соборі.

Деяко раніше, у вересні 1990 р., Чернігівська обласна Рада народних депутатів, порушуючи норми чинного натовді законодавства УРСР ухвалила рішення про передачу Спасо-Преображенського собора у безоплатну оренду Чернігівському єпархіальному управлінню РПЦ.

На момент переходу в безоплатну оренду релігійною громадою щодо комплексу настінних розписів першої чверті XIX ст. у соборі продовжувались реставраційні роботи. На фінальній стадії була реставрація розписів у південній наві та південній апсиді. У 1992–1993 рр. було відреставровано верхню частину центральної нави і центральну апсиду. На цьому етапі реставраційні роботи за наполяганням керівництва релігійної громади були припинені. Невідреставрованим залишився живопис у північній апсиді.

Наступні роки у соборі відправлялася літургія. Поступово порушувався той внутрішній мікроклімат, стабільність якого забезпечувалась і відстежувалась поки будівля була музеєм. Зміни, що відбулися, у свою чергу, почали негативно впливати на стан складових інтер'єру церкви, у т.ч. на стінопис. Рік від року зростала кількість вірян, що відвідували собор, відповідно зростала кількість свічок, що горіли в храмі. Свічна кіптява стала одним з потужних факторів, який неабияк загрожував існуванню

¹ Гаркуша А. Реставрації настінного живопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині XX та на початку XXI ст. / *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів, 2017. Вип. 1–3. С. 300–307.

означеному стінопису. З кожним роком кіптява дедалі щільнішим шаром покривала розписи, особливо у верхній частині храму.

У травні 2000 р. фасади та інтер'єр Спасо-Преображенського собору разом з іншими пам'ятками було обстежено. Обстеження здійснювала комісія, до складу якої увійшли представники Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (НАІЗ «Чернігів стародавній») – І. Ігнатенко, генеральний директор заповідника, М. Осташ, завідувач відділу реставрації, О. Травкіна, головний хранитель, та Державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест») – С. Скляр, керівник науково-реставраційного відділу, та О. Білецька, керівник групи реставрації монументального живопису². Комісія встановила, що на західній стіні, а подекуди на стовпах на висоту 0,5 м, а місцями і до 1 м спостерігалось руйнування фарбового шару та штукатурки. Результати обстеження також показали підвищену вологість стін – вище 10 %. Було надано рекомендації щодо усунення проблеми.

У жовтні 2002 р. співробітники Державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест») – завідувач відділу науково-реставраційних досліджень С.В. Скляр, головний художник-реставратор Ю.А. Коренюк, інженер Ю.В. Глоба провели повторне обстеження собору, яке виявило певні особливості мікроклімату Спасо-Преображенського собору. Було здійснено моніторинг і аналіз показників температури повітря і вологості у різні періоди року, залежно від опалювального сезону. Так, у період з квітня по вересень (неопалювальний сезон) температурні показники зростали від +13,5 °С у квітні до +23-24 °С у червні (норма +21-22 °С). Відносна вологість у цей же період зростала до 60-70 % при нормі 50-65 %. Одним із факторів негативного впливу на мікроклімат у споруді церкви став фактор відвідувачів. В окремі дні собор відвідувала значна кількість екскурсантів та відвідувачів, а у великі церковні свята – вірян. Наявність великого скупчення людей та свічок, що горять, призводило до різкої дестабілізації температурно-вологісного режиму. У зв'язку зі згаданою вище ситуацією в приміщенні виникав т. зв. «ефект тропіків». Це проявлялося у конденсації вологи на стінах, виникненні патьоків і добових коливаннях відносної вологості та температури, які могли сягати 10 % при нормі таких коливань не більше 5 %. Такі випадки спостерігалися як в опалювальний, так і в неопалювальний сезон. В зимовий період нерегульоване провітрювання та протяги призводили до пересушення повітря всередині приміщення. Отже, до фактору свічної кіптяви додалися причини, що призводили до дестабілізації мікроклімату, а саме підвищена вологість стін, «ефект тропіків», пересушення повітря тощо. Все це істотно, а головне негативно, впливало на стан настінного живопису.

Тоді ж (у жовтні 2002 р.) фахівцями ДНТЦ «Конрест» було проведене обстеження тогочасного стану оздоблення інтер'єру нартексу Спасо-Преображенського собору та вологості стін в соборі з метою розробки пропозицій по реставрації інтер'єру та підбору кольору для фонового пофарбування. Результати обстеження відображено у звіті, там же подаються рекомендації щодо майбутніх реставраційних робіт³.

² Акт обстеження стану об'єктів Чернігівського ДІАЗ з метою виявлення дефектів та встановлення причин їх появи / І.М. Ігнатенко, М.А. Осташ, О.І. Травкіна, С.В. Скляр, О.П. Білецька. – 19.05.2000 р. Чернігів // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток.

³ Пам'ятка архітектури XI–XII ст. Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові: Звіт про науково-технічне обстеження нартексу. Рекомендації по технології ремонтно-реставраційних робіт / Держ. наук.-технол. центр консервації та реставрації пам'яток; Скляр С.В. та ін. Київ,

Дослідження з'ясували, що початковий колір пофарбування нартексу не зберігся, збереглися лише пізні пофарбування у сіро-зелених тонах, виразність авторського живопису спотворювалася «глухим, неконтрастним, тьмяним кольором»⁴. Стан тинькової основи під живописними композиціями ХІХ ст. було визначено як неоднозначний: деякі ділянки збереглися добре, разом з тим, у значних фрагментах спостерігалось відшарування тиньку від мурування⁵.

Згідно з наданими рекомендаціями у нартексі Спасо-Преображенського собору у січні-квітні 2003 р. були проведені реставраційні роботи. У ході реставрації було здійснено очищення настінних олійних композицій першої чверті ХІХ ст., оскільки увесь олійний живопис нартексу був вкритий суцільним шаром щільної застарілої кіптяви⁶. Окрім того, на цих же композиціях були виявлені значні втрати від вивалів тиньку, які сталися ще до їх розчистки та консервації. У процесі консервації та реставрації згаданих композицій вивали були заповнені новим розчином, зашпакльовані та затоновані нейтральним тоном.

Істотним чинником під час згаданої реставрації стала зміна фонового кольору стін нартексу. Зважаючи на те, що собор є діючим храмом, оздоблення інтер'єру повинно відповідати духовному змісту і функціональним завданням. На цій підставі, враховуючи рекомендації фахівців ДНТЦ «Конрест» та побажання служителів церкви, колір фонового пофарбування нартексу було замінено із темного синьо-сірого на світло-бежевий (фарба Oxidort 753 CAPAROL Qualitat erleben. Schu 100 03/02 Bestell-Nr. 728133)⁷. Виконання робіт і хід реставрації відображено у звіті⁸. Формулювання у виснову експертів вказують на те, що фахівці ДНТЦ «Конрест» поступилися служителям церкви у бажанні останніх змінити фонове фарбування стін у нартексі собору. Так, у джерелі, де детально описується задум та історія створення цього комплексу, зазначено, що стіни нартексу (притвору) повинні бути пофарбовані у світло-блакитний колір, що відповідало б кольору основної частини собору⁹. Окрім того, під час проведення ремонтно-реставраційних робіт сталася доволі прикра подія – була знищена композиція, що відігравала роль привхідної. В колі знаходилось зображення трикутника з всевидячим Божим оком та написом по колу: «Да будут очи твои отверзти на храм сей день и ночь»¹⁰. Дана композиція була передбачена проектом розписів, автором якого був протоієрей Спасо-Преображенського собору у 20-х рр. ХІХ ст.

2002. 27 с. // НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, № 27.

⁴ Пам'ятка архітектури ХІ – ХІІ ст. Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові / Коренюк Ю.О., Іваненчук В.М., Стоян О.В. / Звіт про виконання комплексу ремонтно-реставраційних робіт в нартексі кафедрального собору. Київ: Держ. науков.-технол. центр консерв. та реставр., 2004. 28 с. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Добровольський П. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 15.

¹⁰ Акт №79 / М.А. Осташ, О.І. Травкіна, Н.А. Михеєнко. 07.05.2003 р. Чернігів // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ музейної та науково-фондової діяльності.

І. Єленев¹¹. Вона органічно пов'язувалася з двома іншими подібними композиціями, в яких присутній присутній відповідний напис, композиція «ІЄГОВА» у склепінні центральної нави та на східній арці над іконостасом. Відповідними службами Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» за цим фактом було складено акт з вимогою відновити знищене зображення¹². Вимога заповідника була задоволена лише частково, зображення відновили, проте без напису. На сьогоднішній день у центральній частині склепіння нартексу Спасо-Преображенського собору знаходиться заново створене зображення Всевидючого ока Божого (трикутник із зображенням людського ока в райдужному колі), довкола якого можна побачити накреслені кола. Вочевидь, поверхня готувалася до подальшої роботи, однак напис у композиції відновлений не був. Загалом, станом на поточний момент все виглядає доволі потворно, особливо зважаючи на те, що новостворена «композиція» – зазвичай перше, що бачить відвідувач, зайшовши до храму. Більш того, нове фонове фарбування порушило узгодженість зі стінописом інших частин. Після реставрації стіни нартексу виглядали світлими і яскравими, натомість основна частина собору, оскільки у ній збереглося сіро-синє тло, виглядала значно темнішою (Фото 1).

У наступні двадцять років описані вище фактори і процеси, котрі істотно шкодили інтер'єру собору призупинені не були. Натомість спостерігалось, по-перше, яскраво виражене утилітарне ставлення релігійної громади до пам'ятки національного значення. По-друге, віддавалася явна перевага церковним традиціям (масове паління свічок) перед збереженням давнього інтер'єру церкви.

Історики, архітектори, мистецтвознавці, всі, кому була небайдужа доля пам'ятки, останніми роками констатували і наголошували, що перебування релігійної громади в такому древньому храмі призвело до його занедбання. І це стосувалося, як власне споруди, так і храмового інтер'єру. У 2021 р. Спасо-Преображенський собор Чернігова увійшов до президентської програми «Велика реставрація». З цієї нагоди 12 травня 2021р. з робочим візитом у місті і у соборі побував тодішній очільник Міністерства культури та інформаційної політики України О. Ткаченко. Під час відвідин собору йшлося і про нагальні проблеми пам'ятки. Зокрема, було порушено питання про традицію палити масово свічки у храмі, і як ця традиція шкодить храмовому інтер'єру, зважаючи на наявність іконостасу кінця XVIII ст. та комплексу настінних розписів першої чверті XIX ст. Для тих, хто вболівав за Спасо-Преображенський собор як за пам'ятку, це стало позитивною новиною і сподіванням на краще майбутнє для майже тисячолітнього храму. Всі плани докорінно змінилися після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну.

З 24 лютого 2022 р. протягом 40 днів м. Чернігів знаходилося у майже цілковитій облозі під постійними обстрілами ворожого війська. Завдяки оборонцям міста і щасливій долі Спасо-Преображенський собор практично не постраждав. Протягом облоги міста літургія в соборі не відбувалася, і поновилася лише після її завершення, на початку квітня 2022 р. Варто відзначити, що в цей період відбулася певна зміна внутрішнього клімату у споруді в бік пониження температури. Під час облоги у зв'язку з повною відсутністю в місті опалення та значними морозами в нічний час споруда поступово охолола, а вологість у ній підвищилася. Надалі додатковим зовнішнім

¹¹ Добровольський П. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 15.

¹² Акт №79 / М.А. Осташ, О.І. Травкіна, Н.А. Михеєнко. 07.05.2003 р. Чернігів // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ музейної та науково-фондової діяльності.

фактором негативного впливу, який посилив вологість стала дощова і прохолодна весна 2022 р. Все це, знову таки не могло не позначитися на стані настінних розписів.

Навесні 2023 р. стінопис Спасо-Преображенського собору був обстежений комісією, у складі якої були реставратори, науковці, музейники, архітектори, представники міністерства культури: Наталя ВОЙЦЕЦУК – начальниця управління дозвільно-погоджувальної документації Міністерства культури та інформаційної політики України, голова комісії; Олена ВАНЖУЛА – заступниця генерального директора з культурно-просвітницької та наукової роботи Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (за згодою), заступник голови комісії; Ольга ТРАВКІНА – кандидатка історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (за згодою), секретар комісії; Максим БЛАКИТНИЙ «Чернігів стародавній» кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (за згодою); Богдан ГОНЧАРОВ – молодший науковий співробітник відділу кліматології пам'яток Національного науково-дослідного реставраційного центру (за згодою); Олександра КОЗАК – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу біоархеології ІА НАНУ (за згодою); Світлана КУРАЧ – старша наукова співробітниця сектору фондів Чернігівського обласного художнього музею ім. Григорія Галагана (за згодою); Наталія МИХЕСНКО – молодша наукова співробітниця відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (за згодою); Анатолій ОСТАПЧУК – завідувач науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська», художник-реставратор вищої кваліфікаційної категорії (за згодою); Володимир ПАВЛЕНКО – народний архітектор України, лауреат державної премії України в галузі архітектури, доцент кафедри архітектури та дизайну середовища Національного університету «Чернігівська політехніка» (за згодою); Василь ПЕТРИК – начальник відділу містобудівної документації управління дозвільно-погоджувальної документації Міністерства культури та інформаційної політики України; Олександр ТКАЧ – художник-реставратор відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (за згодою); Сергій ЧЕРНЯКОВ – учений секретар Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (за згодою); Володимир ЧОНОГОР – начальник відділу координації діяльності музеїв, облікової та фондової роботи Департаменту культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України (за згодою); Наталія ЩЕРБИНА – кандидатка історичних наук, консультантка КУ «Центр професійного розвитку педагогічних працівників Чернігівської міської ради» (за згодою). Комісія склала відповідну довідку щодо стану збереження пам'ятки національного значення Спасо-Преображенський собор. Стан пам'ятки загалом, і комплексу настінних розписів зокрема був визнаний як незадовільний¹³ (Фото 2).

У жовтні 2023 р. Спасо-Преображенський собор у м. Чернігів перестав бути діючим храмом УПЦ (МП), оскільки договір безоплатної оренди з релігійною

¹³ Довідка перевірки стану рухомого і нерухомого майна Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»; пам'ятки архітектури національного значення Спасо-Преображенський собор XI ст. та будівлі Ризниця-хрещальня, що знаходяться за адресою м. Чернігів, вул. Преображенська, 1а. 11 липня 2023 р. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ музейної та науково-фондової діяльності.

закінчився, здійснення літургії та доступ священнослужителів цієї конфесії були припинені. Протягом наступних півроку представники релігійної громади під наглядом комісії з боку заповідника, вивозили речі, що не були на обліку у заповіднику, однак робили це таким чином, щоб під будь-яким приводом розтягнути цей процес на якомога довший час.

Зміна керівництва у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» призвела до більш рішучих дій з боку державної установи. З кінця травня 2024 р. протягом декількох тижнів поспіль вивозився непотріб, залишений у соборі релігійною громадою. Паралельно із цим, почалося ретельне прибирання – очищення внутрішньої поверхні стін від пилу, павутиння та змивання кіптяви.

Окремим завданням постало очищення від кіптяви композицій стінопису. Цим займалися безпосередньо співробітники заповідника «Чернігів стародавній» художник-реставратор О. Ткач та художник-реставратор II категорії І. Шаполов. Розуміючи, що мають справу з уже колись реставрованим живописом і старими фарбами композицій у нартексі, вони поставилися до справи надзвичайно ретельно і прискіпливо. Допомогу у вигляді консультацій надавав завідувач науково-реставраційної майстерні Національного заповідника «Софія Київська», художник-реставратор вищої кваліфікаційної категорії А. Остапчук.

28 червня 2024 р. у державне свято «День Конституції України» відбулося відкриття чернігівського Спасо-Преображенського собору як музею.

Протягом наступних літніх місяців 2024 р. роботи з відновлення собору тривали. Вищезгаданими художниками-реставраторами О. Ткачем та І. Шаполовим були очищені від кіптяви чотири композиції у нижній частині північної стіни, які утворюють міні-цикл «Видіння старозавітних пророків». До цього циклу входять написані у першій чверті XIX ст. і виконані у станковій манері композиції: «Видіння пророка Ісаї», «Видіння пророка Ієремії», «Видіння пророка Михея» та «Видіння пророка Захарії» (Фото 3, 4).

Підводячи підсумок вище викладеному, можемо констатувати, що реставрації монументальних розписів Спасо-Преображенського собору, здійснені у XXI ст. мали локальний характер і були спрямовані на усунення виявленої проблеми, як це мало місце у 2000 р. Однак, в іншому випадку рекомендації і наступна реставрація призвели до змін, які порушили узгодженість стінопису у різних частинах собору, як це мало місце 2003 р.

Відновлення низки композицій олійного стінопису першої чверті XIX ст. у 2024 р. поклало початок новому етапу в історії 200-річних розписів і дало сподівання, що вони не будуть втрачені.

REFERENCES

1. Harkusha, A. (2017) Restavratsii nastinnoho zhyvopysu (persha chvert 19 st.) Spaso-Preobrazhenskoho soboru m. Chernihova u druhii polovyni 20 ta na pochatku 21 st. [Restoration of wall paintings (first quarter of the 19th century) in the Transfiguration Cathedral in Chernihiv in the second half of the 20th century and early 21st century.] / *Karnabidivski chytannia: zb. nauk. pr. / Nats. arkhitektturn.-ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavniy»*, Tsentр pamiatkoznavstva Nats. Akad. Nauk Ukrainy i Ukr. T-va okhorony pamiatok istorii ta kultury; [redkol.: Yu.O. Sobol (holova) ta insh.]. Chernihiv. Vyp. 1–3. S. 300–307 [in Ukrainian].

2. Akt obstezhennia stanu ob'ektiv Chernihivskoho DIAZ z metoiu vyivlennia defektiv ta vstanovlennia prychny yikh poiavy [Inspection report on the condition of Chernihiv DIAZ facilities to identify defects and determine their causes] / I.M. Ihnatenko, M.A. Ostash, O.I. Travkina, S.V. Skliar, O.P. Biletska. – 19.05.2000 r. Chernihiv. // Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnii», viddil okhorony, ekspluatatsii ta restavratsii pamiatok [in Ukrainian].
3. Pamiatka arkhitektury 11–12 st. Spaso-Preobrazhenskyi sobor u m. Chernihovi: Zvit pro naukovo-tekhniche obstezhennia narteksu. Rekomendatsii po tekhnolohii remontno-restavratsiinykh robit [Architectural monument of the 11th–12th centuries. Transfiguration Cathedral in Chernihiv: Report on the scientific and technical survey of the narthex. Recommendations on repair and restoration work technology] / Derzh. nauk.-tekhnol. tsentr konservatsii ta restavratsii pamiatok; Skliar S.V. ta in. Kyiv, 2002. 27 s. // Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnii», viddil okhorony, ekspluatatsii ta restavratsii pamiatok, № 27 [in Ukrainian].
4. Pamiatka arkhitektury 11 – 12 st. Spaso-Preobrazhenskyi sobor u m. Chernihovi [Architectural monument of the 11th–12th centuries. Transfiguration Cathedral in Chernihiv] / Koreniuk Yu.O., Ivanenchuk V.M., Stoian O.V. / Zvit pro vykonannia kompleksu remontno-restavratsiinykh robit v narteksi kafedralnogo soboru. Kyiv: Derzh. naukov.-tekhnol. tsentr konserv. ta restavr., 2004. 28 s. // Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnii», viddil okhorony, ekspluatatsii ta restavratsii pamiatok [in Ukrainian].
5. Dobrovolskyi, P. Arkhyv Chernyhovskoho kafedralnogo sobora [The archives of Chernihiv Cathedral]. *Trudy Chernyhovskoi hubernskoi arkhyvnoi komysyyi*. Chernyhov, 1902. Vyp. 4: 1900–1902. Otd. 2. S. 15 [in Russian].
6. Akt №79 [Act No. 79] / M.A. Ostash, O.I. Travkina, N.A. Mykheienko. 07.05.2003 r. Chernihiv. // Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnii», viddil muzeinoi ta naukovo-fondovoi diialnosti [in Ukrainian].

Alla HARKUSHA

Senior Research Fellow

at the «Dytynets» Research Department,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

sigzmundovna@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4613-1546

RESTORATION OF WALL PAINTINGS IN CATHEDRAL OF TRANSFIGURATION OF THE SAVIOUR IN CHERNIHIV AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

This article is the result of research on the history of restoration of monumental paintings that currently decorate the interior of one of the oldest churches in the Dnieper region – the Transfiguration Cathedral (11th century) in Chernihiv. In particular, attention is paid to the restoration of this complex in the 21st century. The purpose of the study is to focus attention on the wall paintings created in the first quarter of the 19th century as an important component of the interior decoration of the ancient temple, to examine and describe in detail what happened to the wall paintings after the temple became functional, to draw attention to the factors that led to a significant deterioration in the condition of the paintings, to show the utilitarian attitude of representatives of the religious community towards 200-years-old paintings in particular and towards such a unique monument as the Transfiguration Cathedral

in general. First and foremost, research methods such as description and analysis are used. The scientific novelty lies in the fact that for the first time, the last three decades of the religious community's stay in the cathedral are described in detail and the condition of the paintings is analyzed.

Keywords: Transfiguration Cathedral, wall paintings, soot, condensation, cobwebs.

УДК 902:711.4: 614.61 (477.51-25)«10/11»

Петро ГРЕБЕНЬ

завідувач наукової бібліотеки,
Чернігівський обласний історичний музей
імені В.В. Тарновського (Чернігів, Україна)

Юрій СИТИЙ

науковий співробітник,
Національний історико-культурний заповідник
«Гетьманська столиця» (Батурин, Україна)
yurisytyi@gmail.com

**ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ПО ВУЛ. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО
1989, 1990, 1997 рр. У ЧЕРНІГОВІ**

Виокремлення залишків курганів серед матеріалів досліджень на посаді дозволяє розмежувати різні стратиграфічні горизонти і поділити досліджені об'єкти на належні до некрополю міста та забудову посаду. Таке опрацювання результатів робіт дозволяє краще зрозуміти особливості формування поховальних старожитностей та структуру планування забудови яка повинна була враховувати нерівності поверхні спричинені більш ранніми ровиками та насипами курганів.

Ключові слова: курганний некрополь, X – початок XI ст., Чернігів, археологічні розкопки.

Процес дослідження пам'яток археології можна поділити на кілька етапів: підготовчий етап – підготовка до початку розкопок (у тому числі вивчення результатів робіт попередників), проведення розкопок на пам'ятці, підготовка звіту за результатами робіт (у тому числі коротке повідомлення про перші висновки за їх результатами), здача звіту на зберігання до Інституту археології НАН України (звіт проходить рецензування фахівцями на відповідність нормам проведення робіт та оформлення результатів у формі звіту). У подальшому дослідник може опублікувати результати у наукових чи популярних виданнях.

На практиці досить часто дослідник не має інформації про роботи попередників (інколи не опубліковані навіть перші висновки). За таких умов проведення робіт на ділянках, що розташовані поряд значно ускладнюється (бо дослідник не знає, що можна теоретично і практично знайти). Відсутність таких знань позначається поміж тим і на висновках сформованих за підсумками робіт у звіті та попередній публікації результатів. У великій кількості випадків подальші польові роботи не залишають часу на розгорнуту публікацію результатів досліджень. Таким чином дослідження зупиняються на етапі перших вражень від проведених робіт. Тому досить часто

виникають ситуації з неправильною інтерпретацією досліджених об'єктів. Виправити такі помилки можливо при подальшому комплексному дослідженні – публікації зведених результатів археологічних матеріалів різних років. Саме співставлення матеріалів дозволяє побачити певні закономірності та особливості досліджених комплексів і розділити їх на окремі археологічні горизонти. Розподіл на горизонти і співставлення одночасних горизонтів з різних розкопів дозволяє краще зрозуміти специфіку дослідженої території і зробити більш науково обґрунтовані висновки.

Звернемося до результатів робіт в одному із міських кварталів Чернігова, зокрема до трьох місць досліджень з південного боку колишньої вул. Чернишевського (нині – вул. Василя Стуса). У 1989 р. досліджувався котлован під будівництво багатоквартирного будинку по вул. Чернишевського, 15 (Рис. 1)¹. Розкопи були орієнтовані кутами по сторонах світу. Вдалося дослідити 830 м² культурного шару і виявити низку об'єктів Х–ХІІІ ст., що поділялися на кілька різночасових горизонтів. До найбільш раннього археологічного горизонту відносяться залишки об'єктів, сліди яких збереглися нижче рівня материка на ділянках не знищених перекопами ХІ–ХХ ст.

До цього горизонту на дослідженій ділянці віднесені залишки трьох давньоруських курганів. *Курган № 1* розташовувався біля західного кута розкопаного котловану. У межах розкопу вдалося дослідити два сегменти від колоподібного рову кургану з двома неширокими (до 1,1 м) перемичками розташованими з південного та східного боків площадки. Курган мав діаметр 13–14 м і ровик, ширина якого досягала 3–4 м при глибині до 0,9–1,1 м від рівня материка. Судячи з розмірів площадки і потужності ровика, висота кургану, ймовірно, складала 2 м. На площадці кургану слідів поховання виявлено не було. Напевне, воно було здійснене на рівні давньої денної поверхні або вище у насипі і було знищене у ХІІ ст. під час руйнування насипу кургану. Про короткочасний період існування насипу свідчить стратиграфія стінки розкопу та заповнення ровику кургану. У нижній частині заповнення ровику знайдені уламки горщиків Х ст.

За 8 м на схід від попереднього кургану виявлені залишки *кургану № 2*. Він був менший за розмірами: його діаметр становив 7–8 м. З півночі та півдня площадку обмежували два великі сегменти ровика. Їх найбільша ширина сягає до 3 м, а глибина до 0,6–1,1 м. Зі сходу та заходу існували перемички (3 та 2 м). Судячи з розмірів площадки і потужності ровика, висота кургану, ймовірно, сягала 1,5 м. На дні ровика знайдені уламки горщиків Х ст. та вуглики від ритуальних вогнищ.

У центрі площадки фіксувалася могильна яма, орієнтована по лінії схід – захід. На рівні материка яма мала овальну у плані форму розмірами 3 x 2,4 м. Вертикальні стінки ями на глибині 0,6 м звужувалися до розмірів 2,35 x 1,2 м. На глибині 0,7–1,0 м виявлено могильну яму в якій знаходилося поховання в домовині. Воно було орієнтоване головою на захід. Наявність решток скелету (поганого стану збереженості) дозволяє визначити той факт, що поховання було здійснене у витягнутому положенні на спині. Виявлення 6 цвяхів вказує на наявність домовини, яку вони скріпляли. Небіжчика (на нашу думку чоловіка) супроводжував поховальний інвентар. У районі черепа знайдено частину предмету у вигляді дротини, на яку в місці з'єднання був намотаний протилежний кінець. Поблизу правої руки виявлені залишки дерев'яного цеберка, від якого залишилися залізні оковки діаметром 20 см та дужка з двома

¹ Казаков А.Л., Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах 1989 г. на Чернышевском посаде (ул. Чернышевского, 15) // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64 (Експедиції), № 1989/129.

ушками. Біля лівого стегна знайдено залізний ніж, а неподалік поясниці – бронзова пряжка із залізним язичком. У північно-східному куті домовини виявлено пляму коричневого кольору (сумка?), два бронзових кільця, уламок серпа, калачеподібне кресало та три кремені до нього. Ці знахідки вказують на існування шкіряної сумки, що підвішувалася до пояса на двох поясних кільцях. Між ніг небіжчика знайдено невелику коричневу пляму, у центрі якої знаходився уламок саманідського дирхема (за визначенням О.В. Фоміна це частина срібної монети, карбованої Наср б. Ахматом у м. Самарканді приблизно у 935–937 рр.).

На площадці кургану біля краю північного сегменту ровику (з півночі від могильної ями) фіксувалися залишки ритуального вогнища, значно пошкодженого перекопами ХХ ст. Материкова глина під вогнищем була пропечена на глибину до 3 см. У заповненні вогнища окрім ґрунту були виявлені вуглики та кальциновані кістки (найімовірніше птаха).

За знахідками кераміки, речей та обрядом поховання час спорудження кургану можна віднести до другої половини Х ст.²

За 10 м на схід від кургану № 2 було частково досліджено ділянки ровику та край площадки *кургану № 3*. У межі розкопу частково потрапили два сегменти ровика (ширина до 2 м, глибина до 0,6 м) розділені перемичкою, розташованою із західного боку площадки кургану. У межах розкопу поховання не фіксувалося, а ровики були частково прорізані (перекриті) об'єктами забудови посаду ХІІ – середини ХІІІ ст.

У травні-липні 1990 р. проведені дослідження котловану під будівництво багатоповерхового будинку по вул. Чернишевського, 11 (впритул із південного заходу від розкопу 1989 р.) (Рис. 2)³. Розкопи орієнтовані кутами за сторонами світу. Загальна досліджена площа склала 920 м². Досліджена територія у ХІ – середині ХІІІ ст. використовувалася під забудову літописного Передгороддя Чернігова. До найбільш ранніх досліджених об'єктів, як і на попередній ділянці, відносяться залишки курганів, що збереглися нижче рівня материка на ділянках не знищених перекопами ХІ–ХХ ст.

Залишки *кургану № 1* виявлені майже у центрі довжини розкопу і частково виходить під південно-східну стінку розкопу. Заглиблені в материк сегменти ровика кургану частково пошкоджені котлованами споруд, канавками від огорож та фундаментами будівель ХІХ–ХХ ст. Ширина ровика коливається від 0,7 до 2,4 м, а глибина від 0,1 до 0,4 м нижче рівня материка. Фіксувалася перемичка довжиною до 2 м, що була розташована із західного боку площадки. Діаметр площадки кургану становив 7–7,4 м. Судячи з розміру площадки та потужності ровика, що її оточував, висота насипу кургану могла бути до 1,5 м. Материк на площадці кургану прорізаний канавкою від огорожі садиби та кількома господарськими та стовповими ямами. Поховання на площадці не виявлено. Ймовірно, воно могло знаходитися на рівні давньої поверхні чи у насипі кургану і було знищено під час господарської діяльності містян у ХІ–ХІІІ ст.

Із заповнення ровика походять знахідки уламків стінок та один фрагмент вінця горщика Х ст.

Майже впритул з півночі від кургану № 1 фіксувалася заглиблена в материк ділянка ровика *кургану № 2*. За результатами робіт вдалося з'ясувати, що курган № 2

² Ситий Ю.М., Ясновська Л.В. Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів, 1992. С. 89–92.

³ Гребень П.Н., Марченко В.Н. Отчет об охранных археологических работах на Черниговском посаде в 1990 г. (ул. Чернышевского, 11) // Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64 (Експедиції), № 1990/110.

мав площадку діаметром 5,6 м, оточену ровиком шириною 0,9–1,4 м з глибиною до 0,2 м. Із заходу та сходу кургану ровик мав дві перемички. Судячи з розміру площадки та потужності ровика насип кургану міг мати висоту близько 1 м. Площадка кургану з північного та східного країв знищена перекопами. Поховання у центральній частині площадки знайти не вдалося. Ймовірно, воно було знищене у XI–XIII ст. внаслідок знесення насипу та господарської діяльності мешканців посаду Чернігова.

За 1 м на схід від кургану № 1 виявлена яма № 17, яка разом з ямою № 16 може являти собою ділянки ровика *кургану № 3*. Яма 17 частково заходила під південно-східну стінку розкопу. Досліджена довжина ями 2,1 м, ширина до 2,25 м. Глибина ями до 0,15 м. У верхнє заповнення просів фрагмент вінця горщика XI–XII ст. Яма № 16 мала витягнуту форму досліджену у межах розкопу на довжину до 5,8 м при ширині 0,7–1,6 м і глибині до 0,3 м. Без матеріалів у заповненні. Досліджена ділянка площадки має дещо витягнуту зі сходу на захід форму, а ровик (ями №№ 16, 17) розділений перемичкою (ширина 1,8 м) розташованою з північно-західного боку площадки.

За дослідженнями на інших ділянках курганного некрополю Чернігова кургани з площадкою овальної у плані форми датуються дещо пізнішим часом у порівнянні з курганами розташованими поряд. Ймовірно, серед існуючих досить великих за розмірами курганів згодом мешканці давньоруського посаду насипали у міжкурганному просторі нові курганні насипи. Саме відсутність вільного між старими курганами місця і призводила до насипання курганів витягнутих форм.

За 10 м на захід від кургану № 1 є невіразне заглиблення у материк, що нагадує сектор ровику кургану. Але достовірність визначення цих залишків як частини кургану досить низька. Значна площа перекопів від забудови XIX–XX ст. не дозволяє розпізнати всі залишки об'єктів X ст. Це також пов'язано з кількістю керамічних матеріалів знайдених у заглиблених у материк об'єктах. Частково у ровики курганів просідали матеріали від господарської діяльності мешканців посаду Чернігова, які використовували западини в рельєфі як сміттєві ями. Залишків курганів у межах розкопу, ймовірно, було більше, але впевнено можемо говорити щонайменше про три кургани X–XI ст.

У вересні-жовтні 1997 р. проводились охоронні розкопки на Чернігівському посаді у зоні будівництва багатоквартирного житлового будинку на вул. Чернишевського, 19 (Рис. 3, 4)⁴. Двома розкопами було досліджено площу 282 м². Розкоп № 3 (18 x 10–11 м (189 м²)) займав південно-західну ділянку майбутнього котловану, а розкоп № 4 (18–19,5 x 5 м (площа 93 м²)) – північно-східну. Розкопи були орієнтовані кутами по сторонах світу. Північний кут розкопу № 4 знаходився за 40,5 м від південного кута та за 39 м від східного кута житлового будинку по вул. Чернишевського, 16-А.

При розбиранні плями світлої сіро-коричневого плямистого супіску у західному куті розкопу № 3 вдалося виявити ровик *кургану № 1*. Стратиграфічна ситуація у районі ровика досить складна – його заповнення частково прорізане котлованом споруди № 6 та ямами №№ 3, 10, 29.

Ровик кургану № 1 досліджено частково, оскільки він виходив під південно-західну та північно-західну стінки розкопу. Котлован дослідженої частини ровика мав у плані вигляд дуги витягнутої у напрямку з півдня на північний захід. Його довжина –

⁴ Гребень П.Н. Научный отчет об археологических исследованиях Черниговского посада в 1997 г. (по ул. Чернышевского, 19) // Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64 (Експедиції), № 1997/без.

5,6 м, ширина – 2,4–2,5 м, глибина – 1,1–1,45 м від рівня материка. На дні ровика було виявлено заглиблення овальної (2,15 x 0,85–1,05 м) форми глибиною до 0,25 м від дна ровика. У верхніх шарах заповнення ровика знайдено кераміку XI ст.

На південний схід від південного краю дослідженого ровика на відстані 2,5 м виявлено *поховання № 1* (Рис. 5). Могильна яма підпрямокутової форми довжиною 1,85 м і шириною 0,68 (у західній частині) – 0,78 м (у східній частині) була заглиблена у материк на 0,52–0,77 м. Заповнення на значній площі було перекрито котлованом споруди № 5. Орієнтація могильної ями зі сходу на захід. Поховання мало рештки труни (фіксувався тлін по контуру), які знаходилися на глибині 1,02–1,04 м. Розміри труни – 1,2 x 0,37 м. Від кістяка збереглися череп і кілька шийних хребців у західній частині домовини. За станом зубів можна припустити, що поховання належало дитині віком 5–6 років.

Навколо шийних хребців кістяка знайдено 6 намистин, одна з яких одягнена на кільце з кольорового металу (Рис. 5: II). У заповненні поховання знайдено фрагмент вінця кругової посудини, що може датуватися XI ст.

Поховання № 2 розчищено на відстані 3 м на схід від попереднього. Його південно-західну частину прорізає перекоп, а південно-східний кут частково перекриває яма № 7 (Рис. 6). Могильна яма прямокутної форми (2,25 x 1,13–1,19 м) була заглиблена у материк на 0,76–0,83 м. Орієнтація могили по осі схід – захід з невеликим відхиленням до півночі. Контури труни у вигляді деревного тліну простежені на дні могильної ями. Довжина труни – 1,95 м, ширина – 0,55–0,6 м. Від кістяка збереглися черепна коробка, кістки верхніх та нижніх кінцівок. Поховання здійснене у витягнутому положенні на спині головою на захід. Руки похованої людини лежали у районі живота. Матеріал у заповненні могили не знайдено. За стратиграфічною ситуацією його можна датувати XI ст.

Із заходу та півночі на відстані 0,5–0,7 м від могильної ями під час зачистки вдалося зафіксувати смугу супіску, що мала у плані форму наближену до овалу (Рис. 3). Ширина смуги із західної сторони від могили становила 0,5 м (глибина була незначною і зчистилася при подальших роботах). З північного боку смуга мала ширину до 0,7 м. Вона на цій ділянці пройшла по заповненню ровика кургану № 2. З південно-західного боку від могили ця смуга могла бути прорізана ямами №№ 22, 24. З південно-східного боку від могили існували котловани споруд №№ 8, 10, що також могли знищити місце проходження смуги. Цей супісок, що ймовірно, оточував могилу поховання № 2, скоріш за все, є слідами неглибокого ровику. При цьому форма площадки була близька до овалу з розмірами 3,0 x 5,2 м. Як ми вже зазначали відносно площадки кургану № 3 (1990 р.) це могли бути кургани насипані пізніше в обмеженому більш ранніми курганами просторі, що й спричинило овалоподібну форму їх насипів. Датування поховання № 2 та фіксація смуги заповнення його ровика у шарах заповнення ровика більш раннього кургану № 2 підтверджує такі припущення. Наявність у могилі домовини та поховання дорослої людини за канонами християнської релігії теж вказують на більш пізню появу цього об'єкта (що не суперечив поховальній практиці XI ст.).

На схід від ровика кургану № 1 було виявлено залишки *кургану № 2*. Досліджений сегмент кургану 2 займав північну та центральну частини розкопів №№ 3, 4. Він представлений ділянкою майданчика та ровика. Останній складався з 2-х частин: перша знаходилася у розкопі № 3, друга – у розкопі № 4.

Західна частина ровика кургану № 2 простежувалася з глибини 0,24–0,6 м. Вона орієнтована у напрямку з північного заходу з поворотом на схід. Як зазначалося вище

заповнення ровику вже було сформоване на момент здійснення поховання № 2. Пізніше його заповнення прорізається котлованами споруди № 7 та ями № 5, а також на окремих ділянках пошкоджене невеликими перекопами.

Заглиблений у материк сегмент, описаної вище частини ровика кургану № 2, мав довжину 7,9 м, ширину – 3,6–4,85 м і глибину – 1,37–1,63 м. Стіни котловану пологі, дно – рівне.

Друга частина ровика кургану № 2, що знаходилася у розкопі № 4, була досліджена частково (її північно-східна частина виходить за межі розкопу). Її частково прорізали будівлі № 7 та № 11, яма № 30, а також котлован споруди ХХ ст. У межах розкопу ця частина ровика орієнтована по осі південний захід – північний схід.

У основі ровика були виявлені шари темно-сірого супіску з включеннями глини (потужністю до 0,18 м) і коричневого щільного суглинку (до 0,45 м). В останньому вздовж південно-східної стінки ровика фіксувалися включення піску.

Довжина дослідженої частини ровика кургану № 2 складає 3,9 м, ширина – 4,45–5,2 м, глибина в материку – 1,3–1,4 м. Стінки котловану у верхній частині дуже пологі, а у нижній – трохи нахилені (ближче до прямих). Дно рівне. Досліджені сегменти кургану № 2 були розділені перемичкою шириною 1,5 м. Діаметр дослідженої частини кургану у межах розкопів становив 13–14 м.

У заповненні обох частин ровика кургану (у верхній частині) зібрано кераміку XI–XII ст., а у нижній – другої половини X ст., що вказує на час коли був насипаний курган (Рис. 7).

У східному кутку розкопу № 4 на глибині 0,9–1,12 м розчищені поховання №№ 3–5, які перекривали одне одного. Найпізнішим серед них було поховання № 5, яке прорізало поховання № 3. Західну частину першого частково перекрила яма № 19. Поховальна яма *поховання № 5* мала прямокутну форму і була орієнтована по осі північний схід – південний захід. Довжина її – 2,7 м, ширина – не більше 1,45 м, глибина у материку – 0,66–0,9 м. Кістяк не зберігся, але на глибині 1,06–1,2 м у хаотичному порядку було виявлено окремі кістки верхніх та нижніх кінцівок, що належали, ймовірно, до поховання № 3. Матеріал у заповненні могили не виявлено.

Наступним у хронологічному відношенні є *поховання № 3*, яке частково прорізане похованням № 5, а воно у свою чергу перекрило поховання № 4. Заповнення поховання № 3 майже однорідне – шарувате (сліди засипання могили материковим ґрунтом за допомогою лопат). Котлован могильної ями мав прямокутну форму завдовжки 3,35 м, шириною 0,95–1,1 м і глибиною 0,73–0,8 м. Орієнтація могили по осі схід – захід. Кістки похованого, як зазначалося вище, був виїняті і перепоховані у заповненні поховання № 5. Внаслідок чого у східній частині могильної ями було виявлено частину черепної коробки. Матеріал у заповненні не знайдено.

Поховання № 4 у цьому комплексі могил найбільш раннє. Воно фіксувалося з глибини 1,75–1,8 м (нижче заповнення могил №№ 3, 5).

Могила прямокутної форми (2,55 x 0,95–1,05 м) була орієнтована довгими стінками по осі північний схід – південний захід. Глибина її від дна могильних ям поховань №№ 3, 5 – 0,35–0,4 м (1,15 м від рівня материка). На глибині 1,82–2,05 м були виявлені залишки кістяка похованого: кістки верхніх та нижніх кінцівок, частина лопатки, колінна чашечка, які розташовувалися приблизно в анатомічному порядку. Також було зафіксовано три фрагменти цвяхів у різних частинах могильної ями, що вказує на існування домовини.

У заповненні поховання № 4 виявлено кругову посудину другої половини X ст.

Таким чином, у розкопках 1997 р. вдалося дослідити залишки некрополя Чернігова, які представлені різночасовими об'єктами. Найбільш ранніми є залишки двох курганів другої половини X ст. (ділянки ровиків та площадки). На другому етапі з'являються поховання у могильних ямах зафіксовані у міжкурганному просторі (можливо вони існували і у насипах курганів, але були знесені разом з насипами). Відносно поховання № 2 існує вірогідність, що воно було перекрите невисоким насипом (це не суперечить християнській обрядовості того часу). Наявність трьох поховань практично на одному місці може вказувати на досить тривалий час існування некрополя християнського часу. Найбільш рання забудова на цій ділянці Передгороддя з'являється наприкінці XI ст. Безінвентарність окремих поховань не дозволяє однозначно відносити всі досліджені поховання у могильних ямах до XI ст. Але можемо констатувати факт утворення вказаного некрополя саме у XI ст. і існування його принаймні до часу наближення забудови посаду до дослідженої ділянки.

На площадці кургану № 2 1997 р. слідів поховання знайти не вдалося (знесені разом з насипом), тому можемо висловити припущення, що рештки поховання (ймовірно кремації) знаходилися вище рівня материка.

Ділянки виявлених курганів, які можна датувати другою половиною X ст. (кургани №№ 1, 2 (1989 р.), №№ 1, 2 (1990 р.), №№ 1, 2 (1997 р.)), а також опубліковане К. Михайловим⁵ та згадане А.Л. Казаковим⁶ камерне поховання з розкопу № 3 1998 р. (вул. Фрунзе 24-А)⁷, знаходяться на відстані 1100–1200 м від місця розташування Спаського собору.

Розташування курганів з однотипною керамікою та приблизно однаковими розмірами на одній ділянці території свідчить про їх співіснування у часі. Наявність курганів з похованнями за обрядом кремації (де поховання не вдалося знайти) та курганів з інгумаціями (у могильних ямах та камерних гробницях розташованих нижче рівня материка) вказує на існування у Чернігові двох традицій поховань у другій половині X – на початку XI ст. Це було пов'язано з проникненням ідей християнства у середовище містян Чернігова цього часу.

За свідченнями Д.Я. Самоквасова, на правому березі р. Стрижень відома так звана «Стрижневська» група курганів, що нараховувала у XIX ст. близько 100 насипів. Вони розташовувалися за межами території літописного Передгороддя (на відстані від 1900 до 2200 м від Спаського собору) і тому кургани не були знесені під час розширення меж його забудови. Одинадцять курганів цієї групи, досліджених у 1872 р., містили поховання у ґрунтових могилах під курганными насипами. Серед них вдалося дослідити кілька поховань з речами та залишками одягу, які дозволили датувати кургани цієї групи XI–XII ст.

Виявлені у 1989, 1990, 1997 рр. залишки курганів у середині міського кварталу, обмеженого по периметру вулицями Василя Стуса (з північного заходу), Мстиславською, П'ятницькою та просп. Перемоги, дають можливість припустити, що залишки курганного некрополя (від якого збереглися кургани «Стрижневської групи») займали значно більшу територію. У процесі розвитку Чернігова та розширення площі

⁵ Михайлов К. Элитарный погребальный обряд Древней Руси: Камерные погребения IX–XI века в контексте североευропейских аналогий. СПб., 2016. С. 213.

⁶ Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ, 2011. С. 201.

⁷ Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства жилого дома по ул. Фрунзе, 24-а в г. Чернигове // Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64 (Експедиції), № 1997/без.

його забудови більш ранні кургани розташовані ближче до центру (Дитинця) міста були знищені ще у давньоруський час.

Датування курганів виявлених у розкопах по вул. Чернишевського та «Стрижневської групи» дозволяє дійти висновку, що курганний некрополь спочатку формувався на ділянках тераси ближче до р. Десни, а з часом відстань на якій здійснювалися нові курганні поховання (за відсутності вільного місця) збільшувалася, або серед старих курганів споруджувалися нові (але через брак вільного місця вони досить часто мали не круглу, а овалоподібну форму насипу). Такі насипи вже були описані у розкопах 1990, 1991 рр. по вул. Коцюбинського, 32 (з могильними ямами на площадці овальної форми)⁸. До таких більш пізніх курганів з великою долею вірогідності можна віднести курган № 3 (1990 р.) та поховання № 2 (1997 р.) по вул. Чернишевського.

Якщо пристати до думки, що курганний некрополь Чернігова збільшувався у розмірах вглиб тераси р. Десни (на що вказує датування досліджених курганів), то слід визнати і той факт, що об'єкти з датуванням X – перша половина XI ст. виявлені на території Передгороддя зі значним ступенем вірогідності також можуть бути залишками саме курганного некрополя. Це дозволить у майбутньому уникати помилок у інтерпретації розкопаних залишків (котлованів, як слідів ровиків, та поховань) саме як курганних старожитностей. Для прикладу такої суперечливої інтерпретації вкажемо на публікацію А.Л. Казакова⁹, у якій згадані котловани, заглиблені у материк (датовані у публікації X ст.), віднесені до поселенських структур, що ніби то існували на правому березі р. Стрижень. У звіті ці об'єкти датовані першою половиною XI ст.¹⁰ Досліджена ділянка по вул. Гонча, 59 розташована на відстані 1350–1500 м від Спаського собору. У публікації Г. В. Жарова та Т. М. Жарової¹¹, які досліджували у 2001 р. іншу ділянку за цією адресою, горизонт поховань ґрунтового могильника перекидає котлован овалоподібної форми (визначений як залишки господарської споруди) датований першою половиною – серединою XI ст. Якщо ми визнаємо факт розташування об'єктів першої половини XI ст. на ділянці між вул. Чернишевського та «Стрижневською групою» та зафіксований горизонт могил ґрунтового могильника, який перекидав нижній горизонт, то матимемо ситуацію подібну до багатьох досліджених випадків – на місці існування курганного могильника з часом з'являються поховання ґрунтового могильника. Ця тенденція розвитку поховальних старожитностей фіксувалася по вул. Коцюбинського, 13 (у 1988 та 1989 р.), вул. Коцюбинського, 32 (1990, 1991 рр.), вул. Комсомольській (нині – Ремісничка), 27 (1988, 1998 рр.), вул. Воровського (нині – Хлібопекарська), 22 (1989 р.) і ще багатьох розкопах на Передгородді¹².

⁸ Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів, 2013. С. 38–79.

⁹ Казаков А., Рижий В., Булах О. Науково-рятівні дослідження в Чернігові у 2015–2018 р. І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотація доповідей. Ніжин 2018. С. 157–158.

¹⁰ Моця О.П., Казаков А.Л., Рижий В.В. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження по вул. Гонча, 59 у 2017 році // Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64 (Експедиції), № 2017/без.

¹¹ Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на территории древнего Чернигова. Археологические открытия в Украине 2001–2002 гг. Київ, 2002. С. 115–116.

¹² Ситий, Ю. М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів, 2013. С. 38–79.

Тільки виправляючи помилкову інтерпретацію досліджених об'єктів, ми зможемо правильно уявити місце і розміри курганного некрополю Чернігова, значна частина якого була знищена під час бурхливого розвитку забудови ще у давньоруський час.

REFERENCES

1. Hreben, P.N. (1997) Nauchnyi otchet ob arkheolohycheskykh yssledovaniakh Chernyhovskoho posada v 1997 h. (po ul. Chernyshevskoho, 19) [Scientific report on archaeological research of the Chernihiv settlement in 1997 (19 Chernyshevsky Street)] // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond 64 (Ekspedytsii), № 1997/bez [in Russian].
2. Hreben, P.N., Marchenko, V.N. (1990) Otchet ob okhrannykh arkheolohycheskykh rabotakh na Chernyhovskom posade v 1990 h. (ul. Chernyshevskoho, 11) [Report on archaeological conservation work at the Chernihiv settlement in 1990 (11 Chernyshevsky Street)] // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond 64 (Ekspedytsii), № 1990/110 [in Russian].
3. Kazakov, A., Ryzhyi, V., Bulakh, O. (2018) Naukovo-riativni doslidzhennia v Chernihovi u 2015–2018 r. [Scientific and conservation research in Chernihiv in 2015–2018.] *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd. Prohrama roboty ta anotatsiia dopovidei.* Nizhyn. S. 157–158 [in Ukrainian].
4. Kazakov, A.L., Sytyi, Yu.N. (1989) Otchet ob okhrannykh arkheolohycheskykh rabotakh 1989 h. na Chernyhovskom posade (ul. Chernyshevskoho, 15) [Report on archaeological conservation work carried out in 1989 at the Chernihiv Posad (15 Chernyshevsky Street)] // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, f. 64 (Ekspedytsii), № 1989/129 [in Russian].
5. Motsia, O., Kazakov, A. (2011) Davnoruskyi Chernihiv [Old Rus' Chernihiv]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Motsia, O.P., Kazakov, A.L., Ryzhyi, V.V. (2017) Zvit pro naukovo-riativni arkheolohichni doslidzhennia po vul. Honcha, 59 u 2017 rotsi [Report on scientific conservation archaeological research at 59 Honcha Street in 2017] // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond 64 (Ekspedytsii), № 2017/bez [in Ukrainian].
7. Mykhailov, K. (2016) Elytarnyi pohrebalnyi obriad Drevnei Rusy: Kamernye pohrebenyia 9–11 veka v kontekste severoevropeiskykh analohyi [Elite burial rites in Ancient Rus: Chamber burials of the 9th–11th centuries in the context of Northern European analogies]. SPb [in Russian].
8. Sytyi, Yu.M. (2013) Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Chernihova [Christian burial sites in early Rus' Chernihiv]. Chernihiv. S. 38–79 [in Ukrainian].
9. Sytyi, Yu.M., Yasnovska, L.V. (1992) Novi doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho peredhoroddia [New research on the territory of the Chernihiv suburbs]. *Arkhytekturni ta arkheolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny.* Chernihiv. S. 89–92 [in Ukrainian].
10. Zharov, H.V., Zharova, T.N. (1998) Otchet ob arkheolohycheskykh yssledovaniakh v zone stroytelstva zhyloho doma po ul. Frunze, 24-a v h. Chernyhove [Report on archaeological research in the area of construction of a residential building at 24-a Frunze Street in Chernihiv] // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond 64 (Ekspedytsii), № 1997/bez [in Russian].

11. Zharov, H.V., Zharova, T.N. (2002) Yssledovanyia na terrytoryy drevneho Chernyhoва [Research on the territory of the ancient Chernihiv]. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001–2002 rr.* Kyiv. S. 115–116 [in Russian].

Petro HREBIN

Head of the Scientific Library,
V.V. Tarnovsky Chernihiv Regional
Historical Museum (Chernihiv, Ukraine)

Yurii SYTYI

Research Fellow,
National Historical and Cultural Reserve
‘Hetman’s Capital’ (Baturyn, Ukraine)

yurisytyi@gmail.com

RESEARCH OF BURIAL MOUNDS IN CHERNISHEVSKY STREET 1989, 1990, 1997 IN CHERNIHIV

The identification of burial mound remains among the materials studied at the site makes it possible to distinguish between different stratigraphic horizons and divide the studied objects into those belonging to the city’s necropolis and those belonging to the settlement’s buildings. Such processing of the results of the work allows for a better understanding of the peculiarities of the formation of burial antiquities and the structure of the development plan, which had to take into account the unevenness of the surface caused by earlier ditches and burial mounds.

Keywords: burial mound necropolis, 10th – early 11th centuries, Chernihiv, archaeological excavations.

УДК 94(477.51)«1914/1918»:930.253(4-15+292.7)

Олена ДАЦЮК

старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (Київ, Україна)
novodfort@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ЗАКОРДОННИХ АРХІВАХ

В архівних установах, музеях і бібліотеках Західної Європи та Північної Америки зберігається значний обсяг матеріалів, що стосуються діяльності українського національного військового формування в складі австро-угорської армії Першої світової війни «Українські січові стрільці» (УСС). Ці документи є важливими джерелами для вивчення історії українського визвольного руху та військової справи початку ХХ ст. У статті досліджено найбільш значні колекції закордонних архівів, присвячених цій темі. Залучення цих джерел допоможе сформувати комплексний та об’єктивний образ діяльності УСС.

Ключові слова: Українські січові стрільці, джерела, архів, НТШ, український музей-архів, УВАН.

Перед Першою світовою війною українські землі були розділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Тож із початком бойових дій українці опинилися по різні боки фронту. Війна стала каталізатором розвитку українського національного руху. Українські політичні партії та діячі як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії сподівалися, що війна створить умови для здобуття незалежності або, щонайменше, автономії України.

На початку ХХ ст. в Західній Україні, що на той час була частиною Австро-Угорської імперії, існували масові молодіжні військово-спортивні та парамілітарні організації «Січ», «Сокіл», «Пласт», які готували своїх членів до військової служби. З початком Першої світової війни Головна українська рада (політичний представницький орган галицьких українців) закликала до створення українського добровольчого легіону для боротьби на боці Австро-Угорщини проти Російської імперії. Цей легіон отримав назву «Українські січові стрільці». Попри велику кількість охочих (понад 28 тис. добровольців), австро-угорська влада, побоюючись надмірного посилення українських збройних формувань, дозволила створити лише невеликий підрозділ у кількості 2500 стрільців. Ядро УСС склали студенти, вчителі, інтелігенція, діячі культури – представники національно свідомої української молоді. Попри невелику чисельність, завдяки своєму патріотизму й готовності до самопожертви заради незалежності України загін відзначився високими бойовими якостями. За чотири роки Першої світової війни УСС стали професійним бойовим підрозділом і головним символом збройної боротьби за українську державність.

Після поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр. багато діячів УСС та УНР емігрували, евакуювавши із собою важливі документи, що стосувалися їхньої діяльності. Ці матеріали, які зберігаються в архівах української діаспори, зокрема, у США та Канаді, є унікальними й часто єдиними джерелами інформації про події періоду Першої світової війни та Визвольних змагань¹.

Після Другої світової війни значна частина вояків УСС опинилася в Західній Європі², разом із ними була вивезена й значна колекція документів. У 1948 р. в таборі для переселенців у м. Регенсбург (Німеччина), УСС організували Братство Українських січових стрільців. Згодом, коли більшість його членів перебралася за океан, Братство перенесло свою штаб-квартиру до США, де розширило межі своєї багатогранної діяльності. Його метою було збереження пам'яті й культури УСС. Для цього було створено видавництво «Червона Калина», формувались колекції архівних матеріалів (оригінали й копії), воєнних артефактів: рушниця, багнети, ордени, емблеми, великого формату фотографії та 2852 кліше (фотонегативи на склі), на яких зображено бойові дії УСС у період Визвольних змагань 1914–1918 рр. Братство припинило свою діяльність, коли більшість його членів пішла з життя. У травні 1985 р. усі зібрані архівні матеріали, включно з кліше, були передані на зберігання Об'єднанню колишніх вояків-українців Америки. Головою Об'єднання з 1986 р. був О. Труш (військовий, політично-громадський діяч), який займався збереженням архіву УСС. Згодом, голова Об'єднання О. Труш за рішенням Головної управи Об'єднання колишніх вояків-українців Америки передав архів Братства УСС на постійне зберігання Українському музею та бібліотеці в Стенфорді. У 2022 р. Український музей у Нью-Йорку передав

¹ Українське Січове Стрілецьтво і мазепинська ідея. Братство Українських Січових Стрільців. Філадельфія, 1974. С. 418–419.

² Archiwum Akt Nowych. Szukaj w Archiwach.
URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/wyszukiwarka>.

до архіву УМБ в Стенфорді 450 кліше із зображеннями УСС, які зберігались у їхніх фондах. Запису про походження цієї колекції в реєстрі фондів музею не було. Нині у Фонді УСС зберігається 3302 кліше. Усі їх оцифрував і систематизував В. Лопух, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, кандидат економічних наук, директор адміністрації Наукового товариства імені Шевченка в Америці у 2000–2021 рр.³

Також у колекції Українського музею та бібліотеки Стенфорда зберігаються роботи маляра-баталіста Л. Перфецького – учня школи О. Новаківського та Краківської академії мистецтв. Артефакти колекції – це акварелі малого формату, на яких бачимо воєнні події в роки національно-визвольних змагань. Найвідомішою є робота «Бій під Крутами», що показує найтрагічнішу подію тих часів. Решта творів зображають захоплення залізничного вокзалу в м. Львів, завоювання Арсеналу в м. Київ, епізод боїв за м. Львів.

Хоча більшість мистецьких робіт присвячена окремим подіям визвольної боротьби, є і такі, які передають загалом ідею боротьби за волю України протягом багатьох століть. Такою є картина В. Петрука «Вільна Україна». Автор – житель Гуцульщини, який навчався малярства в м. Коломия, боровся в лавах Галицької армії, а після поразки був інтернований у таборах для полонених у Чехословаччині. На картині В. Петрука зображено архангела Михаїла з тризубом та написом «Українська Народна Республіка» на щиті. Він підноситься над Україною-Матір'ю, захищаючи її та її дітей⁴.

В Архіві та Бібліотеці Інституту Гувера Стенфордського університету (Hoover Institution Library and Archives) (Каліфорнія, США) зберігаються низка документів особового походження, зокрема:

- машинопис Ю. Біяка «Перемишль на початку війни з українцями» (Juliusz Bijak typescript: *Przemyśl w początkach wojny z Ukraińcami*), 1919 р.;
- 9 коробок рукописів Д. Щербачова (Dmitrii Grigorevich Shcherbachev Papers) 1919–1920 рр.⁵

Рукописи Д. Щербачова дотичні до теми, оскільки він був російським військовим діячем, генералом від інфантерії. Під час Галицької битви його корпус успішно захопив м. Львів. Провів невдалий штурм м. Перемишль. Як один із командувачів брав участь у Карпатській операції та Великому відступі 1915 р., що почався після Горлицького прориву⁶.

Архів та бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку (Archives at the Library of the Shevchenko Scientific Society in New York) містить найповнішу архівну колекцію, що пов'язана з українцями за межами України. У фондах Товариства зберігаються⁷:

³ Лопух В. Легіон Українських Січових Стрільців, фото архів. URL: <https://www.legionukrainiansichriflemen.com/>; URL: <https://surl.li/qlbosz>. Палієнко М. Архіви української політичної еміграції в Польщі. *Facta Simonidis*. 2020. Т. 1, № 13. С. 163–178.

⁴ Волинець Л. Воєнна історія в мистецтві. *СІВАЧ. Літературно-мистецький альманах*. 2023. С. 9.

⁵ Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США / упоряд.: О. Волкотруб, І. Заболотна, М. Ковтун. Київ, 2013. С. 50.

⁶ БСЕ1/Щербачов, Дмитро Григорович. Вікітека – вільна бібліотека. URL: https://ua.wikisource.org/wiki/БСЕ1/Щербачов,Дмитро_Григорійович

⁷ Boshyk Y. A guide to the archival and manuscript collection of the Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., New York City. Canada, 1988. P. 18–19.

- архів Є. Чикаленка, українського видавця та дипломата, одного з ініціаторів скликання Центральної Ради; містить листування 1920–1928 рр. з Е. Вировим, В. Вишиваним (В. фон Габсбург), В. Винниченком, Л. Ганкевичем, М. Грушевським, В. Дорошенком, Д. Донцовим, В. Липинським, С. Єфремовим та ін. До архіву входять:
- щоденник 1917–1919 рр.;
- колекція паперових та воскових штампів українських дипломатичних місій;
- тека з позначкою «Міністерство закордонних справ», яка містить пресрелізи, листування Міністерства закордонних справ УНР 1920–1921 рр.

Архів Я. Чижа, 1914–1920 рр., офіцера австрійської армії, потім капітана Січових стрільців. Я. Чиж емігрував до США у вересні 1922 р.⁸ Архів містить:

- листування, фотографії українських військовослужбовців;
- карту Галичини В. Кубійовича та М. Кулицького;
- лекційні матеріали за темою Січових стрільців;
- герб Києва з бронзи;
- видання 1922 р. та інші важливі праці, що досі не каталогізовані⁹.

Архів Семена Демидчука (громадського діяча та журналіста), який містить:

- брошури англійською мовою часів Першої світової війни з українського питання, багато з них написані самим Демидчуком;
- карту України видавництва Freytag & Berndt, 1919 р.;
- «Коляди» від О. Нижанківського, до 1918 р.;
- нотатки до політичних зустрічей («віча»), які проводили під час Першої світової війни нью-йоркські українці.

Архів В. Дорошенка, бібліографа, літературознавця та політичного діяча. Під час Першої світової війни В. Дорошенко допоміг заснувати Союз визволення України (СВУ¹⁰), був членом його президії, редагував деякі його публікації, а деяких був автором. Архів містить велику колекцію листування, рідкісних фотографій, спогадів, біографій, вирізок, матеріалів, чернеток та рукописів і опублікованих видань його творів¹¹.

Архів В. Кедровського, члена Центрального комітету українських есерів та Центральної Ради (1917–1918 рр.). В. Кедровський був головним інспектором Армії УНР у 1919 р., послом УНР у Фінляндії, Латвії та Естонії в 1919–1921 рр. Емігрував до США в 1923 р. Зібрання містить теки з мемуарами В. Кедровського, 1917 р.¹²

Архів А. Коршнівського. Він народився 2 вересня 1887 р. (за старим стилем) на Київщині, був мобілізований у 1914 р. У 1915 р. потрапив до німецького полону, провів решту війни в таборах для військовополонених. Відмовився співпрацювати з СВУ, повернувся до України та вступив до української армії. Служив під керівництвом Гетьманату та Директорії. У березні 1920 р. став керівником «Українського військового реєстраційно-інформаційного бюро» в м. Рівне. У липні того ж року був переведений до Української військової місії в Варшаві. Інтернований із рештою лав

⁸ Тамсамо. С. 25.

⁹ Там само. С. 21–22.

¹⁰ Союз визволення України – політична організація, утворена в Східній Галичині в серпні 1914 р.

¹¹ Boshyk Y. A guide to the archival and manuscript collection of the Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., New York City. Canada, 1988.

¹² Там само. С. 51.

Української армії в м. Каліш до 1924 р. У 1926 р. емігрував до Бразилії, де обіймав різні посади. Помер у Сан-Паулу в 1945 р.

Архів містить:

- різні карти й малюнки, що зображують козаків;
- статті А. Коршнівського про політику, написані під час інтернування;
- статтю «Сто запитів до Симона Петлюри»;
- листування, протоколи Українського Червоного Хреста у м. Вадовиці;
- реєстр добровольців Армії УНР;
- предмети української та польської воєнної пропаганди, включно з листівками, плакатами й прокламаціями С. Петлюри та Ю. Пілсудського¹³.

Архів С. Петлюри, голови Українського військового комітету Західного фронту, учасника I Всеукраїнського військового з'їзду в Києві у 1917 р., а зі створенням Генерального секретаріату (на чолі з Володимиром Винниченком) у червні 1917 р. – першого генерального секретаря Збройних сил. Був одним із лідерів антигетьманського повстання, в результаті якого в грудні 1918 р. було скинуто П. Скоропадського й приведено до влади Директорію. Спочатку був лідером Українських збройних сил, а 11 лютого 1919 р. взяв на себе керівництво Директорією, яка була змушена емігрувати 5 грудня 1919 р. У Варшаві домовився про угоду з польським урядом, за якою спільні українсько-польські війська зайняли м. Київ у травні 1920 р. Після наступу більшовиків та подальшого укладання польсько-радянської мирної угоди розірвав відносини з поляками й продовжив боротьбу проти більшовиків. У 1923 р. емігрував до Будапешта, згодом до Відня, Женеви, і у 1924 р. остаточно оселився в Парижі. В еміграції продовжував політичну діяльність, зокрема у видавничій галузі. Убитий у Парижі 25 травня 1926 р.

Колекція С. Петлюри містить:

- датований 13 липня 1920 р. оригінал листа до члена Директорії Ф. Швеця щодо можливості повернення останнього до України, життєздатності й функції парламентської демократії в Україні та інших питань;
- датований 15 листопада 1919 р. документ, що надавав Ф. Швецю та А. Макаренку статус представників УНР і повноваження підписувати угоди та договори на Паризьких мирних переговорах, підписаний С. Петлюрою, І. Мазепою, С. Шрамченком;
- німецький переклад цього документа;
- три предмети особистого майна С. Петлюри: мундштук, портсигар, ніж для відкривання листів¹⁴.

Також значну колекцію документів, пов'язаних з українськими діячами часів Першої світової війни, має архів-музей ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук (Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN)) (Нью-Йорк, США). До архівної колекції УВАН у США належать унікальні матеріали:

- Л. Ганкевича, адвоката, захисника українців на політичних процесах у міжвоєнній Польщі, журналіста, члена Української національної ради ЗУНР у 1918 р.;
- М. Битинського (псевдонім М. Оверкович), митця, мистецтвознавця, геральдиста;

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. С. 133.

- В. Кедровського, політичного і громадського діяча, члена Центральної Ради, посла УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії, керівника радіостанції «Голос Америки» в м. Вашингтон;
- І. Кістя, учасника Визвольних змагань;
- Г. Нарбута, відомого митця, графіка;
- Ю. Нещадименка, інженера, поручника 3-ї Залізної дивізії Армії УНР;
- О. Рішай, учасника Визвольних змагань, журналіста;
- М. Скубової, громадської діячки, сестри-жалібниці при УСС.
- О. Скорописа-Йолтуховського, політичного діяча;
- Є. Чикаленка, поміщика, публіциста, громадського й політичного діяча, мецената української культури;
- Л. Шрамченка, адвоката, статиста, товариша міністра народного господарства й державного секретаря УНР¹⁵.

В архіві Інституту Лео Бека (Leo Baeck Institute) (Нью-Йорк, США) містяться спогади, написані на Галичині, Волині та в Італії в 1914–1918 рр. (Memoir written in Galicia, Wolhynien (Volhynia) and Italy between 1914–1918)¹⁶.

Фонди Українського музею-архіву (УМА) в Клівленді (The Ukrainian Museum-Archives in Cleveland) (Огайо, США) налічують понад 30 тис. книжок та понад 2 тис. періодичних видань. Серед них є видання з таких центрів української діаспори як м. Відень, Прага, Париж, Женева, найбільших міст Північної та Південної Америки, Австралії. Газетний фонд УМА складається з комплектів видань «Свобода», «Америка», «Канадійський Фармер», «Гомін України», «Батьківщина», «Народна Воля», Ukrainian Weekly, «Вісті Спільки Визволення України» (Відень, 1914–1917 рр.). УМА зберігає рукописи споминів, листування, описів подій тощо, зокрема й автографи Митрополита А. Шептицького, С. Петлюри, засновника «Пласту» О. Тисовського.

Значна частина державних архівів Директорії УНР була переміщена до Польщі. У Польщі опинилися й цінні архіви українського війська, вивезені Генеральним штабом та Військовим міністерством Армії УНР, адже на її теренах перебував еміграційний Уряд УНР, який був змушений покинути українські землі наприкінці 1920 р. внаслідок поразки національно-визвольних змагань. Новий сегмент архівної україніки почав формуватися під час перебування українського вояцтва в таборах інтернованих (н. п. Каліш, Александрув, Вадовиці, Пикуличі, Тухоля, Щипйорно) у 1921–1924 рр.¹⁷

Частина українських збірок із довоєнної колекції Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) опинилася на зберіганні в Національному закладі імені Оссолінських у Вроцлаві (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, ZNiO). З його колекцій особливу увагу дослідників історії української еміграції в Польщі привертає фонд № 22/53, в якому сконцентровано значний масив україномовних матеріалів, що ілюструють окремі аспекти діяльності міністерств та різних структур Державного центру УНР в екзилі¹⁸.

¹⁵ Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т. Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук (1945–1965). Нью-Йорк, 1967. С. 7.

¹⁶ Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США / упоряд.: О. Волкотруб, І. Заболотна, М. Ковтун. Київ, 2013. С. 159.

¹⁷ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1993. С. 183.

¹⁸ Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США / упоряд.: О. Волкотруб, І. Заболотна, М. Ковтун. Київ, 2013. С. 175.

Значний масив документів, що відображають різні аспекти військово-політичної співпраці УНР і Польщі, зберігається в Центральному військовому архіві Польщі (Centralne Archiwum Wojskowe). Серед них слід відзначити колекцію наказів «Секції по військовим справам при Українській Дипломатичній Місії в Речі Посполитій Польській» (30 квітня – 20 травня 1920 р.) і наказів «Українській Військовій Місії в Речі Посполитій Польській» (23 серпня – 23 жовтня 1920 р.). Згадувані накази містять значну кількість прізвищ старшин та військових урядовців Армії УНР, які прибували до Варшави в різних службових справах. Значну історичну цінність має також колекція документів, яка містить листування голови військового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії генерал-поручника С. Дельвіга із закордонним відділом Головного управління Генерального штабу Армії УНР¹⁹.

Архів нових документів у м. Варшава (Archiwum Akt Nowych) містить торговельні угоди з Україною, документи з кадрових питань (1919–1920 рр.), листування військових із рідними, документи генерала Є. Родзевича за такими темами, як військова служба, переговори з Україною (1917–1919 рр.), польська армія в Україні (1918 р.).

Центральний державний архів у Варшаві містить фонд Я. Радзівілла, де зберігаються документи щодо проблем України та східного кордону Польської держави під час Першої світової війни²⁰.

Центральний військовий архів у Варшаві та архів Інституту Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку містять документи про фінансову політику польської влади щодо уенерівської еміграції²¹.

У фондах Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини зберігаються документи Союзу визволення України (СВУ) – політичної організації емігрантів із Наддніпрянської України, створеної в серпні 1914 р. у Львові, яка від вересня того ж року й до 1918 р. діяла у Відні. Діячі СВУ сподівалися під час Першої світової війни з допомогою країн Четверного союзу визволити Україну з-під влади Росії і проголосити незалежну державу²².

Наведений перелік архівних установ, музеїв та бібліотек потребує дальшого доопрацювання й доповнення, але навіть поданої інформації достатньо для усвідомлення того, що в розпал військового конфлікту, який часто передбачає знищення або викорінення пам'яті народу, пам'ять про війну, хоч як це парадоксально, поглиблюється й міцнішає. Особисті колекції в архівах стали фіксацією воєнного досвіду, а отже, принаймні частково, пам'ятками війни.

Отже, закордонні архіви є не просто сховищами документів, а живими свідченнями історії, які допомагають відновити повну, об'єктивну картину боротьби українського народу за свою державність.

¹⁹ Там само. С. 175–176.

²⁰ Boshyk Y. A guide to the archival and manuscript collection of the Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., New York City. Canada, 1988. 137 p.

²¹ Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США / упоряд.: О. Волкотруб, І. Заболотна, М. Ковтун. Київ, 2013. С. 169.

²² Ботушанський В. Віденські архіви про українські справи (про СВУ). *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 278.

REFERENCES

1. Botushanskyi V. (2009) Videnski arkhivy pro ukrainski spravy (pro SVU) [Vienna archives on Ukrainian affairs (on the SVU)]. *Pytannia istorii Ukrainy*. T. 12. S. 278–281 [in Ukrainian].
2. Volynets L. (2023) Voienna istoriia v mystetstvi [Military history in art]. *SIVACH. Literaturno-mystetskyi almanakh*. S. 9 [in Ukrainian].
3. BSE1/Shcherbachov, Dmytro Hryhorovych. Vikiteka – vilna biblioteka. URL: https://ua.wikisource.org/wiki/БСЕ1/Щербачов,Дмитро_Григорійович [in Ukrainian].
4. Miiakovskiy V., Voloshyna O., Ivanivska T. (1967) Arkhiv-Muzei im. Dmytra Antonovycha Ukrainskoi Vilnoi Akademii Nauk (1945–1965) [Dmytro Antonovych Archive-Museum of the Ukrainian Free Academy of Sciences (1945–1965)]. Niu-York. 12 s [in Ukrainian].
5. Lopukh V. (2020) Legion Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv, foto arkhiv [Legion of Ukrainian Sich Riflemen, photo archive]. URL: <https://www.legionukrainiansichriflemen.com/>; <https://surl.li/qlbosz>. Paliienko M. Arkhivy ukrainskoi politychnoi emihratsii v Polshchi [Archives of Ukrainian political emigration in Poland]. *Facta Simonidis*. T. 1. № 13. S. 163–178 [in Ukrainian].
6. Perelik fondiv, shcho mistiat dokumenty arkhivnoi ukrainiky v SShA [Perelik fondiv, which contains documents from the Ukrainian archives in the United States] / uporiad.: O. Volkotrub, I. Zabolotna, M. Kovtun. Kyiv: Derzh. arkh. sluzhba Ukrainy, 2013. 258 s [in Ukrainian].
7. Subtelnyi O. (1993) Ukraina. Istoriiia [Ukraine. History]. Kyiv: Lybid. 717 s [in Ukrainian].
8. Ukrainske Sichove Striletstvo i mazepynska ideia. Bratstvo Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv [Ukrainian Sich Riflemen and Mazepa's idea. Brotherhood of Ukrainian Sich Riflemen]. Filadelfiia, 1974. 37 s [in Ukrainian].
9. Archiwum Akt Nowych. *Szukaj w Archiwach*. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/wyszukiwarka> [in Polish].
10. Boshyk Y. (1988) A guide to the archival and manuscript collection of the Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., New York City. Canada. 137 p.

Olena DATSIUK

Senior Research Fellow,

Candidate of Historical Sciences

National Museum of the History of Ukraine

in the Second World War. Memorial complex (Kyiv, Ukraine)

novodfort@gmail.com

THE UKRAINIAN ASPECT OF THE FIRST WORLD WAR

IN FOREIGN ARCHIVES

In European and American archival institutions, museums and libraries, a significant amount of materials is preserved that supports the activities of the Ukrainian Sich Riflemen, which is an important resource for investigation of the history of the Ukrainian free movement and the military movement of the beginning of the 20th century. Thus, the article contains information about collections of foreign archives dedicated to this topic. The fragments of these findings will help formulate a complex and objective image of their activities.

Keywords: Ukrainian Sich Riflemen, sources, archive, NTSh, Ukrainian museum-archive, UVAN.

УДК 902:614.61(477.51-25)«2012»

Оксана ДЯДЕЧКО

докторка філософії,

головний зберігач фондів

відділу науково-фондової діяльності,

Національний архітектурно-історичного

заповідника «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

o.diadchko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0592-1226

КОМПЛЕКС АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК ІЗ ПОХОВАННЯ У СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ СОБОРІ, ВИЯВЛЕНИХ У 2012 Р.

Статтю присвячено аналізу та атрибутуванню археологічних знахідок, виявлених під час досліджень у Спасо-Преображенському соборі у Чернігові у 2012 р.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігів, археологічні дослідження, археологічні знахідки, поховання.

У 2012 р. археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (нині – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) під керівництвом Олени Черненко здійснювала науково-рятивні археологічні дослідження пам'ятки національного значення Спасо-Преображенського собору XI ст. у Чернігові. По завершенню досліджень колекція археологічних матеріалів, зібраних під час цих робіт, надійшла на зберігання до фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ).

У ході розкопок було розкрито залишки двох капел, прибудованих до Спасо-Преображенського собору з північного заходу та південного сходу. Також було закладено шурф у південно-східному куті нартексу собору площею близько 9 м² (3х3 м) на ділянці, прилеглий до шурфу 1 1923 р. (розкопки Миколи Макаренка). Південна стінка шурфу примикала до південної стіни собору, східна – до основи пілону, який відділяє нартекс від наосу¹.

Археологічні дослідження, здійснені у Спасо-Преображенському соборі у 1923 р. Миколою Макаренком² та у 1966–1969 роках Миколою Холостенком³, дозволили встановити, що по всій площі собору, нижче рівня підлоги, знаходяться поховання XVII–XVIII ст. У нартексі нараховується до п'яти ярусів могил, що впущені

¹ Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М., Йолшин Д.Д. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові, 2. Чернігів, 2012 // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 2012/218.

² Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні дослідження 1923. Київ, 1929.

³ Холостенко Н.В. Отчёт об исследованиях 1068–1969 гг. внутри Спасского собора г. Киев, 1970 // Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпротреставрація». Ф. 629.

в заповнення будівельного котловану собору нижче рівня згорілої 1750 р. дерев'яної підлоги на глибину 0,7–2 м від сучасної поверхні⁴.

У межах шурфу 2012 р. дослідниками було виявлено 10 поховань. Усі ці поховання було здійснено за християнським обрядом: померлі покладені у випростаному положенні, на спині, головою на захід, паралельно до стін собору. Збереженість кістяків виявилася дуже поганою, частина з них майже повністю зітліли. Більшість могил були безінвентарними, у трьох випадках вціліли залишки взуття померлих⁵.

Серед досліджених поховань одне вирізнялось комплексом археологічних знахідок. У ньому збереглися залишки домовини: дошки кришки завдовжки до 1,1 м, кутові ковані цвяхи та цвяхи від оббивки із рештками парчевої тканини. Від скелету небіжчика вціліли лише рештки перетлілих кісток черепа та кінцівок, що знаходилися в анатомічному порядку⁶. На дошках домовини було виявлено срібні монети. Згідно атрибуції Романа Луценко – це польський солід Сигизмунда III 1620-х років, ризький солід (шилінг) королеви Кристини 1632–1654 років та ризький солід (шилінг) королеви Кристини 1653 р.⁷.

На рівні грудної клітини небіжчика збереглися рештки коміру, застібнутого срібною булавкою з пустотілою кулястою голівкою та хрест-мощовик із залишками шнура⁸.

Дослідження, розчистку та реставрацію решток коміру здійснювала харківський археолог та реставратор Тетяна Крупа. Виявилось, що той був мереживним, в'язаним гачком із шовкових ниток червоного кольору⁹.

Реставрацію срібної булавки здійснив реставратор НАІЗ Павло Солобай. Булавка – лита загострена шпилька завдовжки 4,7 см, з пустотілою кулястою голівкою діаметром 1,0 см. Такі вироби добре відомі за матеріалами археологічних досліджень пам'яток XVII – початку XVIII ст. в Україні та Польщі. Вони слугували застібками для коміру. Варто відзначити, що ще одна булавка такого ж типу була знайдена під час досліджень 2012 р. в одному з поховань в крипті північної прибудови Спасо-Преображенського собору¹⁰.

Окремої уваги заслуговує виявлений у похованні срібний хрест (Рис. 1). Судячи з усього, він не був у використанні (не містив наповнення). Втім, за європейською традицією іноді в такі хрести вкладали тільки смужку паперу з молитвою, тому не виключено, що вона могла просто зітліти та не зберегтися до сьогодні. Хрест розмірами 4,0 x 5,8 x 0,7–0,8 см, складається з верхньої пустотілої стулки-корпусу, спаяної з тонких пластин, та нижньої пластинчастої стулки. На завершеннях перекладин хреста

⁴ Черненко О. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*: № 3. Київ, 2015. С. 75.

⁵ Черненко О. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років). *Opus mixtum*: № 5. Київ, 2017. С. 108–109.

⁶ Там само. С. 109.

⁷ Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М., Йолшин Д.Д. Звіт про науково-рятивні... С. 78–82.

⁸ Там само. С. 41.

⁹ Там само. С. 59–73.

¹⁰ Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М., Йолшин Д.Д. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові, 1. Чернігів, 2012 // Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 2012/218. С. 35.

розміщено литі кульки. Кулька, яка його вінчає, була відлита разом з кільцем для підвішування; нижня кулька закінчується гвинтом – вона вкручена на довгому стрижні в отвір верхньої стулки. З допомогою цього гвинта та напаяної пластини, котра входить у паз, кріпиться нижня стулка. Усі зовнішні площини хреста прикрашає гравійований орнамент. На лицьовому боці верхньої стулки вміщено накладне рельєфне позолочене розп'яття (Рис. 2, 3).

Конструктивно хрест суттєво відрізняється від енколпіонів візантійського походження, поширених на території Східної Європи від часів середньовіччя. Хрест-енколпіони візантійської традиції склалися з двох стулок, з'єднаних шарніром (петлями), що відкривалися як медальйон. На відміну від них, знайдений у 2012 р. хрест має конструкцію, яка була вигадана в Італії в епоху Ренесансу. Її найбільш характерною особливістю є пластинчаста стулка, яка притискалася за допомогою гвинта та замикала пустотілий корпус. Окрім цього, особливістю хрестів цього типу є наявність литих кульок-терміналів. Такі хрести мали назву *croce reliquiario* або *stauroteca «a capsula»*¹¹. Вони побутували у Західній Європі впродовж XVII–XVIII ст., відомі окремі екземпляри і пізнішого часу. Ранні екземпляри прикрашало гравіювання у бароковому стилі, пізніші екземпляри могли оздоблювати дорогоцінним камінням та емалями.

Виходячи із датування знахідок з поховання, перш за все – часу карбування монет, його можна віднести до середини половини XVII ст., а точніше – до часу не раніше 1654 р. (з огляду на дату «молодшої» монети). На жаль, щодо персоналії похованого можна висловити лише загальні припущення. Судячи з цінних речей у похованні, померлий належав до місцевої еліти. Не виключено, що він був духовною особою високого статусу, однак до якої конфесії належав визначити проблематично. Відомо, що з початку XVII ст., коли Чернігово-Сіверщина входила до складу Речі Посполитої, Спасо-Преображенський собор належав унійній церкві¹². Можливо, саме тоді у внутрішньому просторі храму з'являються численні поховання під підлогою, що характерно для поховальних звичаїв прийнятих у тогочасній Польщі. Судячи з усього, поховання в храмі тривали ще якийсь час, коли після національно-визвольної війни він перейшов до православних. Приблизно такої ж думки дотримувався й Микола Макаренко, який датував усі поховання всередині Спасо-Преображенського собору XVII–XVIII ст. Однак конкретний час, коли Спасо-Преображенський собор відійшов від уніатів до православних складно визначити. Прийнято вважати, що це відбулося вже 1648 р. Однак достовірних свідчень про це немає. Відомо лише, що не пізніше 1670-х років собор був реконструйований коштом чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського, який доклав великих зусиль у відбудову православних святинь Чернігівщини¹³.

¹¹ Croce reliquiario in bronzo dorato e cesellato, XVIII secolo. URL: <https://www.cambiaste.com/it/asta-0529/croce-reliquiario-in-bronzo-dorato-e-cesellato-199463>; (дата звернення 21.11.2025); Maria Concetta di Natale. Un catalogo virtuale dell'oreficeria siciliana. La guida dei nuovi musei dello splendore. Tesis doctoral en Historia del Arte Medieval, Moderno y Contemporáneo en Sicilia. Università degli Studi di Palermo, 2011. P. 180.

¹² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. С. 71.

¹³ Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2008. С. 97–98.

REFERENCES:

1. Adruh, A. (2008) Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – early 18th centuries]. Chernihiv [in Ukrainian].
2. Chernenko, O. (2015) Pro mistseznakhodzhennia kniazivskykh pokhovan u Chernihivskomu Spaso-Preobrazhenskomu sobori [On the location of Princely Burials in the Chernihiv Transfiguration Cathedral]. *Opus mixtum*: № 3, P. 69–85 [in Ukrainian].
3. Chernenko, O. (2017) Slidamy Mykoly Makarenka: doslidzhennia Chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru (za materialamy 1923 ta 2012–2014 rokiv) [In the Footsteps of Mykola Makarenko: A Study of the Chernihiv Transfiguration Cathedral (Based on Materials from 1923 and 2012–2014)]. *Opus mixtum*, 5, P. 101–114 [in Ukrainian].
4. Chernenko, O.Ie., Ioannisian, O.M., Novyk, T.H., Zykov, P.L., Torshyn, Ye.M., Yolshyn, D.D. (2012) Zvit pro naukovo-riativni arkheolohichni doslidzhennia Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi (Vol. 1) [Report on scientific rescue archaeological investigations of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Expedition Fund, No. 2012/218 [in Ukrainian].
5. Chernenko, O.Ye., Ioannisian, O.M., Novyk, T.H., Zykov, P.L., Torshyn, Ye.M., Yolshyn, D.D. (2012) Zvit pro naukovo-riativni arkheolohichni doslidzhennia Spaso-Preobrazhenskoho soboru v Chernihovi (Vol. 2) [Report on scientific rescue archaeological investigations of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Expedition Fund, No. 2012/218 [in Ukrainian].
6. Kulakovskiy, P. (2006) Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihovo-Sivershchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv [in Ukrainian].

Oksana DIADECHKO

Ph.D.,

Head of Collections,

Department of Scientific and Fund Activities,

Ancient Chernihiv National

Architectural and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

o.diadechko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0592-1226

COMPLEX OF ARCHAEOLOGICAL FINDS

FROM THE BURIAL THE TRANSFIGURATION CATHEDRAL,

DISCOVERED IN 2012.

The article is devoted to the analysis and attribution of archaeological finds uncovered during the 2012 investigations at the Transfiguration Cathedral in Chernihiv.

Keywords: Transfiguration Cathedral, Chernihiv, archaeological research, archaeological finds, burial.

УДК 930.2:27-36 Феодосій Углицький (477.51-25)«1922»

Вячеслав КОРНІЄНКО

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
заступник генерального директора з наукової роботи,
Національний заповідник «Софія Київська» (Київ, Україна)
v.korniienko.1979@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0670-9382

ДО ІСТОРІЇ МОЩІВ СВ. ФЕОДОСІЯ УГЛИЦЬКОГО: ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ВАЛЕНТИНА ШУГАЄВСЬКОГО ДО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК 1922 р.

Стаття має на меті введення до наукового обігу доповідної записки українського археолога, завідувача відділу Чернігівського державного музею Валентина Шугаєвського до Всеукраїнської академії наук від 2 червня 1922 р. У доповідній докладно описано стан мощів святого Феодосія Углицького, поховання якого у чернігівському Спасо-Преображенському соборі було обстежено спеціальною комісією 18 лютого 1921 р., після чого мощі експонувались у Чернігівському етнографічному музеї. Ця інформація дозволила уточнити час і причини пошкоджень тіла святого, що зафіксовані в сучасній музейній документації. Крім того, означена доповідна спростовує поширені в історіографії твердження, ніби мощі святого Феодосія Углицького були вивезені до Москви восени 1921 р., адже документ засвідчує перебування мощів в Чернігові на початку літа 1922 р.

Ключові слова: Чернігів, Спасо-Преображенський собор, св. Феодосій Углицький, мощі, Валентин Шугаєвський.

Історія мощів святого Феодосія Углицького на початку 1920-х рр. висвітлюється зазвичай у такій послідовності:

- у рамках кампанії з антирелігійної пропаганди гробницю святого було відкрито 18 лютого 1921 р., при розкритті були присутні представники як світської влади, так і духовенства на чолі з архієпископом Пахомієм (Кедровим);
- всупереч сподіванням радянської влади, мощі виявились нетлінними, що підважувало позиції організаторів антирелігійної кампанії, тому було організоване повторне вивчення мощів фахівцями;
- у березні 1921 р. спеціальна комісія російських й українських антропологів та медиків, за участю українського археолога Миколи Макаренка, оглянула тіло святителя, дійшовши висновку щодо природного процесу муміфікації;
- попри неодноразові звернення духовенства повернути мощі після дослідження назад до гробниці, радянські можновладці відмовили в цьому, і до мощів вірян не допускали;
- оскільки ситуація провокувала суспільне напруження і могла вилитись в антирадянські заворушення, згідно з ухваленим на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 березня 1921 р. рішенням, у листопаді 1921 р. мощі святого Феодосія Чернігівського, а разом і його срібна рака, були доправлені до Москви.

Викладена Ольгою Димиденко¹, на основі документів Державного архіву Чернігівської області, така версія подій стала надбанням української історіографії в

¹ Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. *Сіверянський літопис*. 2002. № 2. С. 56–60.

контексті висвітлення специфіки антирелігійної боротьби радянської влади на початку 1920-х рр. Епізод з варварським розкриттям мощів святителя Феодосія Чернігівського представниками радянської влади і подальшою наругою над тілом був доволі показовим, тож ця історія використовувалась як яскравий приклад у студіях, присвячених цьому питанню².

Виявлена записка Валентина Шугаєвського 1922 р. змушує поглянути на викладений вище опис під дещо іншим ракурсом.

Насамперед, слід скоригувати рік вивезення мощів святителя Феодосія Углицького до Москви, що ніяк не могло відбутись у листопад 1921 р. Адже документ, що публікується нижче, однозначно засвідчує: тіло святого на початку літа 1922 р. перебувало у Чернігові. Воно було виставлено в Чернігівському етнографічному музеї. Опис пошкоджень, згаданих в записці В. Шугаєвського, співпадає з тими, які й нині можна спостерігати на тілі святого. Тож мощі Феодосія Углицького вивезли до Москви не раніше літа 1922 р., хоча документи для встановлення справжнього часу вивезення наразі невідомі. Не виключено, що мощі були вивезені внаслідок саме цієї доповідної записки завідувача відділу Чернігівського державного музею, поява якої була інспірована погіршенням стану мощів. Причому призвідниками цього стали не лише варварське ставлення представників радянської влади, але й дії вірян.

В. Шугаєвський зазначив, що мощі святителя були виставлені у спеціально облаштованій для цього кімнаті в етнографічному музеї. Їх муміфікація трактувалась як «рідкісне явище природи», тож і виставлялась на загальний огляд. Для цього було виготовлено спеціальну вітрину зі скляною кришкою, крізь яку відвідувачі музею могли б побачити «мумію». Аби «експонат» не був викрадений і вивезений представниками «релігійної пропаганди», приміщення музею охороняли чекісти.

Не було й обмеження доступу до цієї специфічної експозиції – її відвідували як світські глядачі, так і віряни. Відтак, останні все ж мали змогу вшанувати чернігівську святиню. Але просто молитвами й прикладаннями справа не обмежувалась, бо траплялось, що відвідувачі намагались прихопити з собою часточку мощів святителя Феодосія. І, судячи з записки В. Шугаєвського, ця «благоговійна традиція» набула справжньої пошесті й загрожувала фізичному збереженню нетлінних мощів.

Справа в тім, що «вітрину» виготовили суто в радянський спосіб – вона виявилась замалою для покладання тіла. Для того, аби покласти тіло до вітрини-домовини, святителю відламали ліву ступню, яку поклали поруч. Однак і ця «операція» не допомогла розмістити мощі святого Феодосія в труні-вітрині, бо виявилось, що дошка, на якій вони лежали, теж повністю не вміщалась. Тоді її просто притиснули кришкою, яку прив'язали до ящика, аби її не можна було відкрити. Однак залишилась велика щілина, крізь яку можна було просунути руку – наслідки не забарились.

Спершу з вітрини зникла відірвана в процесі «укорочення» мощів ліва ступня святителя. Прикметно, що відсутність цієї ступні в подальшому пояснювали тим, що

² Див., напр.: Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 48; Гейда О. Знати, щоб не допустити повторення. Рец. на кн.: Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. Чернігів, 2010. 408 с. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 288–289; Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А.В. Антирелігійна політика радянської влади початку 20-х років ХХ століття: форми та методи (на прикладі губернських міст України). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2014. Вип. 22. Серія: історія: збірник наукових праць. С. 60.

вона, на відмінну від інших частин тіла, зотліла з якоїсь причини³. Завдяки записці В. Шугаєвського можемо з'ясувати, що справді причиною «зотління» стала банальна крадіжка. Поступово відвідувачі по шматках «розбирали» й праву ногу святителя, оголивши її до самої кістки. Ці часточки, що забирались як об'єкт «особливого пошанування», за чутками, навіть таємно продавали на ринку.

Тож В. Шугаєвський, незалежно від причин, які спонукали його звернутись до Всеукраїнської академії наук з проханням пошуку шляхів порятунку мощів святителя Феодосія Углицького, пропонував повернути їх до одного з храмів Чернігова, або ж перевезти до музейних закладів Харкова чи Києва. Археологічний комітет, отримавши від Всеукраїнської академії наук доповідну записку 17 червня, на своєму засіданні, що відбулось за тиждень, 24 червня, ухвалив за доцільне перенести мощі до Борисоглібського собору. Однак обставини склались інакше – мощі святого Феодосія Углицького були вивезені до Москви, згодом до Ленінграду, і лише після тривалих поневірянь повернулись назад до Чернігова.

Зважаючи на те, що доповідна записка В. Шугаєвського розкриває невідомі сторінки історії чернігівської святині, а від 2024 р. водночас і складової Національного музейного фонду України, доцільно здійснити археографічну публікацію цього документу. З нею вважаю за потрібне опублікувати й копію відповіді Федора Шміта на це звернення. Обидва документи зберігаються серед матеріалів листування Всеукраїнського археологічного комітету (фонд «ВУАК») у Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України. Відповідно до сучасних вимог, що висуваються до археографічних публікацій документів, написаних іноземними мовами, вони публікуються в перекладі українською. У машинописних текстах рукописні вставки подаються курсивом, так само як і оригінальні підписи на документах. Збережено стиль та особливості тогочасної мови. Дрібні друкарські помилки, а також пунктуацію, виправлено без застережень.

№ 1

Доповідна записка Валентина Шугаєвського до ВУАН, 2 червня 1922 р.⁴

У. Р. С. Р.

Чернігівський губерніяльний відділ народньої освіти.

Червня 2 дня 1922 р.

№ 540.

м. Чернігів⁵.

До Всеукраїнської академії наук.

У лютому 1921 р. у Чернігові були відкриті мощі Феодосія Углицького.

Дослідження їх, здійснене спершу місцевими лікарями, а потім і експертами-природознавцями і лікарями, які були відряджені з Москви і Харкова, встановило, що це висохле тіло людини, яке добре збереглося – рідкісне явище природи. Спроби встановити причину цього феномену виявились невдалими: усі висловлені припущення не мали під собою достатніх підстав, являючи з себе лише прості здогади.

³ Щиро дякую пану Андрію Глухенькому за надану інформацію.

⁴ Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. «ВУАК». Спр. 13. Арк. 11–13зв. Машинопис.

⁵ Бланк чорнильний, заповнений від руки. Праворуч у два рядки зазначені від руки вхідні номер і дата надходження до Археологічного комітету: «Вх. № 71 | 17/VI-[19]22 р.»

Мощі деякий час були виставлені для огляду населення у Борисо-Глібському соборі, а потім перевезені до організованого тоді етнографічного музею, як найбільш близького до собору і який мав відносно зручну для розміщення мощів невелику кімнату. Для зберігання мощів було зроблено подібний до домовини ящик зі скляною кришкою, куди мощі були покладені разом із дошкою, на який лежали у гробниці в соборі і з якої зняті не були. Позаяк дошка й мощі виявились, однак, довше за ящик-домовину, то під час вкладання мощів до останнього одна ступня ноги була відірвана – мощі, таким чином вкорочені, і покладена біля гомілки. Дошка ж увійти повністю у ящик не могла, і тому нижній кінець її (з боку ніг) залишився поза ящиком і лише був притиснутий кришкою. Через значну товщину дошки, що заважало кришці щільно лягти на ящик, між ними утворилась щілина, настільки широка, що до неї вільно входить рука дорослої людини. Потім ящик був перев'язаний стрічками, припечатаними на кінцях, аби неможливо було зняти кришку, у в такому вигляді мощі виставлені для споглядання. Задля попередження можливих ексцесів до мощів був представлений для несення охорони протягом повної доби червоноармійський караул (здається, батальйон Губчека).

Здавалось би, мощам, таким чином, забезпечена збереженість, і, вірогідно, на тривалий час. Але дійсність вказує інше. Через відсутність в кімнаті електрики, караул по ночах запалював або свічки, або газову лампу, причому, вочевидь, зовсім не слідкував за справністю горіння їх. В результаті кіптява густим чорним шаром покрила стіни і стелю, проникнувши крізь щілину і в ящик-домовину, і, звісно, сприяючи псуванню мощів.

Незрівнянно сильніше руйнування мощів від безперестанного розкрадання їх. Відвідувачі, не зважаючи на присутність караулу, а може бути й за сприяння його, просовують руки у вище згадану щілину між кришкою й основою домовини-ящика й відщипують шматки мощів. Одні роблять це з метою релігійного пошанування (ходять вперті чутки, що часточки мощів неодноразово продавались на ринку), інші з бажанням зберегти «на пам'ять» зразки рідкісного предмету. Я особисто не спостерігав випадків розкрадання, але декілька разів чув про нього від очевидців. Але якби навіть про розграбування й ніхто не казав, то факти свідчать про нього з повною безсумнівністю: однієї ступні від мощів вже немає зовсім, а в правій нозі, що прилягає до щілини у домовині, від верхньої частини стегна і ледь не до ступні, тягнеться величезна зяюча діра: шкіра зовсім зірвана і з-під неї майже до кісток витягнуті і засохлі, частково зотлілі мускули. Ще 3-и місяці тому назад відсутність шкіри на правій нозі була доволі незначна; тепер же воно явно б'є в очі й говорить про швидкий і систематичний грабунок. Звернення до місцевої влади щодо вжиття заходів для збереження мощів ні до чого не призводило: заходи щодо змінення обставин зберігання мощів ні разу не вживались.

Як би не дивитись на мощі з релігійного кута погляду, але неможливо не вважати їх вельми рідкісним і своєрідним історичним явищем, репрезентованим поки нез'ясованим за наявності тих природних умов (грунту, повітря тощо), у яких у ці мощі перетворилось тіло архієпископа Феодосія Углицького. Немає жодного сумніву, що мощі ці репрезентують дорогоцінний об'єкт для дослідження за різними напрямками природно-історичної науки і загибель їх стане великою і навряд чи замінною втратою для цієї науки. Не можна разом з тим не відмітити, що розграбування мощів віруючими, звісно, посилють релігійні настрої в масах, серед яких поширюються викрадені шматочки мощів, і ладне буде створити релігійну атмосферу, зовсім не бажану для радянської влади.

Доводячи про це до відомості Академії наук і прохаючи її, як вищий орган захисту наукових інтересів в Україні, без зволікання (бо мощі скоро зруйнуються) вжити потрібні заходи для збереження цього безумовно рідкісного феномену, я зі свого боку вважав би раціональним: 1) або повернути мощі до собору (як це зроблено в деяких містах Великої Росії), де вони безсумнівно цілком збереглись би до більш зручного для суворого наукового дослідження часу, ніж теперішній;

2) або перевезти їх до Харкова або Києва для поміщення у безпечні для збереженості умови. Але ні в якому разі не варто залишати їх у віданні цивільної влади в Чернігові, бо не підлягає сумніву, що ненавмисно, а може бути і не без задуму, мощі будуть знищені.

Розміщувати ж їх в одному з Чернігівських музеїв не виявляється за можливе, бо, по-перше, музей переповнений і для мощів місця не знайдеться; по-друге, за нинішніх фінансових умов вжити заходів для їх дійсної збереженості в музеї немає можливості; і, по-третє, перебування мощів в історичному музеї, як вже показав досвід, було б супроводжуване для нього з цілою низкою неприємностей, які майже позбавляють його можливості слугувати своєму прямому призначенню.

Про постанову Академії наук щодо вищенаведеного клопотання я покірливо прошу повідомити мені.

Гол[ова] губ[ерніального] музею *В. Шугаєвський*.

№ 2

Копія відповіді голови Археологічного комітету Федора Шміта на доповідню Валентина Шугаєвського, після 24 червня 1922 р.⁶

Археол[огічний] ком[ітет] на засіданні 24/VI 1922, розглянувши доповідь В. Шугаєвського, вважає, що найдоцільніше було б поміщення мощів до Борисоглібського собору для збереження в наукових цілях, раз їх розміщення в Чернігівському етногр[афічному] музеї практично неможливо.

Гол[ова] Археол[огічної] к[оміте]ту *Ф. Шміт*.

Viacheslav KORNIENKO

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher,

Deputy Director General for Scientific Work,

National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (Kyiv, Ukraine)

v.korniienko.1979@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-0670-9382

ON THE HISTORY OF THE RELICS ST. THEODOSIUS OF UHLYCH: A MEMORANDUM BY VALENTYN SHUHAIEVSKYI TO THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES, 1922.

The article presents an archeographic publication of a memorandum written by the Ukrainian archaeologist Valentyn Shuhaievskyi, Head of the Department of the Chernihiv State Museum, addressed to the All-Ukrainian Academy of Sciences dated June 2, 1922. The memorandum concerns a description of the condition of the relics of St. Theodosius of Uhlych, whose burial in the Chernihiv Transfiguration Cathedral was opened by a special commission on February 18, 1921; afterwards the relics were exhibited in a separate room in the Chernihiv Ethnographic Museum. The memorandum provides a detailed account of the

⁶ Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. «ВУАК». Спр. 13. Арк. 14. Рукопис.

state of the relics of St. Theodosius of Uhlych. This information makes it possible to clarify the time and causes of damage to the saint's body recorded in modern museum documentation. The memorandum also refutes a widespread claim in historiography that the relics of St. Theodosius of Uhlych were removed in the autumn of 1921. Since the document clearly confirms that the relics were still in Chernihiv at the beginning of summer 1922, their removal must have taken place at least one year later.

Keywords: Chernihiv, Transfiguration Cathedral, St. Theodosius of Uhlych, relics, Valentyn Shuhaievskyi.

УДК 902(477.82):745.5(745.53+746.4)»1651»

Наталія ЛЯЩУК

старший науковий співробітник,

Національний історико-меморіальний заповідник

«Поле Берестецької битви» (с. Пляшева, Рівненська обл., Україна)

liashuk79ostriv@gmail.com

ІНСТРУМЕНТИ І ВИРОБИ КОЗАКІВ-РЕМІСНИКІВ (КРАВЦІВ, ШЕВЦІВ ТА РИМАРІВ), ЗНАЙДЕНІ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

У статті подається інформація про давні поширені професії козаків-ремісників, їхні знаряддя праці і вироби, які експонуються в експозиції НІМЗ «Поле Берестецької битви».

Ключові слова: археологія, знахідки, вироби ремісників, кравці, шевці, римарі, поле Берестецької битви

У XVII ст. селяни і жителі міст, обтяжені важкими податками, шукаючи порятунку, втікали на південний схід України, який був порівняно мало заселений. Втікачів приваблювали вільні степи, де не було панів, куди не дотяглась рука властей. За шумливими дніпровськими порогами козаки будували собі укріплення, це місце було назване Запорізькою Січчю.

Недавні безправні кріпаки ставали на Січі рівноправними членами запорозької громади. Вони постійно змушені були обороняти свою землю від татарських набігів, тому вчилися бойовому мистецтву, добре володіли вогнепальною та холодною зброєю. Як писав французький інженер Гійом Левассер де Боплан в своїй книзі «Опис України», який побував на Запорізькій Січі, козаки навіть вмели пострілами гасити свічки: «Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать»¹. Оскільки багато козаків були вихідцями з міст, у вільний від військових походів час займалися різноманітними промислами і ремеслами. Г. Боплан, зауважив, що «серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми

¹ Боплан Г.Л. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Б. Хмельницький. Львів, 1990. С. 26.

багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох. Їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжиту. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо»².

У часи Визвольної війни 1648–1657 рр., особовий склад козацького війська значно поповнився повстанцями з сіл і міст, які «показалися» і на рівних правах з іншими входили в окремі козацькі полки. Зокрема міщани-ремесники, спеціалісти у різних галузях ремесла, відігравали важливу роль у забезпеченні армії озброєнням і ремонті обладнання в польових умовах. Кушніри, римарі, шевці, кравці були у війську тим необхідним елементом, який підтримував на необхідному рівні й зовнішній вигляд армії, й значною мірою її боєздатність. Звичні до виконання своїх справ, ці ремісники йшли у козацьке військо зі своїми інструментами, знахідки яких на полях битв серед козацьких побутових речей підтверджують відомості про велику кількість ремісників у складі війська і рівень розвитку ремесел в Україні у XVI–XVIII ст.

Зокрема, вченим-археологом Ігорем Кириловичем Свешніковим, під час розкопок місця Берестецької битви 1651 р. було зібрано велику колекцію знарядь праці козаків-ремісників. Значна частина складається з речей, що належали кравцям і шевцям, римарям та кушнірам. Знаряддя кравців представлені ножицями і наперстками; знайдена залізна голка 7,4 см. завдовжки з великим вухом для нитки; наперстки, з яких повністю зберігся один латунний екземпляр, прикрашений біля кільця і основи горизонтальними реберцями, а у інших, залізних, пошкоджені денця; численні шарнірні ножиці. Вони мають однакову конструкцію і розрізняються лише за розміром та типом шарніра. Половинки невеликих ножиць, довжиною 10,5–13,5 см, з'єднані заклепаними з обох боків цвяшками. Великі екземпляри, довжиною до 26,5 см, з'єднані шарніром з нарізами, одна половинка якого є гвинтом, друга – гайкою, що давало можливість підкручувати гайку і міцніше стискати обидві половинки інструмента.

Окремі великі ножиці позначені клеймами майстрів у вигляді листка конюшини, горизонтальних або вертикальних заглиблень або півмісяця. Розмір ножиць, очевидно, залежав від їх призначення – великі екземпляри вживались для розкрою тканини, шкіри, менші, мабуть, для стриження. Знаряддя шевців представлені великою кількістю шил різного типу. Більшість з них має чотиригранну робочу частину з загостреним кінцем та дерев'яне циліндричне або грушовидне руків'я, інколи з наскрізними проколами. Руків'я окремих екземплярів у нижній частині скісно зрізані або пів кулясті, часто орнаментовані поперечними нарізами. Шила, руків'я яких не збереглися, різні за типом – чотиригранні стрижні, загострені зверху і знизу; екземпляри з гострим кінцем розклепані у середній частині.; зігнуті під кутом у нижній частині. Особливої уваги заслуговують шила з дерев'яним ковпачком, що прикриває їх робочу частину. В одному випадку ковпачок орнаментований поперечними нарізами, а у верхній частині має поперечний наскрізний отвір для проволікання шнурка, яким ковпачок з'єднувався з руків'ям, що також має наскрізний прокол. Один екземпляр має орнаментовані кільцевими нарізами ковпачок і руків'я, виточені з вивареної кістки на токарному станку; у верхній частині його ковпачка і нижній руків'я – наскрізні сверлини для зв'язування обох частин знаряддя. Наявність спеціальних ковпачків на робочих частинах шил свідчить про високу культуру українських середньовічних ремісників та їх дбайливе ставлення до своїх інструментів.

² Там само. С. 25.

Голками, наперстками та шилами у повсякденному побуті могли користуватися не лише ремісники, а й інші козаки, ремонтуючи свій одяг чи взуття. В одному з гаманців виявлено рештки шнурка, мабуть, з льону – ймовірно дратву, а у кількох – шматки воску для натирання дратви. У 1980 р. на переправі знайдено разом три заготовки халяв чобіт без слідів прошиття, кинуті в болото якимось козаком-шевцем під час відступу. Для розрізування шкіри вживались ножі з дугастою спинкою та вгнутих лезом, кілька з яких знайдено на переправі.

У трьох гаманцях знайдено невеликі трикутні у перерізі палички червоного кольору, кінці яких, як олівці, залишають червоний слід. Вони, очевидно, вживались кравцями і шевцями для позначення лінії розкрою тканини і шкіри. Рентгеноструктурним аналізом, проведеним Е.О. Янчуком у лабораторії геологічного факультету Львівського державного університету, було встановлено, що ці палички-олівці вистругані із залізної руди – гематиту, родовища якого знаходяться в Кривому Розі в Подніпров'ї³.

На переправі знайдено також кушнірське знаряддя у вигляді широкого напівкруглого ножа з вертикальною втулкою, що кріпилася до держака цвяхами через прямокутні отвори в її стінках. Цей інструмент використовується кушнірами під час обробки шкіри для усунення з неї решток м'яса і лою. Всі знайдені на переправі чоботи зшиті дратвою і лише підківки прибиті залізними цвяхами. Козацькі чоботи належать до найбільш численних знахідок в урочищі «За Фосою» біля с. Острова.

Вони виготовлені з виправленої шкіри ялівок або молодих бичків, що є цупкішою і більш водонепроникною від шкіри дорослих корів. За роки розкопок цілих і фрагментованих чобіт знайдено 367, з яких близько половини було відреставровано. Чоботи шились з чотирьох фрагментів шкіри, що складають халяву, передок, задник і м'яку підошву з підковкою замість каблука. Вони розрізняються за якістю шкіри, висотою халяви і формою її верхнього краю.

Халяви низьких чобіт з простої юхтової шкіри прикривали ногу лише до половини її довжини, їх верхній край або майже рівно зрізаний, або його передня частина значно підвищена над задньою. Деякі екземпляри мають півколистий вирізаний верхній край халяви, через що передня і задня його частини підвищені. Чоботи з довгими халявами переважно виготовлені з тоншої і краще виправленої шкіри. Вони мають здебільшого підвищений передній край халяви, інколи – фігурно формований, що прикривав коліно. Халява зшита поздовжнім швом з внутрішнього боку ноги, що, по суті, й розрізняє чоботи для правої і лівої ноги. Лише деякі екземпляри мають халяву зшити з двох частин шкіри, а шви розміщені з обох її боків. Нижній рівний або півколистий вирізаний край халяви пришитий до задника і передка чобота. Задник складається з двох платівок шкіри, між якими знаходиться луб з відповідно вигнутої тонкої дерев'яної пластинки. Трапляються екземпляри, в яких задник зшитий з двох частин шкіри. Передок чобота залежно від форми нижнього краю халяви має більший або менший півколистий виріз, а інколи з'єднується з передньою частиною нижнього краю халяви язичком. Підошва складається з кількох (2-3) рядків м'якої шкіри. Вона пришита внутрішнім швом до нижніх країв задника і голівки. В середині чобота під п'яткою на підошву настелено кілька (4-6) півколистий вирізаних кусочків шкіри, а з зовнішнього боку підошви прикріплена підківка.

За формою підошви важко розрізнити чоботи правої і лівої ноги і лише окремі екземпляри мають підошву з більшим вирізом з одного боку в її середній частині, що

³ Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції. Рівне, 2014 . С. 87.

відповідає формі правої або лівої стопи. Чоботи з м'якою підошвою і підківкою замість каблука дослідники шевського та кушнірського ремесла середньовічної Польщі зараховують до східного типу взуття.

Під час розкопок на полі Берестецької битви було знайдено багато шкіряних поясів, сумок, кисетів, футлярів для ложок, ножів та ладівниць, а також шкіряної упряжі для коней, які шили козаки-римарі. Римарство або лимарство – це кустарний промисел, виробництво з вичиненої шкіри-сириці (лимарщини) дрібних шкіряних речей: кінської зброї, ременів, гаманців. До знарядь праці римарів можна віднести довгу залізну проколку із загостреним кінцем і поперечно насадженим на її верхній кінець сосновим руків'ям, а також залізне чотиригранне знаряддя з двома загостреними кінцями. Римарі-ремісники, які шили і направляли кінську упряж, у похідних умовах мали, мабуть, багато роботи⁴.

Шкіряні пояси належали до розповсюджених у XVII ст. серед селян і міщан частин одягу. Шкіряні козацькі пояси були частиною військового обладнання: на них носились спеціальні гаки для підвішування шаблі, шкіряні футляри для ножів та ложок, гаманці, кисети, шкіряний футляр з ладівницею. В експозиції НІМЗ «Поле Берестецької битви» експонуються прості пояси виготовлені з двох прошитих вздовж країв рядків шкіри, інколи орнаментовані у середній частині та вздовж країв однією або двома відтиснутими лініями. Більшість поясів знайдено у фрагментах. Повністю збережені екземпляри мають ширину від 2,2 до 4 см, довжину – 0,74, 1,07 та 1,54 м, що вказує на те, що козак таким поясом обвивався кілька разів⁵.

Особистими речами козаків були також сумки та гаманці, знайдені у великій кількості на переправі. Загальну кількість їх визначити важко, адже багато з них погано збереглося. Шкіряні сумки мають переважно прямокутну форму. Вони пошиті з одного або двох шматків шкіри, а їх висота у окремих екземплярів більша, ніж ширина, у інших ширина більша, ніж висота. Сумки складаються з одного-двох відділень, перегороджених платівками шкіри відповідного розміру; вони прикривались верхнім клапаном з трикутним виступом чи півколистим вирізом. Або зашморгувались зав'язкою, що проволікалась через прорізи у верхній частині сумки⁶.

Гаманці були меншими за розмірами, складались з одного-трьох відділень, верхня, найчастіше фігурно обрізана частина на яких служила своєрідним клапаном. Багато екземплярів має ззаду шкіряні петельки для підвішування гаманця до пояса або залишки шкіряних стрічок, якими гаманець зав'язувався й кріпився до пояса⁷. Гаманці теж були різні за розмірами, але, як правило їхня ширина перевищувала висоту. Деякі гаманці були прикрашені на верхньому клапані прорізами у вигляді есвидних фігур чи трикветів. Дрібні залишки ниток червоного кольору, що інколи простежуються між двома платівками шкіри передньої частини гаманця, дозволяють стверджувати, що під прорізи підкладалась тканина червоного кольору, яка підшивалась під елементи орнаменту.

Було знайдено також багато шкіряних футлярів для ложок та ножів. Футляри шились з одного подвійно складеного в трубочку шматка шкіри. Більшість футлярів має у верхній частині по два ромбовидні клапани, через які проволікався шнурок, що

⁴ Телігін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М, Свешніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. Київ, 1997. С. 51.

⁵ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1993. С. 174–175.

⁶ Там само. С. 190.

⁷ Там само.

зав'язував ніж у піхвах. У верхній частині зворотнього боку футлярів знаходяться шкіряні петельки для підвішування футляра до пояса.

Шкіряних вуздечок та вудил для козацьких коней на полі битви було знайдено до 100 екземплярів. Вуздечки складались з вузьких ремінців, що охоплювали голову коня за вухами, на лобі, під нижньою щелепою та на переніссі, скріплювались двома пряжками і з обох боків були прив'язані до кілець вудил, які також були вузькими.

Найважливішим елементом обладнання бойового коня було сідло. Під час розкопок переправи знайдено величезну кількість деталей сидел, на підставі яких можна зробити висновок, що найбільш розповсюдженим типом було просте сідло, що складалось з прив'язаних до поперечних дощочок передньої і задньої лук, чепрака, подушки, попони, підпруги та стремен. Під дерев'яну основу сидла підкладали подушку з кінського волосу чи шерсті, яка прикривалась шкіряною попоною, а потім шкіряним чепраком, розміром близько 45 на 60 см, котрих знайдено в кількох екземплярах. Шкіряні попони, розміром близько 65 на 75 см, інколи по краях прикрашені зубчиками або лінійним і рослинним тисненим орнаментом. Сідло кріпилось до спини коня за допомогою шкіряної підпруги, що охоплювала нижні полиці сидла і, скріплена міцними залізними пряжками, проходила під животом коня. Зразки підпруг з під Берестечка мають ширину до 5,5 см⁸. Далеко не всі деталі упряжі коня та сидла вдалось з'ясувати на підставі матеріалів з розкопок.

Завдяки цим знахідкам, ми можемо побачити, що важливу роль у забезпеченні армії озброєнням і ремонті обладнання в польових умовах відігравали представники ремісничих професій.

REFERENCES

1. Boplan, H.L. (1990) *Opys Ukrainy [Description of Ukraine]*. Prosper Merime. *Ukrainski kozaky. B. Khmelnytskyi [Ukrainian Cossacks. B. Khmelnytskyi]*. Lviv. 300 s [in Ukrainian].
2. Opanovych, O.M. (1968) *Zbroini syly krainy pershoi polovyny 18 st. [The armed forces of the country in the first half of the 18th century]*. Kyiv. 222 s [in Ukrainian].
3. Ponomarova, T., Bulyha, O. (2014) *Pereprava nezabutnia. Istoriiia odniiei ekspedytsii [An unforgettable crossing. The story of one expedition]*. Rivne. 187 s [in Ukrainian].
4. Svieshnikov, I.K. (1993) *Bytva pid Berestechkom [The Battle of Berestechko]*. Lviv. 298 s [in Ukrainian].
5. Telihin, D.Ya., Vynokur, I.S., Tytova, O.M, Svieshnikov, I.K. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva 16–18 st. [Archaeology of the Ukrainian Cossack era of the 16th-18th centuries]*. Kyiv, 1997. 336 s [in Ukrainian].
6. *Ukrainska mynuvshyna. Iliustrovanyi etnografichniy dovidnyk [Ukrainian Past. Illustrated Ethnographic Reference Book]*. Kyiv, 1994. 254 s [in Ukrainian].

Natalia LIASHCHUK
Senior Research Fellow,
National Historical and Memorial Reserve
'Field of the Battle of Berestechko'
(Plyasheva village, Rivne region, Ukraine)
liashuk79ostriv@gmail.com

⁸ Телігін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М, Сवेशніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. Київ, 1997 . С. 126.

TOOLS AND PRODUCTS OF COSSACK CRAFTSMEN (TAILORS, SHOEMAKERS AND SADDLERS) FOUND DURING ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE BERESTECHKO BATTLEFIELD

The article provides information about the ancient common professions of cossack artisans, their tools and products, which are exhibited in the exposition of the national historical and memorial reserve 'Field of the Battle of Berestechko'.

Keywords: archaeology, finds, craftsmen's products, tailors, shoemakers, saddlers, field of the Battle of Berestechko.

УДК 2-726.1: 614.61 (477.51-25)«20»(092)

Тетяна МИКОЛАЙКО

завідувачка наукового відділу «Антонієві печери»,

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

mikolaykot@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3860-0864

ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПІСКОПА НАФАНАЇЛА (САВЧЕНКА)

У статті розглянуто життєвий шлях та діяльність маловідомого чернігівського архієпископа Нафанаїла (Миколи Івановича Савченка) – випускника Київської духовної академії, професора філософських наук. Проаналізовано його освітню та духовно-просвітницьку діяльність, кар'єрне зростання від ієродиякона до архієпископа Чернігівського. Особливу увагу приділено останнім рокам життя Нафанаїла в Чернігові. Зазначено, що відповідно до заповіту архієпископа було поховано біля гробниці Філарета (Гумілевського) під Троїцьким собором Чернігівського Троїцького монастиря у 1875 р. На основі матеріалів, надрукованих у «Чернігівських єпархіальних відомостях» та інших джерелах, уперше зібрано та систематизовано інформацію про діяльність архієпископа Чернігівського та Ніжинського Нафанаїла, який очолював єпархію з 18 серпня 1871 р. до 4 березня 1875 р.

Ключові слова: Нафанаїл (Савченко), Чернігівська єпархія, Троїцький собор, єпископ, архієпископ, Вознесенська церква, Філарет (Гумілевський).

Під Троїцьким собором м. Чернігова дотепер збереглася усипальня, де з другої половини XVII ст. ховали чернігівських архієреїв. Нині відомо про поховання Іраклія (Комаровського) (1752–1761), Віктора (Садковського) (1796–1803), Філарета (Гумілевського) (1859–1866), Нафанаїла (Савченка) (1871–1875), Веніаміна (Биковського) (1882–1893), Сергія (Соколова) (26.03.1893–24.08.1894), Антонія (Соколова) (1893–1911)¹. Серед цих імен є архієреї, які багато років очолювали Чернігівську єпархію та зробили значний внесок у її розвиток, їхні імена згадуються донині, а Філірет (Гумілевський) канонізований, і його мощі зберігаються в Троїцькому

¹ Тарасенко О. Ієрархи Чернігівської єпархії XIX – поч. XX ст.: соціальний портрет. *Український історичний журнал*. 2024. № 4. С. 101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2024_4_8 (дата звернення: 03. 10. 2025).

соборі. Частина архієреїв чернігівської кафедри недовго очолювали єпархію, однак були удостоєні честі бути похованими у склепі під головним храмом Троїцького монастиря, де з кінця XVIII ст. розташовувався архієрейський дім (офіційна резиденція архієпископів). Одним із таких був Чернігівський архієпископ Нафанаїл (світське ім'я – Микола Іванович Савченко).

Джерельна база з дослідження життя і діяльності архієрея Нафанаїла наразі в повному обсязі не структурована. У часописі «Чернігівські єпархіальні відомості» чернігівський кафедральний протоієрей Андрій Страдомський опублікував біографічні дані та короткий опис чернігівського періоду діяльності архієрея Нафанаїла². О. Тарасенко у дослідженнях про Чернігівську єпархію згадував архіпастиря Нафанаїла (Савченка)³ у загальному контексті, характеризуючи очільників Чернігівської єпархії XIX ст.⁴ У «Спогадах про студентів Київської духовної академії» висвітлено здебільшого людські якості первосвященника та його невдале керівництво Архангельською єпархією⁵.

Незначна джерельна база для вивчення чернігівського періоду діяльності архієрея Нафанаїла зумовлена, мабуть, коротким часом його діяльності на чернігівській кафедрі, оскільки до Чернігова він прибув у 70 років: з 18 серпня 1871 р. – єпископ Чернігівський і Ніжинський, 31 березня 1874 р. – архієпископ, а 4 березня 1875 р. – він помер.

Микола Іванович Савченко (світське ім'я майбутнього архієрея) народився 1799 р. у Білгороді Курської єпархії (тоді територія України – *Т.М.*). Його батько був кафедральним протоієреєм і ректором Курської духовної семінарії. У цій семінарії він здобув початкову освіту. Повний курс навчання завершив у Київській духовній академії у 1825 р., здобувши ступінь старшого кандидата богослов'я, де й розпочав служіння бакалавром німецької мови, а через два роки – 8 липня 1827 р., перевівся до Курської духовної академії на посаду викладача філософії. 29 листопада цього ж року він здобув ступінь магістра, став професором, і з 1831 р. був членом правління Курської духовної семінарії⁶. У тому ж році в отця Миколи помирає дружина, він залишається з шестимісячним сином Федором, який у майбутньому стане інженером і проведжатиме батька в останню путь в Чернігові⁷. 27 березня 1833 р. приймає чернецтво з іменем Нафанаїл, цього ж року в липні рукоположений в ієродиякона, згодом – в ієромонаха⁸ (Фото 1).

Як освітній діяч Нафанаїл зарекомендував себе ще в Київській та Курській духовних академіях. У 1832 р. його переведено до Тверської семінарії як інспектора й професора філософських наук. Через два роки, у 1834 р., призначено ректором

² Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.: Ч. неоф.* 1875. № 7. С. 191–201.

³ Тарасенко О. Чернігівська єпархія у XIX – на початку XX ст. Чернігів, 2022. 320 с.

⁴ Тарасенко О. Керівництво Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст.: правлячі та вікарні архієреї. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Чернігів, 2019. Вип. 6. С. 181–198.

⁵ Воспоминания о студентах Киевской духовной академии (с 1819–1863) гг. URL: https://rs.cherkasgu.press/journals_n/1430083695.pd (дата звернення: 26.10.2025).

⁶ Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.: Ч. неоф.* 1875. № 7. С. 191–201.

⁷ Тарасенко О. Керівництво Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст.: правлячі та вікарні архієреї. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Чернігів, 2019. Вип. 6. С. 181–198.

⁸ Нафанаїл (Савченко, Микола Іванович). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (дата звернення: 19.10.2025).

Подільської семінарії, у вересні цього року його введено в сан архімандрита та призначено настоятелем Кам'янець-Подільського Троїцького монастиря⁹. Тут він став членом Духовної консисторії та 18 квітня 1838 р. отримав орден Св. Анни II-го ступеня¹⁰. 3 травня 1839 р. Нафанаїл – ректор Костромської семінарії і настоятель місцевого Богоявленського монастиря¹¹. У цей період він їздив до Казані для створення там семінарії.

Починаючи з 1842 р., 8 років прожив у Санкт-Петербурзі, де в 1845 р. висвячений у єпископа Ревельського (до 1988 р. столиця Естонії¹²), далі Новгородського. Найкращим часом у житті Нафанаїла була вікарна служба в Петербурзькій єпархії (вікарій – єпископ, який є помічником чи заступником архієрея¹³), у цей період його відзначено орденом Св. Володимира III ступеня (1845 р.), та вже у званні єпископа нагороджено орденом Св. Анни I ступеня (1847 р.)¹⁴.

У грудні 1850 р. єпископ Нафанаїл переїхав в Україну – призначений єпископом Полтавським і Переяславським. Про цей етап його діяльності відомо, що за його сприяння та на кошти переяславської старшини ним збудовано муровану церкву Покрови Пресвятої Богородиці у Свято Покровському Красногірському жіночому монастирі (XVII–XVIII ст.) біля Золотоноші у 1860 р. (1859 р.), Черкаська обл.¹⁵

«Найтяжчий хрест, який послав Господь єпископу»¹⁶ – це переміщення з теплого клімату Полтави на північ, до Архангельська, у холодний клімат. З 1860–1871 рр. Нафанаїл був єпископом Архангельським і Холмогорським. Суворий клімат не завадив активній діяльності єпископа і в цьому регіоні: тут він займався оновленням архангельських храмів, заснував притулок для дівчат, придбавши землю і будинок, що став згодом жіночим єпархіальним училищем¹⁷, яке відкрив у 1863 р. – «Духовне училище для дівиць». Як освітній діяч додав до вивчення в духовній семінарії

⁹ Павловский И. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава. 1914. Стр.15–16. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (дата звернення: 19.10.2025).

¹⁰ Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.: Ч. неоф.* 1875. № 7. С. 191–201. <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9>

¹¹ Павловский И. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава. 1914. Стр.15–16. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (дата звернення: 20. 10. 2025).

¹² Таллін. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD> (дата звернення 23. 10. 2025).

¹³ Вікарій. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9> (дата звернення: 23. 10. 2025).

¹⁴ Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.: Ч. неоф.* 1875. № 7. С. 191–201.

¹⁵ Полтавіка. Полтавська енциклопедія. Том 12. Релігія і Церква. Полтава, 2009. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (дата звернення: 23. 10. 2025).

¹⁶ Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.: Ч. неоф.* 1875. № 7. С. 191–201.

¹⁷ Нафанаїл (Савченко, Микола Іванович). URL: <https://histpol.narod.ru/person/pers-14/pers14-019.htm> (дата звернення: 25. 10. 2025).

педагогічні дисципліни, іноземні мови та вчення про розкол. Бібліотекам єпархіальних духовних навчальних закладів подарував близько 900 книг¹⁸.

Єпископ завжди цінував гарну освіту і у власній діяльності багато уваги приділяв навчальним закладам, тому, мабуть, на справи єпархії залишалося небагато часу. Так, у «Спогадах про студентів Київської духовної академії» зазначається, що Архангельськ був для нього як заслання. Єпархію довів до запустіння, ніколи не оглядав, розвалив архієрейський будинок. Проте зауважень від Синоду не було, і, незважаючи на такий стан речей йому купують новий будинок¹⁹.

Служіння в Чернігові єпископ Нафанаїл розпочав у 70-річному віці. 18 серпня 1871 р. став єпископом Чернігівським і Ніжинським. Найбільш повно цей проміжок часу в його діяльності та житті висвітлив Андрій Страдомський (1805–1878 рр.) – церковний діяч, історик Чернігівської єпархії, біограф архієпископа Лазаря Барановича, визначного церковного діяча другої половини XVII ст. Він зазначав, що єпископ, незважаючи на слабе здоров'я, активно, до кінця своїх днів займався справами єпархії. Дивним є той факт, що він рідко служив у кафедральному соборі, всього три рази за 3,5 роки. Щонеділі та на свята служив літургію у церкві архієрейського дому. Хоч будинок був за межами міста (йдеться про заміську резиденцію архієпископів на Застриженні. Сьогодні це територія Чернігівського центрального міського парку, на місці архієпископської садиби збудовано Літній театр²⁰), але церква завжди була заповнена, оскільки єпископ Нафанаїл виявляв себе гарним оратором, говорив розбірливо та голосно²¹. Інколи служив у приходських храмах Чернігова, але за особливих подій – освяченні храму. Так, у 1874 р. освятив чернігівський Вознесенський храм²². Храм розташовувався на Вознесенській площі, якої сьогодні у Чернігові вже немає. У наш час це – перетин вулиць Шевченка і Оборонців Чернігова, де і стояв Вознесенський храм із дзвіницею²³ (Фото 2).

Своєю увагою єпископ Нафанаїл не оминув і чернігівські освітні заклади: він передав свічний завод архієрейського дому у відомство єпархіальних духовно-навчальних закладів, чим полегшив їхні матеріальні потреби²⁴.

За рік до смерті, 31 березня 1874 р., Нафанаїла возведено у сан архієпископа. Історик Олександр Тарасенко у праці, присвяченій історії Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст., зазначає, що чернігівський історик Григорій Милорадович стверджував, що звання архієпископа Нафанаїл отримав за видане у 1873–1874 рр. семитомне «Історико-статистичне описання Чернігівської єпархії», підготовлене і частково оприлюднене архієпископом Філаретом (Гумілевським)²⁵.

¹⁸Иерархи Холмогорской (Архангельской) епархи. URL: <https://web.archive.org/web/20150522220036/http://projects.pomorsu.ru/pss/chapters/chapter2/2.4.shtml> (дата звернення: 25. 10. 2025).

¹⁹Воспоминания о студентах Киевской духовной академии (с 1819–1863 гг.). URL: https://rs.cherkasgu.press/journals_n/1430083695.pdf (дата звернення: 26. 10. 2025).

²⁰Пилипенко В., Бондар О. Історія однієї вулиці. Вулиця Шевченка. Чернігів, 2012. С. 37–38.

²¹Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. Прибавление к Черниг.епарх. изв.: Ч. неоф. 1875. № 7. С. 191–201.

²²Нафанаил (Савченко). URL: <https://drevo-info.ru/articles/20411.html> (дата звернення: 26.10.2025).

²³Пилипенко В., Бондар О. Історія однієї вулиці. Вулиця Шевченка. Чернігів, 2012. С. 34–35.

²⁴Нафанаил (Савченко). URL: <https://drevo-info.ru/articles/20411.html> (дата звернення: 26.10.2025).

²⁵Тарасенко О.Ф. Чернігівська єпархія у XIX ст. – на початку XX ст. Чернігів, 2002. С. 28.

У некролозі, який склав протоієрей Андрій Страдомський, описано останній місяць життя архієпископа, де мовиться про його тяжку хворобу та підготовку до смерті. 5 лютого 1874 р., вночі, архіпастирю стало зле, тож він тієї ж ночі сповідувався, причастився та попросив здійснити над ним елеосвячення. Тоді ж він звернувся з проханням повідомити про свій стан вікарія Чернігівської єпархії Серапіона, і той о 12 годині ночі прибув до нього, щоб архієпископ міг остаточно попрощатися. Після цього минув місяць, Нафанаїл не вставав з постелі, безпристрасно підготувався до смерті: заздалегідь віддав усі розпорядження – наказав архієрейському домоуправлінню підготувати звіт про витрати на його похорон і представити для затвердження вікарію. Окрім цього, він продумав, яким чином чернігівці дізнаються про його смерть. Так, під час своєї хвороби, Нафанаїл запитав економа архієрейського дому, ігумена Філарета, яким буде сигнал для містян про його смерть. Ігумен відповів, мабуть, те, що робили зазвичай – 12 разів ударять у великий дзвін на кафедральному соборі, тоді секретар Консисторії доповість оберпрокурору Синоду. Нафанаїл зробив зауваження, що секретар повинен переконатися, що він помер, а потім доповідати. Так прощався з життям архієпископ тричі.

4 березня 1875 р., на 74 році життя, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Нафанаїл помер. Прощання з первосвященником розпочали у заміському архієрейському домі, а 5 березня перенесли тіло до кафедрального Борисоглібського собору. Через день поховальна процесія вирушила до Троїцького собору повз Єлецький монастир, проходила біля богоугодних закладів. На Соборній площі, яка була перед Спасо-Преображенським собором (XI ст.), до процесії приєдналося багато пересічних людей, чиновників, тіло несли монахи від архієрейського дому. У Троїцькому соборі відбулася панахида, після якої преосвященного Нафанаїла поховали поруч із гробницею Філарета (Гумілевського) – так він заповів ще за життя²⁶. Імовірно, це побажання виникло внаслідок спільності поглядів Нафанаїла та Філарета (Гумілевського) щодо розвитку освіти, науки, а також духовного вдосконалення священнослужителів і мирян (Фото 3).

Щодо особистості архіпастиря Нафанаїла, то відзначають, що він був відомий своєю милосердністю, особливо до вдів і сиріт. Водночас у службовій діяльності він виявляв надмірну довірливість до окремих осіб, що іноді призводило до помилкових рішень. Нафанаїл легко піддавався першому враженню, через що до одних людей ставився з надмірною довірою, а до інших – з безпідставною підозрою. Це дозволяло нечесним особам іноді користуватися його довірою²⁷.

У цілому, підводячи підсумок, діяльність архієпископа Нафанаїла охоплювала різні регіони, включаючи також Україну, де він обіймав основні церковні посади та сприяв розвитку духовної освіти. Керуючи Чернігівською єпархією три з половиною роки, владика Нафанаїл, не проводив реформ, не вводив нових правил, його увага була спрямована на підтримку навчальних закладів, освячення новозбудованих храмів та належне виконання обов'язків архієпископа, виходячи з віку та слабкого здоров'я.

²⁶ Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.: Ч. неоф.* 1875. № 7. С. 191–201.

²⁷ Воспоминания о студентах Киевской духовной академии (с 1819–1863 гг.). URL: https://rs.cherkasgu.press/journals_n/1430083695.pdf (дата звернення: 26.10.2025).

REFERENCES

1. Vospomynaniia o studentakh Kievskoi dukhovnoi akademii (s 1819–1863 hh.). [Memories of the students of the Kyiv Spiritual Academy (from 1819 to 1863)]. URL: https://rs.cherkasgu.press/journals_n/1430083695.pd [data zvernennia: 26.10.2025] [in Russian].
2. Yerarkhy Kholmohorskoii (Arkhanhelskoii) eparkhy. [Hierarchs of the Kholmogory (Arkhangelsk) Diocese] URL: <https://web.archive.org/web/20150522220036/http://projects.pomorsu.ru/pss/chapters/chapter2/2.4.shtml> (data zvernennia: 25. 10. 2025) [in Russian].
3. Nafanail (Savchenko, Mykola Ivanovych). [Nafanail (Savchenko, Mykola Ivanovich)]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (data zvernennia: 19.10.2025) [in Russian].
4. Nafanayl (Savchenko). [Nafanail (Savchenko)]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/20411.html> (data zvernennia: 26.10.2025) [in Russian].
5. Pavlovskiy, Y. (1914) Poltavtsy: Yerarkhy, hosudarstvennye y obshchestvennye deiateli y blahotvoryteli. [Poltava residents: Hierarchs, government and public figures and philanthropists]. P. 15–16. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (data zvernennia: 19.10.2025). Poltava, Ukraine [in Russian].
6. Pylypenko, V. & Bondar, O. (2012) Istoriia odniiei vulytsi. Vulytsia Shevchenka. {The history of one street. Shevchenko Street}. P. 37–38. Chernihiv [in Ukrainian].
7. Poltavika. Poltavska entsyklopediia. Relihiia i Tserkva. (2009) [Poltavika. Poltava Encyclopedia. Religion and Church.]. Tom 12. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/tematicheskie-podborki/arkhivnye-materialy?id=2569> (data zvernennia: 23.10.2025). Poltava [in Ukrainian].
8. Stradomskiy, A. (1875) Vysokopreosviashchennyi Nafanayl, arkhyepyskop Chernyhovskiy y Nezhynskiy. [His Eminence Nafanayl, Archbishop of Chernigov and Nezhin]. Prybavlenye k Chernyh.eparkh. yzv.: Ch. Neof – Addition to the Black.eparch. izv.: Ch. Neof. 7. P. 191–201. Chernihiv, Ukraine. [in Russian]
9. Tarasenko, O. (2024). Ierarkhy Chernihivskoi yeparkhii XIX- poch. XX st.: sotsialnyi portret. [Hierarchs of the Chernihiv Eparchy of the 19th and early 20th centuries: a social portrait.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 4. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2024_4_8 (data zvernennia: 03.10.2025). Kiev [in Ukrainian].
10. Tarasenko, O. (2019) Kerivnytstvo Chernihivskoi yeparkhii XIX – pochatku XX st.: pravliachi ta vikarni arkhiierei. [The leadership of the Chernihiv diocese in the 19th and early 20th centuries: the governors and vicar archivists]. Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats. – Rozumovsky’s encounters: a collection of scientific works. Vyp. 6. P. 181–198. Chernihiv [in Ukrainian].
11. Tarasenko, O. (2022) Chernihivska yeparkhiia u XIX – na pochatku XX st. [Chernihiv diocese in the 19th and early 20th centuries]. 320 p. Chernihiv [in Ukrainian].

MYKOLAIKO TETIANA

Head of the Research Department ‘Antony Caves’,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

mikolaykot@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3860-0864

THE ACTIVITIES OF ARCHBISHOP NAFANAIL (SAVCHENKO)

The article discusses the life path and activities of the little-known Chernihiv archbishop Nafanail (Mykola Ivanovych Savchenko) – a graduate of the Kyiv Theological Academy and professor of philosophy. His educational and spiritual and enlightening activities, career growth from hierodeacon to archbishop of Chernihiv are analyzed. Particular attention is paid to the recent years of archbishop Nafanail's life in Chernihiv. It is noted that, according to the will, archbishop was buried near the tomb of Filaret (Humilevskyi) under the St. Trinity cathedral of the Chernihiv St. Trinity monastery in 1875. In the publication is used the biographical method and applies the principle of historicism. Based on materials published in the «Chernihiv Diocesan statements» and other sources, information about the activities of archbishop Nafanail of Chernihiv and Nizhyn, who headed the diocese from August 18, 1871 to March 4, 1875, has been collected and systematized for the first time.

Keywords: Nafanail (Savchenko), Chernihiv Diocese, St. Trinity Cathedral, bishop, archbishop, the church of Ascension, Filaret (Humilevskyi).

УДК 94(477.51-25)«16»:355.084(092):929.52 Іоаникій Силич

о. Юрій МИЦИК

доктор історичних наук, професор,

головний науковий співробітник,

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (Київ, Україна)

mytsyk2002@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1580-1284

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ІОАНІКІЙ СИЛИЧ
І ДЕЩО ПРО ЙОГО РІД**

У статті вперше подається нарис біографії сподвижника Богдана Хмельницького, визначного діяча доби Руїни чернігівського полковника Іоаннікія Силича з використанням як опублікованих, так і архівних джерел. Досліджено питання про походження Силича, час його народження, наведено деякі важливі факти стосовно його рідні. Простежено еволюцію політичних поглядів Силича, який підтримував Богдана Хмельницького і спочатку Івана Виговського, але потім відійшов від останнього, ставши однією чільних постатей антигетьманської опозиції з її промосковською орієнтацією. Підтримував і Юрія Хмельницького, але після підписання ним Слободищенського договору у жовтні 1660 р. став на бік Якіма Сомка, відіграючи роль своєрідної проміжної ланки між ним і ніжинським полковником Василем Золотаренком. Однак їхні невдалі спроби зміцнити позиції Сомка призвели до перемоги на «Чорній раді» 1663 р. Брюховецького і коштували життя конкурентам останнього.

Ключові слова: козацька старшина, полковник, Чернігів, Іоаннікій Силич, родина, Богдан Хмельницький, сподвижник, Руїна.

Не раз мною говорилося, що про переважну більшість сподвижників Богдана Хмельницького ми майже нічого не знаємо. Якщо говорити про чернігівських полковників, то тут ситуація виглядає трохи краще. Так, написані ґрунтовні розвідки

про Мартина Небабу, Стефана Подобайла, Хому і Филона Ращенків¹. Але про понад десять керівників Чернігівського полку XVII ст. (не рахуючи таку ж кількість наказних полковників) відомо дуже мало. Це тим більше стосується полкової старшини: суддів, обозних, писарів, осавулів. До малознаних постатей відноситься і Іоанникій Силич, чернігівський полковник у 1657–1663 рр. Видатний український історик Вадим Модзалевський вмістив у своїй фундаментальній праці дані про роди Силичів та Силичів-Полянських і природно спочатку подав стислу довідку і про самого родоначальника – чернігівського полковника². Довідки про найвидатніших представників цього роду знаходимо і в праці (на жаль, уже покійного) Володимира Кривошеї³.

Силичі належали до дрібної української православної шляхти, яка вірогідно походила з Любеча. Їхнім гербом був «Корчак»: на щиті три червоних і три білих діагональних смуги (зліва направо), а над щитом – рицарський шолом, прикрашених трьома великими білими перами⁴. У 1645 р. сеймовий суд видав постанову щодо нападу і загарбання князем Яремою Вишневецьким міста Ромни. Цей напад відбувся 14.05.1644 р., тоді постраждали шляхтичі, зокрема Андрій Силич⁵. 28(18).1648 р. брянський воєводи Никифор Плещеев повідомив про приїзд в Брянськ з Почепа («поляк Крыштоф Силич з двома своїми челядниками»), котрий в «роспросе» сказав, що він «шляхтич, помещик, Новгород Северского повета» і втік від повстанців Богдана Хмельницького. Тому то сіверським шляхтичем з Новгород-Сіверського повіту називав його М. Грушевський⁶. Не вповні зрозуміло, чому Криштоф названий поляком: чи дійсно він поляк, чи українець, виходець з Правобережної України або Волині? На користь першого припущення може свідчити те, що він знову втікав від повстанців у листопаді 1649 р. (цього разу з Брагіна до Мозиря та ще й від погоні) разом з любецьким підстаростою Себестіановичем і паном Білобжеським. Пізніше, 5.04.1651 р., згідно зі свідченням ротмістра Павші, він потрапив у полон до повстанців⁷. На користь другого припущення може свідчити те, що він був православним. У другій половині XVIII ст. (після 1760 р.) невідомим автором було написано стислу історію батуринського або новомлинського Свято-Успенського жіночого монастиря. У ній говорилося, що цей монастир був заснований в Батурині після надання йому 1.08(22.07).1657 р. фондушу Криштофа Силича на землю біля

¹ Коваленко О. Небаба Мартин. Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. Київ, 1998. Вип. 2. С. 227–240; о. Юрій Мицик. Сподвижники Богдана Хмельницького. Київ, 2023. С. 165–181, 227–234.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: в 4 т. Киев, 1914. Т. 4. С. 627–650.

³ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. Київ, 2010. С. 654–655.

⁴ Korczyński G. Herbarz szlachty polskiej. Bielsko-Biała, 2023. С. 66–68.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва, 1953. Т. 1: 1620–1647. С. 412.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва, 1953. Т. 2: 1648–1651. С. 42–43; Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 2. С. 30, 33.

⁷ Koresponcja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Warszawa, 2019. Cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. С. 370, 645; Korespodencja wojskowa hetmana... Warszawa, 2020. Cz. 2. Listy. С. 92.

Нових Млинів, де й сам фундатор жив із дружиною⁸. Можливо цей Криштоф був батьком майбутнього чернігівського полковника.

Але про місце і час народження Іоанікія (Оникія) Силича нічого не відомо. В усякому разі вірогідно він народився на Сіверщині, а на честь міста народження Силича можуть претендувати Любеч, Новгород-Сіверський, Нові Млини та й інші міста й села сучасної Чернігівської області. Складно визначити і час його народження. На момент загибелі у 1663 р. йому могло бути 60, 50, 40 років. Він отримав як мінімум домашню освіту і свідченням його грамотності є підпис на «14 статтях» 1659 р. (Переяслав–2): «Черниговский полковник Аникей Силич руку приложил»⁹. Був одружений з Ївгою Радченко, донькою Василя Радченко – бурмистра чернігівського магістрату. 1.08(21.06).1665 р. його удова разом зі своєю матір'ю Ганною Григорівною подарувала свій двір у Чернігові архієпископу Лазарю Барановичу до церкви свв. Бориса і Гліба. Ївга у 1668 р. вийшла заміж за київського війта у 1668–1674 рр. Данила Полоцького. Ще жила у 1674 р.¹⁰ Був у чернігівського полковника і рідний брат Стефан, який обіймав посади чернігівського сотника у 1661 р. і 1670 р., полкового хорунжого у 1672 р. Про нього буде ще сказано. Він помер до 1680 р. Стефан мав двох синів: Матвія та Івана, причому перший з них разом з батьком був наказним чернігівським сотником у 1673 р. 25(15).09.1687 р. Матвій та Іван («сыны небожчика Стефана Силича») отримали універсал гетьмана Івана Мазепи на млини свого покійного дядька Іоанікія¹¹. Через непорозуміння Володимир Кривошея вважав Матвія сином Іоанікія¹² і ця помилкова інформація потрапила до вікіпедії.

Вибух Національно-визвольної війни у 1648–1658 рр. охопив майже всю територію України, яка була під владою Речі Посполитої. На жаль, не знаємо про його роль в подіях початкового етапу війни. Не знаходимо його прізвища і в реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Можливо він був рядовим (нереєстровим) козаком, можливо він був вписаний туди під іншим прізвищем-патронімом, або ж приєднався до повстанців пізніше.

30(20).04.1651 р. чернігівський полковник Іван Попович надав козаку свого полку Силичу ниви коло р. Білоус. Можливо тут трапилася помилка, бо рік видання універсалу не 1651 р., а 1654 р.¹³ 13(3).05.1656 р. гетьман Богдан Хмельницький своїм універсалом надав йому млин на р. Білоусівка¹⁴. У квітні 1657 р. Силич став чернігівським полковником і тримав полковницький пернач до самої смерті. 25(15).03.1657 р. чернігівський полковник Іван Аврамович надав своєму приятелю Івану Войтеховичу право на заселення слободи, а Силич (уже як повноправний чернігівський полковник) підтвердив цей універсал-привілей 17(7).12.1657 р.

29(19).11.1657 р. його згадано як чернігівського полковника і в універсалі гетьмана Івана Виговського. Силич мав перестерігати, щоб не було порушення прав

⁸ Сіверщина гетьманських часів: збірник архівних документів. Київ-Чернігів, 2022. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. С. 93.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1867. Т. 4. С. 273.

¹⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский... Т. 4. С. 627.

¹¹ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709: у 2-х ч. Київ-Львів, 2002. Ч. I. С. 86.

¹² Кривошея В. Козацька... С. 654; Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. С. 57.

¹³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатарію. Київ-Львів, 2004. С. 937–938.

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1961. С. 490.

П'ятницького жіночого монастиря в Чернігові. У листопаді 1657 р. він підтвердив привілей Богдана Хмельницького монастирю св. Параскевії, яким надавалось у володіння три хутори (Мохнатин, Янівка, Кошівка) і млин. До речі, гетьман Юрій Хмельницький 1.02(22.01).1660 р. знову надав цьому монастирю ці хутори і додав ще чотири. Вже по смерті Силича Брюховецький підтвердив 15(5).08.1663 р. право монастиря на ці три хутори, і додав ще два, посилаючись на Богдана Хмельницького¹⁵.

Хоча джерел щодо Силича обмаль, однак можна сказати, що він був вірним Богдану Хмельницькому, первісно підтримував нового гетьмана – Івана Виговського. На початку лютого 1658 р. царський посол Зюзін роздав жалування старшині, у т. ч. полковнику «черниговському Аникию Силину»¹⁶. У першій половині 20-х чисел лютого 1658 р. в Переяславі відбулася рада, яка затвердила гетьманом І. Виговського. В ній брав участь і чернігівський полковник Силич¹⁷. У квітні 1658 р. московський уряд послав воєводою в Полтаву стольника Олексія Чирикова. Йому дали наказ, у котрому згадуються полковники, у т. ч. й Силич¹⁸. Те, що Силич був цілком лояльним до І. Виговського, підтверджує і його підпис під колективним листом старшини до самопроголошеного гетьмана Івана Безпалого, який орієнтувався на Москву. Посол Безпалого до Москви осавул Іван Черкес передав у Посольському приказі 7.08.(28.07).1658 р. лист старшини до Безпалого від 11(1).07.1658 р. У цьому листі вони добивалися від нього припинити збройні виступи проти гетьмана. Серед підписантів бачимо і чернігівського полковника Силича. Літописець Самійло Величко вважав Силича одним з прихильників Виговського серед полковників¹⁹. Війна між Московією та Україною продовжувалася. В її ході відбулася переможна Конотопська битва 7–9.07.(27–29.06).1659 р., в якій московські війська зазнали нищівної поразки. Вірогідно, у цій битві брав участь і Силич. Але цікаво на чому ґрунтується відомість вікіпедії про героїзм Силича, виявлений у цій битві?

У серпні 1658 р. сіверські козаки на чолі з ніжинським полковником Гуляницьким і чернігівським полковником Силичем стояли біля Чернігова на Десні²⁰. Пізніше коли московський воєвода Ромодановський взяв Лубни і там дізнався, що північно-східну ділянку кордону прикривають ті ж полковники і Дорошенко, і згідно з наказом Виговського вони мають йти проти нього. Війська зійшлися під Пирятином, але бій не виявив переможця, а українські війська відійшли до Варви²¹.

Тим часом в тилу Виговського вибухнуло повстання в Переяславі, яке очолив полковник Т. Цецюра. Іван Сірко вдарив на Крим, внаслідок чого хан відмовився продовжувати похід і поспішив з ординцями на південь. Виговського був змушений відступити з Лівобережжя, а до опозиції приєдналися Ніжинський (В. Золотаренко) і

¹⁵ Універсали українських... С. 938, 939, 63; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2015. Т. 4: 1655–1658 рр. С. 128; Центральний Державний Історичний Архів України у Києві. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1; Універсали українських... С. 140, 299.

¹⁶ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 100.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1998. Т. X. С. 139.

¹⁸ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 162.

¹⁹ Величко С. Літопис: у 2-х т. Київ, 1991. Т. 1. С. 229.

²⁰ Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. С. 267.

²¹ Величко С. Літопис...Т. 1. С. 235; Бульвінський А. Українсько... С. 293.

Чернігівський (І. Силич) полки²². У Чернігові опозиційно налаштовані козаки перебили німців і поляків (бл. 1000 вояків), захопили в полон двоюрідних братів гетьмана: Юрія та Іллю Виговських. 3.09(24.08).1659 р. в Переяслав приїхав Силич і присягнув царю, а з ним чотири сотника і два осавула. Йому було звелено прислати в Москву братів Виговського і він послав їх з Чернігова у супроводі сотника Івана Домонтовича і той доправив їх до Москви. За царським указом Силич разом з Золотаренком і Терещенком (прилуцьким полковником) написав листа в Бихів до полковника Івана Нечая, щоб він здав місто Москві. Але Нечай проігнорував це звернення. 27(17).09.1659 р. троє полковників просили царя, щоб він відпустив з Москви згаданого Домонтовича, а також Романа Ракушку-Романовського і чернігівського сотника Івана Аврамовича (останній був чернігівським полковником у 1654–1657 рр., а також наказним у 1654 р.)²³.

29(19).09.1659 р. в Ніжині Золотаренко, Силич і Терещенко говорили боярину О. Трубецькому, щоб він зі своїм військом йшов до Переяслава, а вони зі своїми полками рушать до Києва. Пізніше вони з'єднуються в Києві і підуть походом на Правобережжя проти поляків і правобережних гетьманців. Трубецькой так і вчинив, але залишив гарнізони в ряді полкових міст Лівобічної Гетьманщини. Зокрема в Чернігів він скерував В. Новосильцева з його полком стрільців²⁴.

На козацькій раді в Германівці Виговський був змушений подати у відставку, а на його місце обрали Юрія Хмельницького. На прийнятих тоді Жердевських статтях підписалися як представники недавньої антигетьманської опозиції (Безпалій), так і колишні прихильники Виговського, в т. ч. й полковники Іван Богун і Іоанікій Силич²⁵. 27(17).10.1659 р. Юрій Хмельницький під тиском московських військ був змушений підписати нерівноправний договір, який Москва подала як нібито договір 1654 р. Дещо пізніше були ухвалені додаткові 19 статей, з яких у 12-й згадувався Силич²⁶. Отже, Гетьманщина на підставі договору 1659 р. втрачала статус незалежної держави і перетворювалася на автономну одиницю в складі Московії. Цар Олексій того ж числа дарував старшині прощення за справи минулих років. Видно цього ж питання стосуються в основному листи старшини, в т. ч. й Силича, до царя. Збереглася в московських архівах і відписка 1659 р. боярина Шереметева царю про чолобитні ряду полковників, в т. ч. й Силича, з проханням прийняти їх у підданство²⁷. У першій половині 1660 р. Силич вірогідно безвиїзно перебував у Чернігові, а 15(5).03.1660 р. видав універсал Левку Гребичу та його сину Грицьку Гребиченку, яким дозволялося зайняти греблю на р. Білоус і збудувати там млин. Цікаво, що на оригіналі цього універсалу підписався він як чернігівський полковник, а 29(19).08.1659 р. на приписці значиться в цій якості як повноправний (!) полковник Трохим Миколенко²⁸. Останній, відомий ще за прізвиськом Отрох, був наказним полковником у травні 1654 р. і як повноправний у 1663 р. Про перебування його на посаді наказного було невідомо до публікації І. Бутичем цього документу у 2004 р. Призначення його наказним є

²² Murij B. Rola Jana Wyhowskiego wojewody kijowskiego od utraty hetmaństwa do śmierci w latach 1659–1664. Warszawa, 2023. С. 144.

²³ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 311, 324; Санкт-Петербург, 1892. Т. 15. С. 443.

²⁴ Акты ЮЗР... Т. 4. С. 253.

²⁵ Універсали українських... С. 115; Величко С. Літопис... Т. 1. С. 266.

²⁶ Акты ЮЗР... Т. 5. С. 3; Величко С. Літопис... Т. 1. С. 273.

²⁷ Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов. Москва, 2012. С. 40, 43, 50.

²⁸ Універсали українських... С. 939.

логічним, бо Силич готувався вирушити у похід. Того ж 29 серпня перебуваючи у таборі під Роїщем (нині – село у складі Чернігівського району, у 25 км від Чернігова), він видав універсал Павлу Товстолісу (Товстолісенку) на право зайняти греблю в селі Юр'ївка (нині – Чернігівського району) на р. Білоус і збудувати там млин²⁹.

Якраз тоді Московська держава розпочинала похід, щоб опанувати Волиню і Чернігівський полк мав взяти у ньому участь. Очевидно він мав приєднатися до війська Юрія Хмельницького, хоча частина його могла виступити разом з корпусом Тиміша Цецори, який був під загальним командуванням боярина Шереметева. Однак цей похід був невдалим. Головні сили московитів, очолювані Шереметевим, були розбиті військами Речі Посполитої, обложені під Чудновим, а потім капітулювали. Українські війська, які поспішали на допомогу, теж зазнали поразки. Внаслідок поразки Юрій Хмельницький був змушений 17(7).10.1660 р. підписати нерівноправний договір (Слободищенський трактат), згідно з ним Гетьманщина ставала автономною частиною Речі Посполитої. Козацька рада в Корсуні схвалила цей договір, але лівобічні полки під загрозою московської помсти залишилися на боці Москви. Так було покладено початок розколу України за територіальною ознакою. На правобережній частині Гетьманщини влада зберігалася в руках Юрія Хмельницького, а на лівобережній – в руках його дядька, переяславського полковника Якіма Сомка, щоправда він формально мав бути наказним гетьманом до майбутньої ради.

12(2).12.1661 р. наказний чернігівський полковник Іван Аврамович написав листа до Силича, в якому сповіщав невтішні відомості щодо підготовки наступу Речі Посполитої на Лівобічну Гетьманщину. Того ж дня Сомко показував царському послу Ф. Протасєєву царську грамоту Силичу: цар задовільнив його прохання і надай йому у володіння Чорнобиль. Силич послав осавула для взяття данини, але там його схопили поляки³⁰.

У 30(20).08.1661 р. Силич отримав сумного листа від свого брата Стефана (від 4.08(25.07).1661 р.), який нам вдалося виявити в зібраннях Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Цей лист був написаний з ворожого полону з м. Тикоцин (нині знаходиться у Білостоцькому повіті Підляського воєводства Польщі, у 30 км на захід від Білостоку) з в'язниці Стефана Чарнецького. Там перебував у полоні Стефан Силич, який вірогідно потрапив у полон під Чудновим. У полоні він голодував так, що вже думав про самогубство. Стефан просив розмінити його на когось з полонених поляків. У цьому листі він кланяється матері і дядькові «Василью Мальцевичю» й іншим родичам³¹. Судячи з усього йому вдалося звільнитися і видно брат поміг йому.

Тим часом у лівобічній Гетьманщині розгорялася боротьба за гетьманську булаву. Наказний гетьман Яким Сомко прагнув здобути статус повноправного гетьмана. Але свої претензії на булаву заявили також ніжинський полковник Василь (Васюта) Золотаренко й «кошовий гетьман» Іван Брюховецький. Силич – «один із найвпливовіших лівобережних старшин», як його окреслює сучасний дослідник Руїни Віктор Горобець, демонстрував невдоволення діями Сомка, спрямованими на посилення гетьманської влади над полковниками³². На квітень 1662 р. було призначено козацьку раду в Козельці. 23(13).04.1662 р. шість лівобічних полковників, в т. ч. й

²⁹ Універсали українських... С. 940–941.

³⁰ Акти ЮЗР. Т. 5. С. 71–72, 90.

³¹ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.). Ч. 9. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2. С. 125.

³² Горобець В. «Чорна рада» 1663 року: передумови, результати, наслідки. Київ, 2013. С. 67.

Силич, написали листа з Козельця до стольника В. Волконського. Наступного дня написав до Волконського й московський представник Микифор Батюшков. Він інформував, що всі полковники, в т. ч. Силич, чекають прибуття з Києва єпископа Мефодія (ніжинського протопопа Максима Филимоновича). 26(16).04.1663 р. на раді більшість обрала гетьманом Сомка і його зрештою підтримали Золотаренко, Силич та ін. Але царський уряд не визнав це обрання і було вирішено скликати нову раду. Силич, на нашу думку, пробував в цей час всидіти на двох стільцях, намагаючись зберегти добрі відносини і з Сомком, і з Брюховецьким. Так, після від'їзду з Козельця він пише листа до Филимоновича, в якому засуджує поведінку Сомка³³. 15(5).05.1662 р. Силич звернувся з посланням до Филимоновича, який до речі тоді підтримував кандидатуру Брюховецького, повідомляв, що посилав свого розвідника в Бихів для здобуття вістей польського війська. Натоді там перебували козаки полковника Мурашка, які нібито готувались до нападу на Чернігів. Тому Силич і просив допомоги від Золотаренка начебто виправдовуючись за це перед Филимоновичем. Але все ж йому був ближче Золотаренко, хоча й з Сомком він підтримував непогані стосунки, навіть був посередником між Сомком і Золотаренком, між якими зберігалася певна недовіра. Цікаво, що 8.06(29.05).1662 р. у Посольському приказі було складено реєстр з 10 полковників, які перебували у підданстві царю. Серед них був і чернігівський полковник «Аникей Силич»³⁴. У відписці стольника О. Коковинського – царського посла в Україну знаходимо звістку про нього. 5.08(26.07).1662 р. посол виїхав з Ніжина в Чернігів і прибув туди наступного дня. Силич прийняв його і попросив передати царю Олексію прохання про присилку додаткового війська (800 піхотинців і 1000 кінноти). Це військо було потрібним, щоб оборонитися від «гомелских сиделцов, и ляхов и изменников черкас», бо вони з Гомеля чатами постійно приходять під Чернігів і якраз 5 серпня відігнали 1000 коней. У самому Чернігові вже стояв московський гарнізон з 200 стрільців, але половина з них хворі. Чернігівський же полк стоїть у 5 верстах від міста. Силич скаржився і на те, що їхати в Переяслав на вибори гетьмана, як того хотів воєвода Ромодановський, зараз нікому. Чернігівська ж старшина підтримала Сомка і писала про це царю. Тоді Ромодановський запропонував провести майбутню раду для обрання гетьмана в Зінькові. Силич отримав лист від Сомка, у котрому той писав про допомогу для протидії військам Юрія Хмельницького, до якого прибули два кримських царевича з ордою і полк поляків Полубинського. Якраз у цей же час українсько-польсько-татарський загін напав на містечко Носівку, а за словами Силича в Чернігові «в малом городке» немає жодної гармати³⁵. Статейний список московського посла Ф. Лодиженського, який мав зустрітися не тільки з Сомком, але і його конкурентами, а також із Силичем, свідчить, що за словами прихильника Брюховецького полковника Пісоцького 22(12).01.1663 р. в Ніжині була таємна рада з участю полковників Золотаренка, Силича, Дмитра Чернявського (прилуцького), Петра Рославця (?) (стародубського)³⁶. Очевидно на ній було вирішено підтримати Сомка. Обидві партії підтягували свої війська до Ніжина. Між тим в Україну прибував Д. Великогагин, який був посланий царем Олексієм для присутності на раді. Сомко хотів спочатку напасти татарськими силами на Великогагина в дорозі і потім оголосити винними татар, але після наради з основними своїми прихильниками (Золотаренко, Силич і

³³ Мищик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.). Ч. 10. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 74–78.

³⁴ Горобець В. «Чорна ... С. 67.

³⁵ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 120-124.

³⁶ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 345, 349.

перяславський полковник Опанас Щуровський) він відмовився від свого задуму і вирішив, що татари мають прийти в Ніжин тільки під час ради³⁷. Однак демагогічні брехливі гасла Брюховецького виявили сильніший вплив на маси і козацькі низи стали переходити на його бік. «Чорна рада» в Ніжині завершилась перемогою останнього, а верхівка партії Сомка (близько 10 осіб, в т. ч. й Силич) була заарештована 28(18) червня 1663 р. Вони були негайно перевезені в Борзну і після символічного судового процесу за наказом Брюховецького їх було страчено. Так закінчився земний шлях чернігівського полковника.

Однак його рід після падіння Брюховецького у 1668 р. зберіг місце серед чернігівської верхівки, тим більше, що вони були пов'язані з Домонтовичами (Юхимія – дружина Стефана Силича), Ждановичами, Леонтовичами, Полянськими, Янушкевичами та ін. старшинськими і міщанськими родами. Внук Іоанікія Силича – Антон (1723 – між 1788–1796 рр.) був студентом Києво-Могилянської Академії, військовим канцеляристом, бунчуковим товаришем (1771 р.)³⁸. Взагалі рід Силичів та Силичів-Полянських проіснував до жовтневої революції, а потім сліди його губляться. Не переказуючи відомостей вищезгаданого фундаментального видання Модзалевського, вкажемо тільки на два документа, виявлені нами у зібраннях ІР НБУВ. У першому з них 1671 р. мова йде про примирення Стефана Силича з Станіславом Кохановським (Коханенком). Останній був наказним чернігівським полковником у 1659 р. і 1662 р., чернігівським сотником у 1654–1658 рр., 1662 рр., чернігівським городовим отаманом (на основі цього документу можна твердити, що він був на цій посаді у 1669–1671 рр.). Були присутніми також представники чернігівської верхівки: Іван Лисенко, полковник у 1669–1671 рр., видатний письменник і богослов XVII ст. архіандрит Іоаннікій Галятовський, о. Василь Євлевич, чернігівський намісник Лазаря Барановича, о. Стефан Шуба, який у 1659 р. був сотником, сотник Василь Бурковський (!), хоча в авторитетних довідниках чернігівським сотником в цей час (1669–1670, 1671 рр.) називають Василя Болдаковського, невідомий любецький сотник Іван Колос та ін. Справа в тому, що Стефан Силич ненавмисно вбив сина Кохановського – Яна (Івана) і за це мав передати удові покійного Насті Олексіївні і дочкам Парасці й Христині млин, а також сплатити за сорокоусти і річні поминання у восьми чернігівських церквах значну суму. Другий документ – це звичайна купча 1726 р., яка у цьому випадку цікава тим, що в ній згадується Іван Силич, «атаман городовой черніговский», син Стефана.

Сподіваємося, що наведена розвідка дасть більше свідчень про коло осіб, з якими перетинався Лазар Баранович, в першу чергу про чернігівського полковника Іоаннікія Силича, і буде корисною для краєзнавців Чернігова.

№ 1

1671, лютого 9 (січня 30). Чернігів. Угода про примирення³⁹

«Року тысяча шестсот семдесят первого, мсца генъваря тридцатого дня.

При угоді с паном Станиславом Кохановським, атаманом городовым черниговьским, о забите небожъчика Яна Кохановьского были в Бозі превелебний его милост отец Иоаникей Кгалятовьский, архимандрита черниговский, его милост отец Василий Иевлевич, намісник ясне в Бозі превелебного его милости отца Лазаря Барановича,

³⁷ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. *Киевская старина*. 1888. Февраль. С. 133.

³⁸ Києво-Могилянська Академія в іменах XVII–XVIII ст. : енциклопед. вид. Київ, 2001. С. 482.

³⁹ ІР НБУВ. Ф. 61. № 1560. Оригінал завірений печаткою.

архиепскопа черніговського, отець Петр Кричевський, протопопа черніговський, отець Стефан Василевич Шуба, отець Федор, сченники воскресенские черніговские, думный дворянин и воевода черніговський Аньдрей Василевич Толстой, Иван Иванович Копер, полковник салдацкого строю, Матвей Никифорович Спиридонов, голова стрелецкий, Мартин Лавьретиевич, полковник салдацкого строю, его милост пан Иван Яковлевич Лысенко, полковник Войска его црского пресвітлаго величества Запорозкого черніговський, Александер Яхимович, обозный полку Черніговського, пан Лукаш Заборовський, писар полку Черніговского, пан Василий Бурьковский, сотник полку Черніговського, Иван Колос, сотник любецкий, Андрей Чеховський, сотник наказный полковый, Иван Харитонович и иных товариства много полку Черніговского и месчан в дому пана Станиславовым было. На том Станислав Кохановський з Степаном Силичом о забите сына своего Яна Кохановского згду принял, толко при той згоде вымовил пан Станислав, иж мает Степан Силич на позосталые потомки Яна Кохановского, сына его и малжоньку, на чом тот skutok той угоды станет, з добр своих дати року звыш менованого мсца февьяраля второго дня в ратушу его царского величества міском черніговском при досконалой згоді были панове суди пан Федор Завацкий, судя ніжынський, пан Иван Шматович и майстрат черніговський. Стаючы очевисто Степан Силич, жоні небожчыка Насти Алексеvни з дочьками ее Парасею и Крисею млын на реці Белоусі, в котором полтора кола, половицу части мелницкой, которую был купил у пана Никифора Каленика зо vсьими пожытками вечысте в поссесью подал. По небожчыку Яну поднялсе (?) и доброволне позволил у восьми церквах черніговских за сороуст свячеников еднати на столисча по небожчыку на увес рок золотых полторама мает дати, якож и отдал выкладу золотых семдесят и золотых десят корогов (...) мает постановити. При которой угоде пан Станислав тое все посполу с пани малжонкою своею, роднею Станиславовою и Настею Алексеvною, позосталою вдовою, и дочьками ее Парасею и Крисею отобравши, на той угоде вичне zostали и за покой медзы собою ручыли з обох сторон, иж вичными часы Степан Силич и потомкове его и кретьные в сюй справе похвалок на здоровье и прикрых слов мовьленя чынит не мают. Такъже и пан Станислав Кохановський з своей стороны, потомки его и кретьные, в сюй же справе похвалок противко Степана на здорове и прикрых слов мовьленя, мужобойцою называт не мают, а з обудвох сторон вичными часы тую справу уморяючы, на спротивнаго и выступного вины на ясневелможного его млсти пана Демяна Игнатовича, гетмана Войска его црского пресвітлого величества Запорозского, тысячу таляров заложывьши, просили, абы тая их вечистая згода до книг міских вписана была, што ест и записано. С которих и сее писмо при печати урядовой міской ратушной черніговской выдано.

Писано в ратушу черніговском.

Емелян Иванович Яхимович, писар міский ратушный черніговський, рукою».

№ 2

1726, травня 19(8). Чернігів. Випис з міських чернігівських книг, який містить у собі купчу⁴⁰

«Року тысяча сімьсот двадцять шестого мсца мая осмого дня.

Ясневелможный мсці пне гетмане, мні всемилостивійший пне пне и добродію.

На уряді ея императорского величества самодержици всероссийской полковом черніговском пред нами, нижей менованными, ставши очевисто бунчуковий пан Иван

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. І. № 55518. Копія середини XVIII ст.

Загоровский з братом своїм родним иеромонахом Германом, епспії Чернігівської катедралним шафарем, явне, ясне и доброволно до книг чернігівських полкової канцелярії признали, иж они, иміючи во владінії греблю опустілу по духовной отца своего Евхима Носенка, жителя березовского, в року тысяча шестьсот вусемдесять пятого мця септеврия двадцять третого дня сочиненой, обявлено: под городом Березною найдуючуюс свою власную отеческую, никому ни в чем не пенную и не заведенную, им суксессиве належачую, во вічне владіние до ратуши березинской войтові тогорочне будущему Карпу Максимову со всіми того ж города Березного мещанами за тридцять рублей продали. И по одобраню тіх денег, во всем уконтентовани зоставши, тут же на уряді полковом квитовали и вічне зреклись, даючи зуполную моць и власть тою проданою греблею ему, вишеписанному войту, и по нем будущим, з тамошними березинскими мещанами яко своею властностью владіти и от себе дати, продати, даровати яко хотячи к найліпшому своему пожитку гражданскому обернути. А помененние продавци пан Иван Загоровский з братом своїм иеромонахом Германом яко доброволне з посессіі той отеческой греблі самих себе и всіх кривних, близких и далеких, правним поступком видідичили и цале отдали, не иміючи жадного одозву до той продажи чинити под заложеним вини такої же сумми як она гребля продана. И сверх того вишеписанного войта березинского и по нем будущих, з мещанами тамошними, от всякого турбатора в спокойном владінії оной греблі своїм коштом и накладами у каждого суду и права боронити и заступати облікгуются субмітуются и записуются. Якое их доброволное сознате на потомность в той чернігівской полковой канцелярії принято и записано. З которих и сей випись требующой стороні за подписом рук урядових особ и их самих продавцов с притисненем печатей видан року и дня вишеписаних.

В подленном тако:

Иеромонах Герман, шафар кафедры епспії Чернігівской.

Иван Загоровский, товариш бунчуковий.

Василий Томара, судия полковий чернігівский.

Иван Силич, атаман городовий чернігівский.

Кориговал с книгами чернігівскими полковой канцелярії канцелярист Василей Ленніцкий.

Писарь міський березовский Иван Кам(...)*(?)».

REFERENCES

1. Akty odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii [Acts relating to the history of Southern and Western Russia]. St. Petersburg, 1867. Vol. 5, pp. 120–124 [in Russian].
2. Akty odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii [Acts relating to the history of Southern and Western Russia]. St. Petersburg, 1872. Vol. 7, pp. 311, 324 [in Russian].
3. Akty odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii [Acts relating to the history of Southern and Western Russia]. St. Petersburg, 1892. Vol. 15, p. 443 [in Russian].
4. Akty odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii [Acts relating to the history of Southern and Western Russia]. St. Petersburg, 1867. Vol. 4, p. 273 [in Russian].
5. Bulvinskiy, A. (2008) *Ukrains'ko-rosiys'ki vzayemyny 1656–1659 rokiv v umovakh tsyvilizatsiynoho rozmezhuvannya na skhodi Yevropy* [Ukrainian–Russian relations in

- 1656–1659 in the context of civilizational division in Eastern Europe]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Velychko, S. (1991) *Litopys* [Chronicle]. In 2 vols. Vol. 1, p. 229. Kyiv [in Ukrainian].
 7. Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyyey. Dokumenty i materialy [Reunification of Ukraine with Russia. Documents and Materials]. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1953. Vol. 1: 1620–1647, p. 412 [in Russian].
 8. Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyyey. Dokumenty i materialy [Reunification of Ukraine with Russia. Documents and Materials]. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1953. Vol. 2: 1648–1651, pp. 42–43 [in Russian].
 9. Vostokov, A. (1888) *Nezhinskaya rada 1663 g. Kievan antiquity – Kievskaya starina*. p. 133 [in Russian].
 10. Horobets, V. (2013) «*Chorna Rada*» 1663 roku: *peredumovy, rezultaty, naslidky* [«Black Rada» of 1663: Preconditions, Results, Consequences]. Kyiv. P. 67 [in Ukrainian].
 11. Hrushevskiy, M. (1995) *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus’]. In 11 vols., 12 books. Kyiv. Vol. VIII, Part 2, pp. 30, 33 [in Ukrainian].
 12. Hrushevskiy, M. (1998) *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus’]. In 11 vols., 12 books. Kyiv. Vol. X, p. 139 [in Ukrainian].
 13. *Dzherela z istorii Natsional’no-vyzvol’noi viiny ukrains’koho narodu 1648–1658 rr.* [Sources on the History of the National Liberation War of the Ukrainian People, 1648–1658]. Kyiv, 2015. Vol. 4: 1655–1658, p. 128 [in Ukrainian].
 14. *Dokumenty Bohdana Khmel’nyts’koho 1648–1657* [Documents of Bohdan Khmelnytsky, 1648–1657]. Kyiv, 1961. p. 490 [in Ukrainian].
 15. *Kyievo-Mohyl’iana Akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: entsyklopedychnye vydannia* [Kyiv-Mohyla Academy in Names XVII–XVIII Centuries: Encyclopedic Edition]. Kyiv: KM Academy Publishing, 2001. p. 482 [in Ukrainian].
 16. Korczyński, G. (2023). *Herbarz szlachty polskiej* [Armorial of Polish nobility]. Bielsko-Biała: Dragon. pp. 66–68 [in Polish].
 17. *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655* [Military Correspondence of Hetman Janusz Radziwiłł in 1646–1655]. Warszawa, 2020. Part 2: Letters, p. 92 [in Polish].
 18. *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655* [Military Correspondence of Hetman Janusz Radziwiłł in 1646–1655]. Warszawa, 2019. Part 1: Chancellery Diary 1649–1653, pp. 370, 645 [in Polish].
 19. Kovalenko, O. (1998) *Nehaba Martyn. Polkovodtsi Viyska Zaporoz’koho: istorychni portrety* [Nehaba Martyn. Commanders of the Zaporozhian Host: Historical Portraits]. Kyiv: KM Academia. Issue 2, pp. 227–240 [in Ukrainian].
 20. Kryvosheia, V. (2010) *Kozats’ka starshyna Hetmanshchyny: entsyklopediia* [Cossack Starshyna of the Hetmanate: Encyclopedia]. Kyiv: Stylos. pp. 654–655 [in Ukrainian].
 21. Kryvosheia, V. (2005) *Ukrains’ka kozats’ka starshyna* [Ukrainian Cossack Starshyna]. Kyiv: Stylos. Part 1: Administrative Officials of the Hetman Government, p. 57 [in Ukrainian].
 22. *Malorossiyskiy prikaz. Opisi fonda No. 229 Rossiyskogo gosudarstvennogo arkhiva drevnikh aktov* [Little-Russian Chancellery. Inventories of Fund No. 229 of the Russian State Archive of Ancient Acts]. Moscow, 2012. pp. 40, 43, 50 [in Russian].
 23. Mytsyk, Yu. (2023) *Spodvyzhnyky Bohdana Khmel’nyts’koho* [Companions of Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv: Klio. pp. 165–181, 227–234 [in Ukrainian].

24. Mytsyk, Yu., & Tarasenko, I. (2018) «Z novykh dokumentiv do istorii Siversshchyny (XVII–XVIII st.), Chastyna 9» [From New Documents to the History of Siversshchyna (17th–18th c.), Part 9]. *Siverian Chronicle – Siverians'kyi litopys*, No. 1–2, p. 125 [in Ukrainian].
25. Mytsyk, Yu., & Tarasenko, I. (2018) «Z novykh dokumentiv do istorii Siversshchyny (XVII–XVIII st.), Chastyna 10» [From New Documents to the History of Siversshchyna (17th–18th c.), Part 10]. *Siverian Chronicle – Siverians'kyi litopys*, No. 3, pp. 74–78 [in Ukrainian].
26. Modzalevs'kyi, V.L. (1914) *Malorosyys'kyi rodoslovnyk* [Little-Russian Genealogist]. In 4 vols. Kyiv: S.V. Kulzhenko Typo-Lithography. Vol. 4, pp. 627–650 [in Ukrainian / Russian].
27. Muriij, B. (2023) *Rola Jana Wyhows'koho, voievody kyivs'koho vid utraty het'manstva do smerti v 1659–1664 rokakh* [The Role of Jan Wyhowski, Voivode of Kyiv, from the Loss of the Hetmanship until Death in 1659–1664]. Warszawa. P. 144 [in Polish].
28. *Siversshchyna hetmans'kykh chasiv: zbirnyk arkhivnykh dokumentiv* [Siversshchyna in Hetman Times: Collection of Archival Documents]. Kyiv–Chernihiv, 2022. Vol. 4: from 1741 to the end of the 18th century, p. 93 [in Ukrainian].
29. *Universal'i Ivana Mazepy 1687–1709* [Universals of Ivan Mazepa 1687–1709]. In 2 parts. Kyiv–Lviv: Shevchenko Scientific Society, 2002. Part 1, p. 86 [in Ukrainian].
30. *Universal'i ukrains'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samoilo vycha (1657–1687): materiialy do ukrains'koho diplomatariiu* [Universals of Ukrainian Hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoylovych (1657–1687): Materials to the Ukrainian Diplomatarium]. Kyiv–Lviv, 2004. pp. 937–938 [in Ukrainian].
31. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fond 160, Opis 1, Sprava No. 1. [in Ukrainian archive].

pr. Yurii MYTSYK

doctor of historical sciences, professor,
 chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of
 Ukrainian archaeography and source studies
 of the National Academy of sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
 ORCID: 0000-0003-1580-1284
 mytsyk2002@ukr.net

CHERNIHIV COLONEL IOANNIKII SYLYCH
 AND SOME NOTES ON HIS FAMILY

The article offers the first biographical study of Ioannikii Sylych, colonel of Chernihiv, a companion of Bohdan Khmelnytsky and a prominent figure of the Ruin, drawing on both published and archival sources. Particular attention is given to questions of Sylych's origin, approximate date of birth, and important details concerning his family background. The research traces the evolution of Sylych's political views: while initially supporting Bohdan Khmelnytsky and subsequently Ivan Vyhovsky, he later broke with the latter and emerged as one of the leading representatives of the anti-hetman opposition with its pro-Muscovite orientation. Sylych also supported Yurii Khmelnytsky, yet after the signing of the Slobodyshche Agreement in October 1660, he aligned himself with Yakym Somko, acting as an intermediary between him and Vasyl Zolotarenko, colonel of Nizhyn. However, their unsuccessful attempts to consolidate Somko's position resulted in the triumph of Ivan Briukhovetsky at the «Black Council» of 1663, which ultimately cost Somko and his allies their lives.

Keywords: Cossack elite, colonel, Chernihiv, Ioanniky Silych, family, Bohdan Khmelnytsky, companion in arms, the Ruin.

УДК 94(477.51-25):726.8:929«16/19»

Людмила НИЖНИК

молодша наукова співробітниця
наукового відділу «Антонієві печери»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)
fl1369@ukr.net

НЕКРОПОЛЬ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ЧЕРНІГОВА

У статті на основі нововиявлених документальних джерел, родословника В.Л. Модзалевського, довідкової літератури та дослідження некрополя висвітлюється дані щодо поховання парафіян П'ятницької та Іллінської церков на кладовищі Іллінської церкви. Особливу увагу приділено тим з них, які залишили помітний слід в історії України та Чернігова XVII–XX ст. зокрема, і були поховані на території Іллінського некрополя, – де до наших днів збереглися надмогильні дошки М.Р. Політковського, родин Гінтера та Любарського, могили С. Подобайла, О.В. Марковича, та родин Коцюбинських, Бильцових-Горбунових, Тарасенків, та ін.

Ключові слова: Троїцько-Іллінський монастир, Іллінська церква, священник, парафіяни, поховання, надмогильна дошка, некрополь.

Троїцько-Іллінський монастир був одним з місць поховання жителів Чернігова. Цей чоловічий православний печерний монастир на околиці Чернігова, на Болдиних горах, був заснований 1069 р. Антонієм Печерським. Наприкінці XI – на початку XII ст. було збудовано Іллінську церкву. У середині XVII ст. Іллінську церкву перебудували коштом чернігівського полковника Степана Подобайла, який у важливий момент очолив оборону Сіверщини, був гетьманом Лівобережної України. С. Подобайло народився 1600 р. у містечку Носівка, загинув 1654 р. біля Старого Бихова¹. Зараз на пагорбі напроти дзвіниці Іллінської церкви стоїть камінь з написом: «20 вересня 1654 р. на території Іллінського монастиря був похований один з керівників національно-визвольного руху українського народу Степан Подобайло ктитор цього монастиря»². Пам'ятний камінь на пошану С. Подобайлу було встановлено 14 жовтня 1999 р. за ініціативи козацьких громадських організацій та патріотичної громадськості міста. Це поховання відноситься до першого періоду (1654–1787 рр.) існування некрополю при монастирі.

На протилежному пагорбі від Іллінської церкви з ініціативи архієпископа Лазаря Барановича та за фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи у 1679–1695 рр. був збудований величний собор Святої Трійці. Відтоді цей чоловічий монастир стали називати Троїцько-Іллінським.

¹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Подобайло>

² Глухенький А. Степан Подобайло як лицар українського козацтва та ктитор Іллінського монастиря. *Чернігівські старожитності*. 2024. Вип. 9 (12) С. 75.

Після закриття монастиря за наказом імператриці Катерини II 1786 р. Іллінська церква стала парафіяльною з цього часу біля неї почав формуватися некрополь вже при церкві. До його другого періоду (1787–1891 рр.) існування відноситься могила дійсного статського радника М.Р. Політковського (1830 р.), що був похований біля південної стіни Іллінської церкви на якій до наших днів збереглася надмогильна дошка з написом: «На сем месте у самой стены погребен действительный статский советник и кавалер Николай Романович Политковский скончавшийся 1830 года ноября 6 дня жития его было 66 лет. Во блаженном успении вечный покой подаждь Господи, усопшому рабу твоєму сотвори ему вечную память» та внизу зображення з малюнком схожим на герб родини Політковських.

Герб Політковських: щит розділений горизонтально на дві частини, із яких у верхній, розрізаній на двоє, в правому блакитному полі, зображена срібна шестикутна зірка. У лівому срібному полі виходить із хмар рука в латах, тримає три стріли, гістр'ям звернені вниз до червоного серця. В нижній частині у золотому полі видно по річці пливучий човен з розпущеним вітрилом, прикріпленим до корми, на якій зображено золотий хрест.

Щит увінчаний звичайним дворянським шоломом з дворянською на ньому короною і трьома страусовими пір'ям. Намет на щиті червоний підложений золотом. Під щитом надпис: «Deo duce» (З Богом, моїм повелителем)³.

Микола Романович Політковський народився у 1764 р. у родині священника с. Нових Боровичів Романа Герасимовича Політковського. З 12 січня 1776 р. він став учнем Московського університету, з 1784 р. до 1790 р. студентом, з 26 лютого 1790 р. фур'єром у штаті генерал-фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського 1792 р. він був звільнений зі служби. З 21 травня 1792 р. по 30 травня 1796 р. працював перекладачем колегії закордонних справ. 30 травня 1795 р. Микола Романович був відправлений до Англії на стажування. З 2 вересня 1797 р. колезький асесор. Політковський знаходився з ескадрою на крейсерах у Північному морі та біля Голландських берегів (1795 до середини 1797 рр.) З 15 вересня 1798 р. він був директором шкіл в Київській губернії, 31 травня 1800 р. став цензором в Малоросійському Поштампі, з 2 січня 1801 р. – надворний радник, з 1 серпня призначений економом. 26 лютого 1803 р. – радник Малоросійської Чернігівської казенної палати, з 17 лютого 1804 р. – колезький радник, 28 липня 1811 р. – статський радник, який був у відомстві Міністерства Фінансів у 1814-1819 рр. З 1819 р. Чернігівський віцегубернатор, на цій посаді був до своєї смерті. З 26 грудня 1823 р. – дійсний статський радник, в 1827 р. отримав орден Св. Володимира 3-го ступеня. Він володів у Чернігівському повіті в селі Янівці 3 душами селян. М.Р. Політковський був перекладачем, йому належить переклад з французької з присвятою графу Кирилу Григоровичу Розумовському книги «Про електричну матерію тіла людського, в здоровому і хворому стані», твір Бертакова М. (1789). Йому також належать переклади творів з англійської⁴.

До другого періоду існування некрополя також відносяться поховання колезького радника Д.І. Гінтера (1831р.) та його родичів. «Каплиця Д.І. Гінтера»

³ URL <https://gerbovnik.ru.>arms> Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи Часть. 5, С. 133

⁴ Модзалевський В.Л. Політковські Малоросійський родословник / Ред. кол.: Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, В.В. Томазов, А.О. Шумков (відп. ред.); Упоряд. В.В. Томазов. Українське генеалогічне товариство; НАН України. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут історії України. Київ, 1914. Т. 4. С. 157–158. Див. також: Алфавітний список українських шляхетських родів. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

(перший поверх дзвіниці) – це родинне поховання декількох членів родин відомих лікарів, які протягом тривалого часу працювали в місті й майже пів століття очолювали Чернігівську лікарняну управу, а саме родин Давида Івановича Гінтера та Мойсея Степановича Любарського⁵. Саме ця каплиця стала невід’ємною частиною побудованої у 1908–1912 рр., поряд зі стародавньою Іллінською церквою, дзвіниці. Спостереження за будівництвом узяв на себе губернський архітектор і інженер Д.Д. Афанасьєв⁶ (поч. ХХ ст.)

У 1985 р., під час архітектурно-археологічних досліджень на території монастиря за участі архітектора, археолога й краєзнавця А.А. Карнабеда, було виявлено надмогильну плиту-дошку (р. 44,6*32,5 см.), виконану з кольорового металу. На прямокутній бронзовій, облямованій рамкою із позолоченим орнаментом, плиті вигравіруваний напис:

«Здѣсь погребены

Коллежскій Совѣтникъ и Кавалеръ Давидъ Ивановичъ Гинтеръ,
скончавшійся 8 Декабря 1831 г. Житія Его было LXVIII лѣтъ⁷

и

Внуки Его Любарскіе, младенцы:

Владиміръ родившійся 11 Марта 1831 г. умершій 8 Марта 1832.

Михаиль родившійся 29 Августа 1834 г. умершій 9 Февраля 1836.

Викторъ родившійся 12 Апреля 1836 г. умершій 11 Июля 1838.

Здесь же погребена супруга его Елеонора Леонтьевна, скончавшаяся 17 сентября 1839 г. Житія Ея было 54 года»⁸.

До цього ж періоду відносяться поховання Бильцових – Горбунових. На пагорбі за Іллінською церквою чорний мармуровий куб. На його лицьовому боці напис: «Со святыми упокой души представившихся рабов твоих». Праворуч на кубі напис: «Здесь погребен Михаил Иванович Бильцов, скончался 1840 г.». З тильного боку напис: «Здесь погребены: Иван Петрович Горбунов скончался 1856 г., жена его Евдокия Ивановна Бильцова 1839 г., дети их: Николай Иванович 1871 г., Петр Иванович 1851 г., Марья Ивановна 1850 г.» Ліворуч на кубі напис: «Петр Агафонович Горбунов, скончался 1832 г., жена его Феодосия Ильинична 1823 г. сыновья их: Александр Петрович 1835 г., Павел Петрович 1839 г.»

Як показали археологічні дослідження, вже на другому етапі свого існування (1787–1891 рр.) Іллінський некрополь займав велику територію. Хоча у 1840 р. богослужіння у Іллінській церкві припиняється на цілих півстоліття. Поховання на кладовищі, як видно з метричних книг П’ятницької церкви та написів на могилах Бильцових-Горбунових та О.В.Марковича, не припинялися.

О.В. Маркович (1822–1867 рр.) відомий український фольклорист, етнограф, життя і праця його тісно пов’язані з Черніговом, отримав свій останній притулок на горі на кладовищі Іллінської церкви. Багато зібраних О.В. Марковичем матеріалів були опубліковані у виданнях А.Л. Метлинського, М. Номиса, В.Б. Антоновича, М.П. Драгоманова, у «Записках Черниговского статистического комитета», у газеті

⁵ Нижник Людмила, Степанова Олена. Родини відомих лікарів Чернігова ХІХ ст. – парафіяни П’ятницької церкви. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 85.

⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 1984. Арк. 1–8.

⁷ 68 років.

⁸ Універсальний паспорт на надмогильну плиту каплиці (дзвіниці) Іллінської церкви (дошка-плита). Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». КН-1226, ПЕ-202.

«Черниговские губернские ведомости»⁹. У 1857 р. Опанас Васильович Маркович написав музику до п'єси І.П. Котляревського «Наталка Полтавка», яку згодом поставив в Чернігові силами місцевих акторів «Чернігівський український драматичний гурток – «аматорів-шановців своєї народності» (1862 р.)¹⁰ Головна праця О.В. Марковича «Украинские пословицы, поговорки и тому подобное» була видана М. Номисом 1864 р. у Петербурзі¹¹.

У 1867 р. погіршився стан здоров'я Опанаса Васильовича і він повертається у Чернігів, де оселяється у винаймаємому будинку разом з родиною Загорських. У Миколи Григоровича Загорського була дружина Меланія Авдіївна, яка за спогадами сучасників, володіла чудовим голосом. І саме вона була виконавицею головної партії в опері Опанаса Васильовича «Чари». Меланія Авдіївна стала вірною подругою життя в останні його роки¹².

Опанас Васильович деякий час був одружений з Марією Вілінською (Марко Вовчок) відомою українською письменницею та перекладачкою. Яку кохав, і після розлучення чекав, що вона до нього повернеться і привезе сина попроситися¹³. У ранці 1 вересня 1867 р. в чернігівській лікарні пішов із життя Опанас Васильович Маркович, як писав журнал «Киевская старина», талановита та благородна людина, сіяч добра, краси і науки. Грошей після себе він не залишив. Тож його поховали друзі та сім'я тодішнього губернатора Сергія Павловича Голіцина на свої кошти¹⁴. У 1969 р. на його могилі встановлено обеліск з сірого мармуру, що складається з чотирьох блоків¹⁵ з написом: Маркович Опанас Васильович 1825?(22)–1867.

1881 р. померли парафіяни П'ятницької церкви у січні – колезький асесор Микола Іванович Деліносний, 64 роки, та у липні – колезький секретар Максим Самуїлович Басбат; помер у цьому ж році також відставний полковник Іван Васильович Мошетич, 64 роки, їх усіх сповідував священник Воскресенської церкви Федір Ладухін та поховали, згідно метричних книг, біля Іллінської церкви в Чернігові, де саме не відомо. Ховали заштатний протоієрей Стефан Шугаєвський, священник Сергій Четверіков, диякон Стефан Крижановський та псаломник Петро Зеленецький, священнослужителі П'ятницької церкви¹⁶.

Іллінська церква була заново відкрита 1891 р. і з цього р. розпочинається третій період діяльності некрополя (1891–1919 рр.) Священником в ній тоді був Михайло Барадулін, псаломником – Захарій Шкляр. Померлих ховали переважно на міському кладовищі, лише декого – біля Іллінської церкви. Тут було поховано парафіян цього храму, згідно з метричними книгами, Євдокію Олександрівну Курцеву (1891)¹⁷, Олександрю Григорівну Ханенкову (1892), сина священника Михайла Барадуліна –

⁹ Морозов В. Внесок дворянського роду Марковичів-Маркевичів у культурно-освітні процеси Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2011. № 2. С. 81–87.

¹⁰ Нижник Л., Степанова О. Парафіяни П'ятницької церкви ХІХ – поч. ХХ ст. Рід Ходотів та народжені в ньому видатні особистості. *Чернігівські старожитності*. Чернігів. 2024. Вип. 9 (12). С. 168.

¹¹ Марковича вулиця. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 433–434.

¹² URL: m.gorod.cn.ua/news_103640.html

¹³ URL: m.gorod.cn.ua/news_103640.html

¹⁴ URL: m.gorod.cn.ua/news_103640.html

¹⁵ Марковича О.В. могила. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ, 1990. С. 434.

¹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 326. Арк. 62–66.

¹⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 962. Арк. 263–264.

Івана та Субужкало Діану Дмитрівну (1892)¹⁸. У 1894 р. біля Іллінської церкви було поховано регента архієрейського хору, священника Георгія Іосіфовича Маковського¹⁹. Хрести чи надгробки до наших днів не збереглися. У цей час померлих ховали біля самої церкви, на терасі з північно-західного боку від неї, а також на прилеглий до храму вершині гори. До цього періоду відноситься поховання які збереглися - це могила колезького радника М.Ф. Тарасенка (1905 р.). Микола Феофілович Тарасенко парафіянин П'ятницької церкви помер від сухот, 54 років, похований на кладовищі Іллінської церкви м. Чернігова²⁰. Та поруч з ним поховано вдову колезького радника Марію Андріївну Тарасенко (померла 20 вересня 1906 р.), тут же могила Павла Миколайовича Тарасенко (на пам'ятнику роки не можна прочитати). Пам'ятник з чорного мармуру за дзвіницею, біля доріжки ліворуч – це могила Стефана Федоровича Яковенко, який помер 16 вересня 1912 р. Він був управителем Чернігівського Спархіяльного свічкового заводу²¹.

25 квітня 1913 р. поховано на горі за Іллінською церквою М.М. Коцюбинського (1864–1913) – видатного українського письменника, громадського діяча, голову «Просвіти» в Чернігові та титулярного радника, який, згідно метричної книги прожив 48 років, помер від пороку серця. Ховали М.М. Коцюбинського священнослужителі Воскресенської церкви: протоієрей П. Адвакатов, священник М. Нагоренко, дякони А. Росиневич, М Коплученко²², родичі та жителі міста.

У Чернігові Михайло Михайлович познайомився з Вірою Устимівною Дейшою, з якою вони побралися у 1896 р. У березні 1897 р. він подав заяву до Чернігівської губернської земської управи з проханням надати йому посаду секретаря або діловода. Незабаром Коцюбинського запросили працювати в цій установі завідувачем земським книжковим складом. У липні переїхав з родиною до Чернігова, але можновладці відмовили письменнику в посаді, тому на деякий час їде до Житомира де жив і працював. У лютому 1898 р. М.М. Коцюбинський повернувся до Чернігова, де дістав посаду діловода при земській управі, а також тимчасово завідував столом народної освіти та редагував «Земский сборник». У вересні 1900 р. перейшов до Чернігівського статистичного бюро, в якому працював до травня 1911 р. Тут письменник складав та редагував «Сельскохозяйственные обзоры Черниговской губернии», писав тексти і пояснення до статистичних таблиць, вивчав судові справи про зруйнування селянами поміщицьких економій та куркульські самосуди.

У серпні 1898 р. письменник придбав садибу в 0,5 га по вул. Сіверянській № 3. Разом з ним мешкали його мати Глікерія Максимівна, сестра – Лідія (1877–1922), дружина В.У. Коцюбинська-Дейша (1863–1921), діти – Юрій (1896–1938), Оксана (1898–1920), Ірина (1899–1977), Роман (1901–1938)²³.

На території Іллінського некрополя в Чернігові могила не тільки М.М. Коцюбинського, а поруч з нею і могила його дружини Віри Устимівни. На могилі письменника в 1930 р. було встановлено перший пам'ятник це – пірамідальний монумент з сірих гранітних кубів-блоків. На лицьовому боці монумента викарбовано:

¹⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 967. Арк. 283–284.

¹⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. 676. Оп. 10. Спр. 977. Арк. 139–140.

²⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1363. Арк. 365–381.

²¹ Бойченко С.Г. Міські кладовища у територіальній структурі Чернігова ХІХ – початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 50–57.

²² Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1524. Арк. 176–177.

²³ Коцюбинського Михайла вулиця. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ, 1990. С. 354.

«Михайло Коцюбинський. 1864–1913. Від трудящих Чернігова, 1930 року». Автори монументу – художник В.Г. Кричевський і архітектор П.Ф. Костирко. У 1955 р. на могилі письменника споруджено новий пам'ятник – бронзове погруддя на прямокутному постаменті, який спирається на стилобат, прикрашений рослинним орнаментом. На постаменті – «напис Михайло Коцюбинський 1864–1913». Внизу, на стилобати, була плита з текстом телеграми М. Горького з приводу смерті М.М. Коцюбинського «Большого человека потеряла Украина, долго и хорошо будет она помнить его добрую работу. М. Горький». Перед пам'ятником дві прямокутні надмогильні плити. На одній з них напис: «М. Коцюбинський», на другій – «Віра Коцюбинська». Майданчик навколо надгробка вимощено гранітними плитами. Металева огорожа - художнього литва. Всі елементи пам'ятника виготовлені з чорного полірованого лабрадориту. Скульптори Ф.А. Коцюбинський, С.С. Андрійченко, архітектор Я.Ф. Ковбаса²⁴. 11 червня 2025 р. було замінено напис на могилі М.М. Коцюбинського, зараз на плиті можна прочитати слова: «Поліг великий майстер рідного слова, та його праця буде сіяти провідною зорею над шляхом інших...» Панас Мирний²⁵.

В українську літературу М.М. Коцюбинський увійшов як майстер психологічної прози. Вершинами його художнього стилю, критики, вважають, «Fata Morgana», «Що записано в книгу життя» (1910), «Тіні забутих предків» (1911). Пафосом перемоги життя над смертю пройнятий нарис «Хвала життю!». Лейтмотивом нарису «На острові» також є ідея безперервності, вічності людського буття²⁶.

У вересні 1935 р. на території садиби М.М. Коцюбинського відкрито для відвідувачів його літературно-меморіальний музей²⁷.

Ховали на Іллінському кладовищі і пізніше. До 1919 р. збереглися метричні книги церкви, а до 1962 р. діяла церква, до цього ж часу продовжує діяти некрополь – це четвертий період його існування (1919–1962 рр.). Переважно в цей час були похованні біля церкви її парафіяни. За дзвіницею праворуч, зі слів жителів Лісковичі Блохіна М.В. та Блохіної Л.В., поховано: у 40-х роках ХХ ст. Блохіних Сидора Степановича та його дружину Мотрону, (надгробки не збереглися): трохи далі – хрест на могилі з написом: «Протоієрей Атвиллов Іван Михайлович 1868–1950».

Зі слів родини Блохіних, біля церкви в 50-ті роки ХХ ст. були поховані матушки-схимонахині: Никодима, Милітія, Ситая та монах Іринарх (Іларіон Євгенович Андрушко (1879-1957 рр.)), що жив за часів Св. Преподобного Лаврентія Чернігівського при діючому Троїцькому жіночому монастирі, помер у 1957 р., а в 70-ті роки перепохований був на Олександрівському кладовищі, там і зараз його могила. У 50–60-ті роки, зі слів родини Блохіних, у церкві служили священник Пантелеймон та схиархимадрит Антоній.

Над доріжкою за дзвіницею праворуч – чорний хрест з написом: «Тарасенко Марія Захарівна 1904–1945»; за ним два білих хреста на могилах з написом: «Романов Володимир Андрійович 28.07.1897 р.»

19.09.1919, Романов Андрій Семенович 17.07.1865–19.09.1919», підпис внизу на обох хрестах: «Мир праху твоєму». Далі пам'ятник з чорного мармуру з написом: «Раєвська-Готовкіна Анна Тимофіївна 1877–3.V.1948», внизу напис: «Помним, любим,

²⁴ Коцюбинського М.М. Могила. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ, 1990. С. 356.

²⁵ URL ЧЕline <https://chtline.com.ua.>socsety> На могилі Коцюбинського замінили напис.

²⁶ URL [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Михайло Коцюбинський](https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайло_Коцюбинський)

²⁷ Коцюбинського М.М. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ, 1990. С. 357.

скорбим». Пам'ятник у вигляді кафедри, з написом: «Дока Пелагея Прокопівна народилась 1888-померла 1941», внизу: «Дорогій мамі від дітей».

Праворуч від сходинок, чорний мармуровий пам'ятник з написом – Непша Анна Максимівна 14.11.1869–10.11.1942. За ним оградка з могилками дітей, (згідно з табличкою) – Грішних: Володимира 1944–1949, Галини 1944–1949, Володимира 16.08.1950–01.07.1952. Поряд на пагорбі над яром поховання Самойлович Уляни Іванівни 19.03.1887–05.07.1945.

На верхній терасі пагорба праворуч від доріжки, що веде до могили М.М. Коцюбинського, збереглося поховання схимонаха Германа є фото, рік смерті невідомий, на табличці напис: «Схимонах Герман «Приїдте ко Мнє вси труждающіися, обременєніи, и АЗЪ оупокою ВЪ!» Матфей». На жаль, ніякої інформації в архівних джерелах про нього на сьогодні не виявлено, але, за переказами старожилів, «у 60-ті роки ХХ ст. йшов старець з Глинської пустині (Чоловічий монастир на Сумщині) – Герман, за те, що він був віруючим і передбачав майбутнє, його поклали в Чернігові до психоневрологічної лікарні. Він передбачив, що помре в лікарні, як казав: «його умертвлять», і попросив санітарочку його поховати, обіцяючи, що її родичі до сьомого коліна будуть відмолені. Вона поховала його на Болдиній горі, на кладовищі Іллінської церкви бо мешкала на Лісковичі».

За іншою версією, за повідомленнями Блохіної Любов Василівни, зі слів старця схимонаха Миколи – це могила владики Гермогена, що помер в 50-ті роки ХХ ст.

Є ще один переказ про Гермогена, записаний Віталієм Топчієм зі слів монахині, про події, які відбувалися до революції 1917 р. Розповідь повідомляє про віруючого мандрівника, який зупинявся у притулку для обездолених, і його там помітила молода княжна, яка опікувалась цим закладом. Бесіди з Гермогеном діяли на княжну, як молитва. Він деякий час жив у притулку, а потім зникав, і одного разу його знайшли непритомного в місті – він помер. Княжна поховала його на Болдиній горі, часто приходила на могилу та молилась за його світлу душу. По революції княжна залишила місто. Дата смерті старця стерлась з людської пам'яті, ім'я і життя його позабулось і став він схимонахом Германом, як написано на табличці на його могилі²⁸.

Сьогодні прочани з усієї України їдуть до цієї могили, вірючи, що біля неї отримають зцілення від багатьох хвороб.

За цією могилою три надгробки з написом: «Підгайний Володимир Іванович 1923, Підгайний Іван Федорович 1888–1943, Підгайна Анастасія Іванівна 1900–1933; далі – хрест на похованні Ариценко Дмитра Ілліча 1877–1944.

Праворуч від могили Германа – поховання Григорович Зінаїди Миколаївни, уродженої Якимової 1889–1945, та пам'ятник з написом: «Турок Віра Яківна 1921–1943, загинула від німецьких фашистів. Спи моя любима донька. Пухом земля над тобою». За цим пам'ятником могила Гребенюк Ольги Романівни 1925–1946, далі поховання Шикун Пелагеї Володимирівни 1884–1946 з написом: «Дорогій мамі від доньки та онуки», та надгробна плита на могилі Якимової Марії Андріївни уродженої Вербицької 1847–1920. М.А. Вербицька була одружена за завідуючим відділенням Владикавказького воєнного шпиталю статським радником Якимовим. Мешкало подружжя на Лісковичі по вулиці Успенській²⁹. До наших днів у Державному архіві Чернігівської області збереглася справа за 1895 р. про запит на дозвіл М.А. Якимовій-Вербицькій на будівництво цегельного заводу за межами міста в Подусівській дачі

²⁸ Топчій Віталій. Таємниці Болдиних гір. Чернігів. 2009. С. 30-32.

²⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 970. Арк. 15, 18.

урочищі Білоус³⁰. (У фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» є цеглини з клеймом «Я», можливо це цегла з цього заводу.)

За час існування Іллінського парафіяльного некрополя на ньому було здійснено близько 140 поховань. Але на сьогодні тільки на 47 з них є хрести або могильні плити³¹ серед них поховання видатних особистостей, які залишили вагомий слід в історії України та Чернігова це – С.Д. Подобайло, М.М. Коцюбинський, О.В. Маркович, М.Р. Політковський, але більшість поховань все ж не мають написів, на жаль, (можна стверджувати), що вони на сьогодні безіменні. Таким чином, Іллінський некрополь був одним з місць поховань чернігівців протягом довгого часу. Історія формування та розвитку приходського кладовища Іллінської церкви є частиною історії Троїцько-Іллінського монастиря і тому потребує подальшого вивчення.

REFERENCES

1. Boichenko, S. (2014) Miski kladovyshcha u terytorialnii strukturi Chernihova XIX – pochatku XX st. [Restoration of wall paintings (first quarter of the 19th century) in the Transfiguration Cathedral in Chernihiv in the second half of the 20th century and early 21st century]. *Siverianskyi litopys*. № 6. P. 50–57. Chernihiv [in Ukrainian].
2. Hlukhenkyi, A. (2024) Stepan Podobailo yak lytsar ukrainskoho kozatstva ta kytor Illinskoho monastyria. [Stepan Podobaylo as a leader of the Ukrainian Cossacks and a patron of the Illinsky monastery]. *Chernihivski starozhytnosti*. Vyp. 9 (12). Chernihiv [in Ukrainian].
3. Morozov, V. (2011) Vnesok dvorianskoho rodu Markovychiv-Markevychiv u kulturno-osvitni protsesy Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The contribution of the noble family of Markovich-Markevych to the cultural and educational processes in Left-Bank Ukraine during the second half of the 19th and early 20th centuries.]. *Siverianskyi litopys*. № 2. P. 81–87. Chernihiv [in Ukrainian].
4. Nyzhnyk L., Stepanova, O. (2025) Rodyny vidomykh likariv Chernihova XIX st. – parafiiiany Piatnytskoi tserkvy [Families of famous Chernihiv doctors of the 19th – Parishioners of the Pyatnitska church]. *Siverianskyi litopys*. № 1. P. 85. Chernihiv [in Ukrainian].
5. Nyzhnyk, L., Stepanova, O. (2024) Parafiiiany Piatnytskoi tserkvy XIX – poch. XX st. Rid Khodotiv ta narodzheni v nomu vydatni osobystosti. [Parishioners of the church of St.Paraskeve the Khodots' family and prominent individuals born in it.]. *Chernihivski starozhytnosti*. Vyp. 9 (12). P. 168. Chernihiv [in Ukrainian].
6. Topchii, Vitalii. (2009) Taiemnytsi Boldynykh hir [The secret places of the big mountains] P. 30–32. Chernihiv [in Ukrainian].

Liudmyla NYZHNYK

Junior researcher

of the research department «Anthony's Caves»,

Ancient Chernihiv National Architectural

and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

NECROPOLIS OF THE ST. ILLINSKA CHURCH IN CHERNIHIV

³⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 115. Арк. 1.

³¹ Василенко А. Приходське кладовище Іллінської церкви. *Некрополі Чернігівщини*. Чернігів. 2000. С. 25.

In the article based on newly discovered archival sources, the genealogy of V. Modzalevskiy, reference literature and research of the necropolis, highlights data on the burial of parishioners of the St. Piatnytska and St. Illinska churches in the cemetery of the St. Illinska church. Special attention is paid to those of them who left a noticeable mark in the history of Ukraine and Chernihiv in the 17th-20th centuries and were buried on the territory of the Illyinskyi necropolis, where the tombstones of M. Politykovskiy, the families of Hinter and Liubarskiy, the graves of S. Podobaylo, O. Markovych, and the families of Kotsiubynskiy, Byltsov-Gorbunov, Tarasenko, and others have been preserved to this day.

Key words: St. Trinity-Illinskyi monastery, St. Illinska church, priest, parishioners, burial, tombstone, necropolis.

УДК 902.2: 726:27-523.4 (477.51)«18/19»

Тетяна НОВИК

старший науковий співробітник

відділу фондів,

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

novik-t@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3434-4381

Павло СОЛОБАЙ

художник-реставратор,

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

solobaj@ukr.net

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧЕРИ АНТОНІЯ В ЛЮБЕЧІ

У 2009 та 2012 роках було відкрито та досліджено печеру Святого Антонія в Любечі, яка існувала у ХІХ – початку ХХ ст., зокрема цегляну опорну стіну, яка її сформувала вхід до підземної споруди, цегляну підземну каплицю та ґрунтову печеру. Після завершення досліджень печера відновлена та музеєфікована.

Ключові слова: печери, Антоній, Любеч, археологічні дослідження, підземна каплиця.

Свідоцтва про те, що Антоній Печерський народився саме у Любечі міститься не тільки у Києво-Печерському патерику, а і у давньоруських літописних зводах¹. Достатньо перспективною, виглядає версія і про те, що Антоній мав у Любечі печеру у якій усамітнювався та молився. На корись цього припущення свідчать відомі писемні джерела. Так у 1693 р. ченці Йона Можневський та Інокентій Щирський за благословенними грамотами Феодосія Углицького від імені Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, митрополита київського Варлаама Ясинського та архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича «відновлюють» печеру Святого Антонія та влаштовують там церкву на його честь. Феодосій Углицький і Лазар Баранович стверджували, що Антоній ще у молодому віці викопав собі у Любечі

¹ ПСРЛ. Москва, 1962. Т. II. Стб. 185.

печеру, у якій молився, і яка була зруйнована вояками Батія. Тому вони наполягали щоби нову печеру викопали поблизу того місця, де колись була стара.

Варлаам Ясинський теж каже про викопану Антонієм у юнацькі роки печеру і благословляє її відновлення, він же наголошує на тому, що Антоній Печерський, за часів свого перебування у Чернігові, відвідував свою печеру і молився там Богу. Мелетій Вуяхевич, як видно з тексту грамоти, також не має сумніву, що треба копати нову печеру на зразок зруйнованої, він обіцяє прислати до Любеча частки мощів Антонія Печерського². Отже, можна припустити, що у XVII ст. добре було відоме місце первісної печери Прп. Антонія у Любечі.

Підтвердженням такої думки стала інформація, знайдена дослідницею Л. В. Ясновською, про те, що в 1906 р., у ході підготовки до XIV археологічного з'їзду, археолог М. Якимович проводив археологічну розвідку, під час якої оглянув давню печеру в районі річки Гончарівка на садибі господаря цегельні М. Баглея (сучасна вул. Преображенська, 58), яка була випадково відкрита під час видобування глини в схилі яру. За його свідченням, у печері було знайдено 2 сокири, декілька браслетів кінця XI – поч. XII ст. та велика кількість людських кісток³. Знахідка великої кількості кісток може вказувати на наявність поховання за «афонським обрядом», тобто кістниці, що є ознакою існування печерного монастиря досить тривалий час.

Археологічні дослідження 2009 та 2012 рр. були обумовлені ремонтно-реставраційними роботами, які здійснювалися на території Історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч» в с-щі Любеч Чернігівського району Чернігівської області з метою подальшого відновлення пам'ятки. Метою досліджень було знайти вхід до печери Прп. Антонія на території колишньої садиби графа Милорадовича та дослідити його конструктивні особливості. Крім того, перед експедицією було поставлене завдання зібрати якнайбільше інформації щодо наявності у Любечі давньоруської печери, яка могла бути безпосередньо пов'язана з перебуванням там Антонія Печерського.

У 2009 р., під час роботи експедиції, була проведена археологічна розвідка та опитування місцевих мешканців. При цьому вдалося локалізувати місце, де знаходилася згадана печера (Рис. 1), та отримати свідчення про те, що ще у середині XX ст. вона була відкрита і використовувалася у господарських цілях.

У 1694 р. біля викопаної І. Щирським печери було засновано Антоніївський чоловічий монастир. За свідченням Григорія Милорадовича, знаходився він на околиці Любеча на високому мисі, який має назву «Монастирище», на відстані близько 500 м від його садиби (територія сучасного Будинку культури)⁴. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що і первісна печера Антонія і та, яку викопали І. Можневський та І. Щирський повинні були знаходитися саме там. На плані Б.О. Рыбакова печера Прп. Антонія відмічена на протилежному схилі яру навпроти «Монастирища» на південний захід від нього на відстані близько 150 м (Рис. 1)⁵.

² Мисик Ю. Відновлення Антонієвих печер у Любечі (XVII ст.). *Київська старовина*. 1996. № 2–3. С. 78–82.

³ Коваленко О., Коваленко О. Нові відомості про сакральні печерні старожитності Любеча. *Батуринська старовина*. Вип. 3 (7). Чернігів, 2012. С. 109–111.

⁴ Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). Чернигов и Санкт-Петербург, 1855–1859. С. 59.

⁵ Рыбаков Б.А. Отчёт о раскопках в Любече в 1957 г. // Научный архив института археологии НАН Украины. Ф. Е № 1957/17. № 2960. Рис. 1.

Ще одне місце, яке пов'язують з ім'ям Антонія Печерського, це колишня садиба графа Милорадовича. Вона була розташована на вершині лівого корінного берега Дніпра, на другій надзаплавній терасі, відкіля відкривається мальовнича панорама дніпровської заплави. Тут знаходились печера та колодязь преподобного Антонія (Рис. 1). Найбільш рання згадка про цю печеру міститься у виданій в 1855–1859 рр. книзі Григорія Милорадовича «Местечко Любеч». Опис печери у ній не наводиться, але в книзі міститься кілька фотознімків печери (Фото 2). За переказом, вона з'єднувалась підземним ходом з печерою на «Монастирищі». У 1870 р. біля входу до печери спорудили пам'ятник Антонію Печерському, а в 1892 р. в печері зробили цегляну каплицю. У тому ж році селяни села Слобідка в двох кілометрах від Любеча влаштували подібну печеру на честь Св. Антонія в своєму селі⁶. Ця печера збереглась до сьогодні (Рис. 1).

У польовий сезон 2009 р. спелео-археологічним загоном НАІЗ «Чернігів стародавній» в складі Любецької археологічної експедиції була знайдена та частково досліджена «Печера Антонія», розташована на території колишньої садиби графів Милорадовичів⁷.

Пам'ятка знаходиться на відстані 60 м на південь від кам'яниці Полуботка на території сучасного парку (Рис. 1). На початок робіт точне місце знаходження входу до печери було невідоме; рештки цегляної конструкції, що оформлювала вхід і зображення якої збереглося на фотознімку початку ХХ ст., на поверхні не простежувались. Ділянка схилу, де, за отриманою інформацією був розташований вхід до печери, заріс деревами та кущами (Фото 3). За свідченнями місцевих жителів, печера та підпірні конструкції біля неї були цілеспрямовано знищені на поч. 20-х рр. ХХ ст.

Після ретельного вивчення існуючих фотознімків та свідчень мешканців Любеча, ймовірне місце входу було визначене та закладений розкоп № 1 площею 26 м². Перепад висоти схилу на місці розкопу складає 3 м.

Під шаром зсуву ґрунту на глибині 1,13 м у верхній частині розкопу, а в нижній одразу під дерновим шаром був зафіксований потужний розвал цегли з фрагментами тиньку та вапняного розчину. У північно-східному куті розкопу на глибині 2,36 м була простежена цегляна забутовка, залита вапняним розчином, а нижче, на глибині 2,97 м знайдені рештки мурованої стіни, складеної з цегли, розміри якої 26 x 13 x 6 – 6,5 см. Така цегла датується другою половиною – кінцем ХІХ ст., що не суперечить даті зведення каплиці, вказаній Г. Милорадовичем. У ході подальших досліджень було з'ясовано, що це залишки підпірної стіни, яка укріплювала та оформлювала вхід до печери (Фото 4).

Стіна має форму трапеції і складається з трьох частин. Вони складені з червоної цегли порядовим муруванням за схемою «ложок – тичок», з лицьового боку вкриті цементним тиньком, шар якого складає 0,5 – 1,0 см, та побілені. Центральна (східна) частина завдовжки 2,75 м, північна та південна частини стіни простежені на довжину 3,7 м та 3,9 м відповідно. Південна стіна майже повністю зруйнована, а північна збереглась на висоту 1,05 м. Східна стіна збереглась на висоту 0,65 м, і в ній, власне, і влаштований вхід до печери. Вхідний отвір розташований впритул до південної стіни. Він має вигляд галереї з напівсферичним склепінням завширшки 0,9 м, заввишки 1,9 м. Стіни та склепіння обкладені цеглою та потиньковані так само, як і підпірні

⁶ Милорадович Г. Любеч и его святыня. СПб, 1905. С. 71.

⁷ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження печери Антонія в Любечі у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ, 2010. С 361–362.

стіни. На вході влаштований цементний поріг, і підлога також вкрита цементом. З внутрішнього боку біля порогу була покладена чавунна плита. Вхідна галерея була заповнена битою цеглою, фрагментами тиньку та ґрунтом (Фото 5). Після вибірки заповнення з'ясувалося, що галерея має довжину вглиб схилу 2,95 м, далі вона входить до підземного приміщення (каплиці?), яке на початку має ширину 1,4 м. Склепіння цього приміщення зруйноване, само воно заповнене битою цеглою та чорним ґрунтом, який потрапив сюди з поверхні, відстань до якої складає близько 2,5 м. Можна зробити припущення, що це приміщення будувалося відкритим способом з поверхні.

Треба відзначити, що в розвалі цегли, який заповнював весь обсяг розкопу, було знайдено лише декілька залізних кованих цвяхів та кілька дрібних фрагментів керамічного посуду XIX ст. Материк в розкопі зафіксований на глибині 3,8 м від нульового реперу (північно-східний кут розкопу). В материку вздовж підірних стін канавки, заповнені чорним супіском. Ширина канавок 0,4 м, глибина 0,3 – 0,58 м. У заповненні канавок знайдено велику кількість уламків димленого посуду кін. XVIII ст. (Фото 9) та керамічні світлоглиняні горщики для квітів кін. XIX – поч. XX ст. (Фото 10). Розташування горщиків співпадає з зображенням квітів біля входу до печери на фотографії. Дослідження показали, що для спорудження підірної конструкції в схилі гори був влаштований будівельний котлован, для чого була вертикально підрізана частина схилу. Потім була влаштована цегляна забутовка і вздовж неї викладені цегляні стіни. Вхід веде до підземної каплиці, яка виявилась повністю заповнена уламками цегли, та перевідкладеним обрушеним ґрунтом.⁸

У липні 2012 р. спелео-археологічний загін Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» в складі постійно діючої Любецької археологічної експедиції продовжив дослідження печери Прп. Антонія Печерського на території колишньої садиби графа Милорадовича в Любечі.

Відновлення археологічних досліджень печери Антонія 2012 р. було пов'язане з початком ремонтно-реставраційних робіт. Спочатку був розібраний завал битої цегли та будівельного сміття, який заповнював частково зруйновану привхідну ділянку печери, після чого здійснені її обміри та фото-фіксація.

Було з'ясовано, що дана частина підземелля являє собою приміщення, стіни та склепіння якого складені з цегли другої половини XIX ст. (26 x 13 x 6 см) та тиньковані і побілені. Підлога цементна. Приміщення складається з двох частин. Перша від поверхні має вигляд галереї з напівсферичним склепінням. Її довжина 3,2 м, ширина 0,8 м та висота 1,84 м. Далі галерея розширюється під прямим кутом в лівий бік до 1,4 м і продовжується до відмітки 6,4 м від входу, де переривається цегляною стіною. Висота цієї ділянки печери 2,28 м. Склепіння в даній частині теж напівсферичне.

У східній стіні, яка складена в одну цеглу і має товщину 26 см., зроблений отвір завширшки 0,56 м. та висотою 1,6 м. від рівня цементної підлоги. За стіною розташоване вирубане у супіску приміщення грушеподібної у плані форми довжиною 4,2 м. Його максимальна ширина (в центральній частині) складає 2,3 м, мінімальна (у східній частині) – 0,5 м. Склепіння та стіни ґрунтової (неукріпленої) частини печери сильно деформоване внаслідок численних обрушень, у зв'язку з чим втратило свій первісний вигляд. На час досліджень його максимальна висота (у західній частині) дорівнювала 2,6 м. Мінімальна (у східній) – 0,4 м.

⁸ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження в зоні розташування печери св. Антонія на території смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2009 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. Е. 2009/136. 56 с.

Відповідно до вимог техніки безпеки, здійснити дослідження підлоги по всій площі печери було неможливо. Тому, в західній його частині, біля входу до неукріпленої частини приміщення, заклали шурф розміром 0,8 x 0,8 м. В процесі дослідження з'ясувалося, що материкова підлога печери знаходиться нижче сучасного її рівня на 0,32 м. Заповнення складається з чотирьох нашарувань. Верхній шар потужністю 0,08 м являє собою жовтий плямистий супісок. Його підстелеє шар жовтого шаруватого супіску потужністю 0,10 м. Нижче зафіксовано шар жовтого плямистого супіску завтовшки 0,10 м. Всі вищезазначені шари відділяються один від одного тонкими – 0,01–0,015 м – прошарками темно-сірого супіску. Вочевидь, описані шари утворились внаслідок замивів або невеликих обрушень склепіння. Крім того, біля самої стіни зафіксовано залишки цементної підлоги, що мала своє продовження на підлозі галереї⁹. Необхідно відзначити, що стіни неукріпленої частини печери материкові, жодних замивів, які могли б вказувати на продовження печери чи якісь відгалуження, не виявлено.

У неукріпленій частині печери на рівні підлоги укріпленої частини галереї в шарі жовтого плямистого супіску були знайдені дві монети номіналом 2 коп. другої половини ХІХ ст. та 1/2 коп. 1897 р., а також натільний хрестик з білого металу.

Після проведених досліджень печера Антонія в саду Милорадовичів була відновлена та музеєфікована (Фото 8).

Tetiana NOVYK
Senior Research Fellow,
Funds Department,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

Pavlo SOLOBAI
restoration artist,
Funds Department,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE ANTHONY CAVE IN LIUBECH

In 2009 and 2012, the St. Anthony's Cave in Liubech, which existed in the 19th and early 20th centuries, was discovered and explored, including the brick retaining wall that formed the entrance to the underground structure, the brick underground chapel, and the soil cave. After the research was completed, the cave was restored and turned into a museum.

Keywords: caves, Anthony, Lyubech, archaeological research, underground chapel.

УДК 94(477.41+477.51):736.3:929.6«15/17»

Олег ОДНОРОЖЕНКО

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,

⁹ Веремейчик О.М., Бондар О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Монастирище, печері Прп. Антонія та посаді літописного Любеча на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт. Любеч Ріпкінського району Чернігівської області у 2012 р. 2 том // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. Е. 2012/14.

відділ «Теорії і методики археографії та джерелознавчих наук»,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
rus-ruthenia@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6285-6400

ЗЕМСЬКІ ПЕЧАТКИ КИЇВСЬКОГО ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВ XVI–XVIII СТ.: МІЖ ПРАВОМ, ТРАДИЦІЄЮ ТА ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ

У статті розглядаються особливості іконографії, правового статусу та практик уживання земських печаток Київського та Чернігівського воєводств. Ці регіони, що історично були пов'язані з Великим князівством Литовським, після Люблінської унії 1569 р. та Деулінського перемир'я 1618 р. опинилися в складі Корони Польської. Попри це на їхніх земських печатках тривалий час уживано державний герб Великого князівства Литовського Погоню, що прямо суперечило змісту інкорпораційних привілеїв 1569 р. та пізніших сеймових ухвал. І якщо у разі з Київським воєводством уживання Погоні на земських печатках мало все ж таки певну історичну традицію, що апелювала до давнього державно-політичного зв'язку з Великим князівством Литовським і, врешті, продовжувала ті практики, що склалися напередодні Люблінської унії 1569 р., то у випадку з Чернігівщиною «відновлення» статусу литовської Погоні на цій території відбулося всупереч тій обставині, що цей герб ніколи не уживався за знак Чернігівської землі в часи її входження до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV–XV ст. Вибір герба для чернігівської земської печатки мав, принаймні почасти, спиратися на певні історичні уявлення місцевого нобілітету, який у такий спосіб апелював до давнього політичного зв'язку між Черніговом і Литвою, попри те що така символічна апеляція не мала під собою відповідного історично-геральдичного ґрунту.

Ключові слова: геральдика, сфрагістика, земські печатки, Київське воєводство, Чернігівське воєводство.

Земські печатки (воєводські та повітові) являють собою цілісний комплекс джерел, що рівною мірою містить інформацію щодо історії уявлень та ідей, права, місцевого самоврядування, геральдики, епіграфіки тощо. Уживання цих пам'яток на теренах Великого князівства Литовського охоплює період від 1565 р. до кінця XVIII ст. За цей час у вжитку перебувало близько 200 воєводських і повітових печаток. Попри їх непересічне значення, для вивчення інститутів влади у Великому князівстві Литовському, ці печатки тривалий час перебували по-за увагою дослідників. Щойно, в останні десятиліття значну їх кількість опубліковано та піддано аналізу під різними аспектами іконографії та функціонування¹.

¹ Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. Київ, 2004. Число 11. Частина 1. С. 147–164; Шаланда А. Печаткі галоўнага Трыбуналу ВКЛ Менскай («рускай») кадэнцыі ў XVII–XVIII ст. *Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права)*. Мінск, 2010. С. 48–58; Шаланда А. Земскія печаткі Вялікага Княства Літоўскага у XVI–XVIII ст.: аснаўныя тыпы. *Сфрагістичний щорічник*. Київ, 2013. Вип. IV. С. 277–298; Sipavičiūtė J. Lietuvos žemės teisė ir žemės teismų pareigūnų antspaudai 1564–1764 m. *Antrasis Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos*

Разом із тим, значна кількість пам'яток земської сфрагістики все ще не дістала належного розгляду в історіографії. До таких передусім належать печатки тих земель, що після Люблінської унії 1569 р. потрапили до складу Корони Польської, а перед тим належали до Великого князівства Литовського. При цьому, якщо деякі земські печатки Підляського, Волинського та Брацлавського воєводств іноді потрапляли в поле зору науковців, то земська сфрагістика Київського та Чернігівського воєводств донедавна лишалася практично незнаною. Опрацювання в різноманітних архівних зібраннях документів, пов'язаних із функціонуванням органів місцевого самоврядування тих регіонів, дали змогу не лише виявити комплекс земських печаток Київщини та Чернігівщини, але й простежити еволюцію геральдичних знаків уживаних на цих сфрагісах протягом останньої третини XVI–XVIII ст.

Геральдичні та сфрагістичні пам'ятки належать до числа одних із найяскравіших засобів презентації світоглядних уявлень та ідей, що переважали у відповідному соціумі в певний період. У подібного роду зразках відтворювано інформацію стосовно соціального статусу окремих персон і сімей, їхні пов'язання з іншими особами, родинами, соціальними та етнічними групами, важливі події життєпису, особливості походження та професійні пріоритети, врешті – різноманітні політичні аспекти, такі як державна чи династична лояльність, політичні союзи чи орієнтації, належність до відповідного політичного об'єднання тощо. Такі приклади вдосталь присутні, як у особових і родових, так і міських, земельних чи державно-династичних гербах і на відповідних печатках (сфрагісах).

Останні мають особливе значення, коли мова йде не про особові чи посадові печатки, а про такі, що мають офіційний характер, передусім – належних до держав і територіально-адміністративних одиниць. У такому випадку, наявність тих чи інших сюжетів у гербах і на сфрагісах зумовлена не короточасною кон'юктурою чи мінливими вподобаннями окремих осіб, а сталими уявленнями чи прагненнями значних соціальних груп чи елітарних кіл, вплив яких поширювався на цілі регіони та держави.

Одним із таких геральдично-сфрагістичних комплексів, у якому широко відображено розмаїті аспекти політичної символіки та складного поєднання правових норм із традиційними уявленнями та політичними прагненнями, були земські (повітові та воєводські) печатки Великого князівства Литовського. Впровадження практики їх уживання пов'язано з територіально-адміністративною реформою 1564–1566 рр., внаслідок якої в новопосталих повітах утворено земські суди, як один із інститутів шляхетського самоврядування. Печатки, які уживано для засвідчення документації цих судів, стали одним із найповажніших атрибутів, що презентували шляхетські самоврядні корпорації відповідних територіальних одиниць².

У десятому артикулі четвертого розділу II Литовського Статуту 1566 р. визначено не лише порядок використання земських печаток, але й їх зовнішній вигляд: «Тежь мы, Господарь, даемь подь гербомь того паньства нашего Великого князства Литовского, Погонею, печать, до каждого повету, тую печать писарь земский

teritorijos. Straipsnių rinkinys / sudarė I. Valikonytė ir N. Šlimienė. Vilnius, 2017. P. 189–201; Sipavičiūtė J. Pieczęcie sądów ziemskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1564–1792. Rocznik Lituanistyczny. Warszawa, 2017. T. III. S. 27–45; Sipavičiūtė J. Antspaudas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų sistemoje XVI–XVIII a. Daktaro disertacija. Vilnius, 2020. P. 27–43, 69–102, 155–185.

² Kuczyński S.K. *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. Warszawa, 1993. S. 181.*

присажный въ себе самъ а не хто иншый ховати маеть, которою печатью и подь тытуломъ нашимъ позвы мають быти печатованы а выдаваны, а иншыє никоторые листы, выписы и сознанья кроме только самихъ позвовъ тою печатью не маеть быти печатовано, але будуть печатованы всакіє листы того враду земского, судовые выписы и сказанья печатьми судьиною, подсудковою, а подписованы рукою того жъ писара земского»³.

Відповідно до змісту цієї статутної ухвали на повітових печатках мав уживатися державний герб Великого князівства Литовського – Погоня, тобто озброєний мечем рицар на коні (саме це зображення присутнє на всіх відомих земських печатках, що їх було виготовлено в 1565–1566 рр.), а не власне земельні герби, широко уживання яких на теренах Великого князівства зафіксовано як в численних гербовниках XV–XVI ст.⁴, так і на великих господарських печатках⁵. Таким чином, повітові сфрагиси розглядалися як своєрідні дублікати господарської печатки, правову силу якої делеговано земським органам влади. Подібний висновок підтверджується також змістом легенд на повітових печатках.

Найбільш характерними є написи на печатках Мінського повіту при документах від 1591–1595 рр.: PIECZENC · W · X · L · NA · POWIAT · MYNSKI · DANA⁶, та Слонімського повіту від 1566–1586 рр.: · PIECZEC ZIEMSKA WXL NA POWIAT · SLONIMSKI · DANA⁷, та 1598 р.: · PIECZENC · WIEL · XIE · LIT · NA · POWIAT · SLONIMSKI · DANA⁸. У них ці сфрагиси прямо визначено як «Pieczenc Wielkiego Xienstwa Litewskiego» («Pieczęć Wielkiego Księstwa Litewskiego»), що лише «dana» відповідному повіту.

Подібні іконографія та зміст легенд присутні, ясна річ, також і на земських печатках українських воєводств Великого князівства. Так, на печатці Луцького повіту, що перебувала в ужитку від 1565 р., присутня Погоня литовська в ренесансному щиті, в супроводі напису по колу: PIECZENC : POVIA : LUCKIE : WIEL : X : LITEWS⁹ (Іл. 1). Подібно й на тогочасних земських печатках повітів Володимирського (PIECZENC POVIA : WOLODZIMIER : WIEL : X : LITEWS :)¹⁰ (Іл. 2), Кременецького (· PIECZENC

³ Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2004. С. 95–96.

⁴ Heymowski A. Herby polskie w stocholmskim Codex Bergshammer. *Studia Źródłoznawcze*. Т. XII. Warszawa, 1968. S. 81–83; Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Lyncenich. *Studia Źródłoznawcze*. Т. XXIX. Warszawa, 1985. S. 115–116; Polackówna H. Stemmata Polonica. Rękopis n. 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenалу w Paryżu. *Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. Т. I. Lwów, 1927. S. 76–80.

⁵ Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків, 2009. С. 57–63.

⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK). Archiwum Sanguszków. Teka XVIII a, Plik 65; Plik 66; Plik 71; Plik 72; Plik 74; Plik 88; Teka XXI, Plik 84.

⁷ ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XVII, Plik 13; Plik 16; Plik 17; Plik 18; Plik 27; Plik 28; Plik 36; Plik 37; Plik 38; Plik 39; Plik 40; Plik 41; Plik 47; Plik 48; Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK). Rkps 1462, karta 52.

⁸ ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XVIII a, Plik 13, st. 699, 704, 714, 716, 720.

⁹ ANK, Archiwum Sanguszków. Teka XVI, Plik 24, st. 133; Plik 65, st. 327; Teka XVI a, Plik 15; Plik 29; Plik 45, st. 233, 235; Plik 75; Plik 77; Plik 95, st. 653; Plik 96, st. 668; Teka XVII, Plik 15; Plik 24; Plik 46; Teka XVII a, Plik 11; Plik 64.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАК). Ф. 2070. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 10v; ANK, Archiwum Sanguszków. Teka XIV, Plik 35; Plik 38; Plik 40; Plik 41; Plik 53; MNK. Rkps 1483, karta 289.

: W : X : L : NA · POWIAT : KRZEMIENIECZKI)¹¹, Київського (PIECZECZ · POVIATU · KIEVSKIEGO · VI · X · LI)¹² (Лл. 3) та Брацлавського (· PIECES * BRACLAVSKA · · I · VINICKA · VI · K · LI)¹³.

Лл. 1–3: печатки Луцького, Володимирського та Київського повітів 1565 р.

Цей стан речей мав істотно змінитися з переходом Київського, Волинського та Брацлавського воєводств у 1569 р. зі складу Великого князівства Литовського до Корони Польської. Відповідно до унійних привілеїв Люблінського сойму в офіційних практиках цих земель литовську Погоню мало заступити зображення коронного Орла. Зокрема, Волинському воєводству привілеєм від 26 травня 1569 р. визначено: «Naostatek ustawuiemy: aby od tego czasu we wszystkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey ziemi Wołyńskiey, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego herbu używali»¹⁴. Так само й київським привілеєм від 5 червня 1569 р. – «Naostatek ustawuiemy, aby od tego czasu we wszytkich odprawach pospolitych, y na chorągwiach ziemskich w tey Ziemi Kiiowskiey, przy swych dawnych herbiech, orła znaku Koronnego używali»¹⁵.

Щоправда, положення цих привілеїв містили дещо неясні формулювання, відзначаючи лише необхідність використання коронного герба поруч зі старими земельними гербами, не пояснюючи способів цього поєднання. Це цілком закономірно, зважаючи на новаційність цієї практики, адже на земських печатках воєводств і повітів, що входили до складу Корони перед 1569 р., уживано самі лише земельні герби¹⁶. Тож

¹¹ ЦДІАК. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1; ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XII, Plik 1, 24, 33; Teka XIII, Plik 44; Teka XVI, Plik 23; Teka XVI a, Plik 31; Plik 42, st. 212; Plik 53; Plik 94, st. 629, 638; Teka XVII, Plik 20; Teka XVII a, Plik 80, st. 486.

¹² ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XVI a, Plik 25; Plik 27, st. 95, 99; Plik 54; Teka XXI, Plik 48; Teka XXIII, Plik 17; Zbiór Rusieckich, Rkps 65, st. 5.

¹³ ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XVI a, Plik 35.

¹⁴ Volumina Legum. Vol. II. Petersburg, 1859. P. 83; Kutrzeba S., Semkowicz W. Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. Kraków, 1932. S. 306, n. 136.

¹⁵ Volumina Legum. Vol. II. P. 87.

¹⁶ Chmiel A. Materiały sfragistyczne. Pieczęcie ziemskie i Trybunału koronnego w Polsce. *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. Kraków, 1897. T. III. S. 2–12; Adamczewski M. Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej. Cz. II: Pieczęcie sądów szlacheckich do roku 1793. Zgierz, 2010. S. 41–88; Однороженко О. Правові підстави та практика використання земських печаток руських земель Корони Польської та Великого князівства

протягом певного часу, стосовно новоприєднаних до Корони воєводств, не спостерігаємо жодних спроб щодо втілення в життя цих постанов – у вжитку й надалі перебували старі земські печатки з Погонєю, що їх вирізьблено 1565 р.

Щойно через двадцять років після Люблінського сойму 1569 р. дійшло до спроб погодити практику уживання земських печаток із унійними ухвалами. В постанові сойму від 18 квітня 1589 р. стосовно «Trybunału Wołyńskiego y Braclawskiego woiewodztw» подано роз'яснення щодо способу поєднання старого земельного знаку Волинського воєводства з коронним гербом на земських печатках: «То ієст, z Woiewodztwa Wołyńskiego Herbowe pieczęci krzyż, a na krzyżu orzeł»¹⁷.

Відповідно до цієї постанови на воєводських і повітових печатках Волині, виготовлених після 1589 р., мало бути присутнє зображення орла, але спосіб його поєднання з власне волинським гербом так і не набув усталеного вигляду, хоч сеймова ухвала здавалося б давала чіткі інструкції щодо цього. Більше того, у разі з печаткою Луцького повіту бачимо спробу вжити замість коронного орла зображення двоголового орла, традиційного геральдичного знаку Руської землі¹⁸. В полі луцької земської печатки, використання якої зафіксоване упродовж листопада 1589 р., відтворено рицарський хрест, на тлі якого зображено двоголового орла, навколо напис: + PIECZENC + POWIATV * LVCKIEGO + ROKV 1589¹⁹ (Іл. 4).

Іл. 4–6: печатки повітів Луцького 1589 р. і Володимирського 1608 р. та Волинського воєводства 1748 р.

Щоправда, вже невдовзі, наприкінці 1589 р., цей самочинний витвір місцевого нобілітету, з доволі ясным політичним підтекстом, було виправлено, і на двох земських

Литовського XVI–XVIII ст. *Pieczęcie – typariusz i odcisk: Kulturowe i prawne odniesienia*. Katowice, 2023. S. 209–228.

¹⁷ Volumina Legum. Vol. II. P. 295.

¹⁸ Однороженко О. Геральдика середньовічної Русі (України). Т. II: Геральдика темних віків. Гербова традиція Руського королівства середини XIII – середини XIV ст. Харків, 2024. С. 18–21.

¹⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XVII a, Plik 72; Plik 76.

печатках, уживаних упродовж 1590–1603 рр.²⁰ і 1590–1651 рр.²¹, поруч з волинським хрестом зайняв своє місце коронний (одноголовий) орел. Щоправда, в обох випадках орла було зображено без корони. Так само, як і на пізнішій печатці Луцького повіту від 1629–1634 рр.²² Натомість на земських печатках повітів Володимирського від 1589–1608 рр.²³ і Кременецького від 1589–1636 рр.²⁴ зображення цілком відповідало змісту сеймової ухвали від 18 квітня 1589 р. – укоронованого орла розміщено та тлі волинського хреста.

Згодом на земських печатках цих повітів зображення зазнає певних трансформацій, зберігаючи втім незмінним поєднання фігур орла та хреста. Так, на володимирській печатці від 1608–1612 рр. коронований орел тримає на грудях рицарський хрест²⁵ (Іл. 5). А на печатці від 1617–1628 рр. рицарський хрест розташовано під орлом²⁶. На сфрагісах від 1647 р.²⁷ і 1650–1655 рр.²⁸ орел тримає на грудях рицарський хрест в щиті. На печатках Кременецького повіту 1729 р. орла

²⁰ ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XVIII, Plik 12; Plik 26; Plik 36; Teka XVIII a, Plik 32; Teka XIX, Plik 32; Plik 33; Plik 34; Teka XX, Plik 23, st. 193, 195; Plik 32; Teka XXI, Plik 14; Plik 15; Plik 49, st. 231; Plik 60; Teka XXII a, Plik 9; Plik 11; Teka XXIV, Plik 111, st. 805; MNK. Rkps 1483, karta 131.

²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України (ІР НБУВ). Ф. 2. Спр. 17445; Спр. 17474; Спр. 20943; Спр. 22614; Спр. 22621; Ф. 301. Оп. 1. Спр. 656 Л. Арк. 56; ЦДІАК. Ф. 223. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2v; Спр. 28. Арк. 1v; Спр. 31. Арк. 1v; Ф. 256. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 145v, 151, 153v, 167, 217v, 219, 224, 225; Спр. 79. Арк. 2v; Ф. 2071. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 15, 35; Ф. 2228. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 37v, 47; Спр. 411. Арк. 31, 47; Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Zamoyskich. Sygn. 2633, st. 100, 102, 105, 107; ANK. Spuścizna Adama Chmiela. Sygn. 78, st. 43; Archiwum Sanguszków. Teka XII, Plik 56; Teka XIII, Plik 58, st. 291; Teka XVI a, Plik 96, st. 680; Teka XVIII, Plik 44; Plik 46; Teka XXII, Plik 20; MNK. Rkps 1483, karta 131.

²² ЦДІАК. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 6; MNK. Rkps 1461, karta 97, 108; Rkps 1483, karta 131.

²³ ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 22574; ЦДІАК. Ф. 2071. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14; AGAD. Archiwum Zamoyskich. Sygn. 2633, st. 4; ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XV a, st. 206, 219; Teka XVIII, Plik 55; Plik 56; Plik 57; Teka XVIII a, Plik 49; Plik 50; Plik 51; Plik 52; Plik 75; Plik 76; Plik 77; Plik 78; Plik 79; Teka XIX, Plik 17; Plik 18; Plik 19; Plik 20; Plik 21; Teka XXI, Plik 49; Plik 51; Plik 55; Plik 56; Plik 57; Plik 58; Plik 62; Plik 63; Plik 67; Plik 68; Plik 69; Plik 71; Plik 72; Plik 76; Plik 77; Teka XXII a, Plik 4, st. 25; Plik 17; Plik 18; Plik 19; Plik 20; Plik 21; Plik 25; Plik 26; Plik 27; Plik 28; Plik 30; Teka XXIII, Plik 4, st. 20, 27; Plik 7, st. 41, 46; Plik 26; Plik 27; Plik 29; Plik 31; Teka XXIV, Plik 15; Plik 16; Plik 17; Plik 43; Plik 47; Plik 48; Plik 50; Plik 51; Plik 52.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 7325; Спр. 17448; Спр. 22620; Спр. 23366; Ф. 231. Спр. 50. Арк. 12; Російський державний архів древніх актів (РГАДА). Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 173, Л. 2v; ЦДІАК. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 10; Ф. 223. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 3v; ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XIII, Plik 58, st. 304, 307; Teka XVIII, Plik 31; Plik 32; Plik 34; Plik 50; Teka XVIII a, Plik 21, st. 114, 121; Plik 22, st. 126; Plik 29; Plik 30; Plik 31; Plik 34; Plik 35; Plik 36; Teka XX, Plik 23, st. 191; Plik 27; Plik 31; Plik 32; Plik 33; Plik 36; Plik 37; Teka XXI, Plik 41; Teka XXII a, Plik 48, st. 232, 233, 235, 237, 239, 241, 244, 246, 247, 249, 252, 253, 256, 258, 260, 262, 263, 265; Teka XXIII, Plik 52; Teka XXIV, Plik 6; Plik 89; Plik 91; Plik 111, st. 795.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 8218; Спр. 8219; MNK. Rkps 1483, karta 289.

²⁶ ІР НБУВ, Ф. 2. Спр. 20944; Спр. 20950–20951; ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XIII, Plik 58, st. 297, 319; MNK. Rkps 1462, karta 110; Rkps 1483, karta 289.

²⁷ MNK. Rkps 1483, karta 289.

²⁸ ЦДІАК. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 210v, 215v; Ф. 2228. Оп. 1. Спр. 411. Арк. 46v; MNK. Rkps 1483, karta 289.

зображено над хрестом²⁹, а на печатці 1749 р. орла розміщено на тлі рицарського хреста³⁰.

Найпоширенішим способом поєднання фігур на волинських воєводських печатках є зображення хреста на грудях укоронованого орла. Подібний сюжет присутній на сфрагісах Волинського воєводства від 1647 р.³¹, другої половини XVII ст.³² і 1748–1785 рр.³³ (Лл. 6). Натомість, на воєводській печатці від 1725–1743 рр. укоронованого орла зображено над рицарським хрестом³⁴.

На цьому тлі цілком інакше виглядала ситуація з земськими печатками Київщини. Старою повітовою печаткою 1565 р. користувалися щонайменше до початку XVII ст. Зокрема, її ужито при виписі з трибунальських книг від 24 липня 1602 р.³⁵ У цей же час у вжитку з'являється воєводська печатка з зображенням Погоні в ренесансному щиті в оточенні напису руською мовою: ПЄЧАТ ЗЕМСКАА ВОЄВОДСТВА КНЄВСКОГО. Її відтиск присутній при земському позові від 11 жовтня 1604 р.³⁶ (Лл. 7).

Невдовзі по тому для потреб Київського воєводства було виготовлено ще одну печатку, але й цього разу з зображенням литовської Погоні, розміщеної в бароковому щиті, в супроводі напису польською мовою: PICZEC · ZIEMSKA · WOIEWOC · KPIOWS. Її уживання зафіксовано при актах від 1614–1647 рр.³⁷ (Лл. 8)

²⁹ ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XIX, Plik 66, st. 439, 455.

³⁰ ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XIX, Plik 66, st. 469; MNK. Rkps 1461, karta 92, 108; Rkps 1483, karta 103.

³¹ ЦДІАК. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 12; MNK. Rkps 1483, karta 293.

³² ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XII, Plik 55; MNK. Rkps 1483, karta 293.

³³ ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 8229; MNK. Rkps 1483, karta 293.

³⁴ MNK. Rkps 1483, karta 294.

³⁵ ЦДІАК. Ф. 2070. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4v.

³⁶ ІР НБУВ. Ф. 14. Спр. 2416.

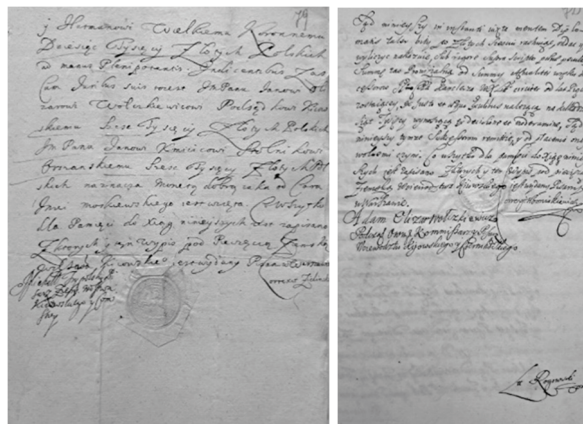
³⁷ ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 8252; Спр. 20953–20954; Спр. 20960–20961; Спр. 20963–20967; Спр. 23269–23270; Спр. 23273; Ф. 14. Спр. 2436; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБ). Ф. 5. Спр. 4062. Арк. 14, 19, 139; Спр. 4063. Арк. 95v, 97, 99, 103, 109v, 111; Спр. 4064. Арк. 42, 47, 49v, 51v, 70v, 72, 77; Спр. 4065. Арк. 58 v; Спр. 4066. Арк. 44; Спр. 4068. Арк. 107; Спр. 4069. Арк. 90v, 96, 99, 105, 108v, 110v, 114v, 123v, 124 a, 126v, 129, 141v, 149, 152, 155, 158v, 167, 172; ЦДІАК. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 1335. Арк. 5v; Ф. 128. Оп. 1 А вотчинні. Спр. 327. Арк. 21, 63, 71; Ф. 221. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 10 a; Спр. 63. Арк. 9v; Спр. 541. Арк. 2; Спр. 556. Арк. 1v; Спр. 561. Арк. 3v; Ф. 2228. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 14; Ф. 2070. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 43, 67; Спр. 13. Арк. 19v; Спр. 28. Арк. 41v; Спр. 31. Арк. 5; Ф. 2071. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 12v; Ф. 2217. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2v; AGAD. Archiwum Zamoyskich. Sygn. 337, st. 51; MNK. Rkps 1461, karta 70; Rkps 1483, karta 86.

Іл. 7–8: печатки Київського воєводства 1604 і 1614 рр.

Як видно з цих прикладів, шляхетська корпорація Київського воєводства, майже століття послідовно ігнорувала правові приписи люблінського привілею. Інкorporація Київщини до складу Корони впродовж цього часу жодним чином не вплинула на її територіальну геральдику. Земські печатки з литовською Погонею й надалі зберігали своє значення головного атрибуту самоврядних прав і вольностей київського нобілітету. Й вірогідно вказували на певний рівень лояльності місцевих еліт до старої Вітчизни. Варто підкреслити той факт, що у часі бурхливих подій Люблінського сойму частина київської шляхти не погодилася на долучення до складу Корони – північна частина воєводства (Мозирський повіт) лишилася й надалі за Великим князівством Литовським. Вочевидь й серед шляхетського загалу інших повітів Київського воєводства ставлення до унійних угод не було однозначним, найкращим візуальним виявом чого й стало тривання традиції уживання Погоні як головного знаку Київщини у XVII ст.

Козацька революція 1648 р., здавалося б, мала внести суттєві корективи в практики геральдично-сфрагістичної презентації Київської землі. Справді, з початком війни, й включенням території воєводства до складу нової держави – Війська Запорозького, не бачимо в ужитку старої воєводської печатки. Органи київського шляхетського самоврядування було перенесено в цей час далеко на захід у глиб коронних земель, що мало б зробити неактуальним уживання Погоні на земських печатках.

Іл. 9–10: виписи із головних книг варшавської комісії справ Київського воєводства 1668 і 1691 рр.

Між тим, нещодавні знахідки київських земських печаток доводять цілком зворотне. Так, на відтиску воєводської печатки при виписі з головних книг варшавської комісії справ Київського воєводства від 14 травня 1668 р. («у ten wypis pod pieczęcią ziemską woiewodztwa kiiowskiego iest wydany») (Іл. 9) безпосередньо в полі печатки на землі зображено рицаря на коні з піднесеним у правиці мечем. Навколо легенда: *PIECZEC · ZIEMSKA · WOIEWODZTWA · KIIOWSKIEGO³⁸ (Іл. 11). Подібним чином відтворено Погоню й на більш пізній печатці Київського воєводства, при виписі від 7 травня 1691 р. (Іл. 10), з майже ідентичним написом по колу: PIECZEC ZIEMSKA WOIEWODZTWA KIIOWSKIEGO³⁹ (Іл. 12).

Іл. 11–12: печатки Київського воєводства 1668 і 1691 рр.

Тільки наприкінці XVII ст. іконографія київських земських печаток набула суттєвих змін, що врешті привели, принаймні почасти, у відповідність їх зміст із ухвалою привілею 1569 р. Один із виписів із трибунальських книг від 10 жовтня 1695 р. засвідчено земською печаткою Київського воєводства («у ten wypis pod pieczęcią ziemską woiewodztwa kiiowskiego iest wydany») з зображенням давнього земельного герба Київщини – ангела. Останнього відтворено безпосередньо в полі печатки з мечем у правиці та з піхвами в лівиці, в оточенні напису: PIECZEC ZIEMSKA WOIEWODZTWA KIIOWSKIEGO⁴⁰ (Іл. 13).

Іл. 13–14: печатки Київського воєводства 1695 р.

³⁸ ЦДАК. Ф. 128. Оп. 1 А вотчинні. Спр. 328. Арк. 79.

³⁹ ЦДАК. Ф. 128. Оп. 1 А вотчинні. Спр. 328. Арк. 72.

⁴⁰ ЛННБ. Ф. 103. Спр. 6604. Арк. 28.

Коронний же Орел з'являється на київських земських сфрагісах щойно лише від 1699 р. Так, овальна печатка Київського воєводства, що нею засвідчено документи 1699–1743 рр.⁴¹, мала поле розділене на три частини, в першій з яких зображено коронного орла, в другій – ведмедя, який іде по землі вліво, в третій – ангела, який тримає в руках меч і піхви. Навколо напис: + PIЄZENC * WOIEWODSTWA * KPIOWSKIEGO * (Лл. 14).

Лл. 15–17: Герб Київської землі в гербовниках XV ст.

У цьому випадку маємо справу зі спробою поєднати в цілісну композицію коронний герб (відповідно до змісту київського унійного привілею від 5 червня 1569 р.) і традиційні земельні герби Київщини – ангела та ведмедя. Перший із них відомий від початку XV ст. у сталому забарвленні – на блакитному полі срібний ангел. Його представлено у тогочасному португальському гербовнику «Livro de Arautos»⁴² та різних списках «Хроніки Констанцького собору» Ульриха Ріхенталя⁴³ (Лл. 15–17).

Лл. 18: Герб великого князя Вітовта Кейстутовича у виданні «Хроніки Констанцького собору» Ульриха Ріхенталя 1483 р.

Лл. 19: Матриця печатки княгині Софії Вітовтівни кінця XIV ст.

⁴¹ IP НБУВ. Ф. 2. Спр. 20647; Спр. 23276; ЦДІАК. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 1335. Арк. 25; Ф. 221. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 6, 8, 25; ANK. Archiwum Sanguszków. Teka XXIV, Plik 10; Plik 97; Teki Antoniego Schneidera. Sygn. 1307, st. 813; MNK. Rkps 1483, karta 87; Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO). Gabinet numizmatyczno-sfragistyczny. Sygn. S 385.

⁴² John Rylands Library (JRL). Ms. lat. 28 («Livro de Arautos»), f. 144.

⁴³ Národní knihovna České republiky (NKČR). XVI.A.17 (Ulrich Richental. Chronik des Konstanzer Konzils), f. 235v; Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. Augsburg, 1483. F. 217.

Фігура ангела мала певний зв'язок із постаттю Вітовта Кейстуовича – вірогідно презентувала великого князя як правителя руських земель. На складеному гербі «Der hochgeboren fürst Wittoldus herczog zu Sarasio» в тій же «Хроніці» Ріхенталя срібного ангела вміщено в першій і четвертій чвертях⁴⁴ (Лл. 18). Він же присутній на печатці Вітовтової доньки Софії⁴⁵ (Лл. 19). На великих державних печатках Великого князівства Литовського київський герб із ангелом з'являється від початку XVI ст.: поруч зі смоленським та волинським знаками його зображено на сфрагісах великого князя (1492–1506) Олександра II Ягелона 1503 р.⁴⁶ (Лл. 20) та великого князя (1506–1548) Жигимонта II Старого 1506 р.⁴⁷ (Лл. 21).

Лл. 20–21: герб Київської землі на печатках великих князів Олександра II Ягелона 1503 р. та Жигимонта II Старого 1506 р.

У середині XVI ст. іконографія київського герба зазнає певних змін – в руках у ангела з'являється меч, як це бачимо, зокрема, на малюнку в «Stemmata Polonica»⁴⁸ (Лл. 22) та монетах карбованих за часів великого князя Жигимонта III Августа (Лл. 23). Нарешті, від другої половини XVI ст. ангел у київському гербі тримає меч і піхви вістрями додолу, зображення якого присутнє, зокрема, в гербовниках Бартоша Папроцького⁴⁹ (Лл. 24).

⁴⁴ Das Concilium, so zu Constanz. F. 110.

⁴⁵ Музей Шереметьєвих (МШ). МС-2342.

⁴⁶ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAB). F 6-85; Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį. Vilnius, 2004. P. 66.

⁴⁷ Львівський історичний музей (ЛІМ). Сфр. 251; Львівський національний університет імені Івана Франка (ЛНУ). Збірка Павліковських. п. 46; ЦДІАК. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 643; Спр. 646–647; Спр. 653; Спр. 659–660; ANK. Archiwum Sanguszków. TeKa III, Plik 76; Muzeum Narodowe w Warszawie (MNW). NPO 10599; Gumowski M. Pieczęcie królów polskich. Kraków, 1910. S. 26, il. 47.

⁴⁸ Bibliothèque de l' Arsenal (BA). Ms. 1114 («Stemmata Polonica»), f. 83v.

⁴⁹ Paprocki B. Gniazdo cnoty z kąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego y inszych Państw do tego

Лл. 22: герб Київської землі у «Stemmata Polonica» 1555 р.

Лл. 23: дукат великого князя Жигимонта III Августа 1563 р.

У цих же гербовниках кінця XVI ст.⁵⁰, а також у творах Алессандро Гваньїні⁵¹ та Мартина Більського⁵², бачимо, поруч із ангелом, найдавніші зображення іншого київського герба – ведмедя, який крокує по землі (Лл. 25). Не виключено, що цим знаком позначали північно-західну частину воєводства – Київське Полісся, на теренах якого було розташовано Овруцький і Житомирський повіти.

Лл. 24–25: герби Київської землі в гербовнику Бартоша Папроцького «Gniazdo snoty» 1578 р.

На київській печатці, що була в ужитку впродовж 1745–1790 рр. зображення ведмедя відсутнє – бароковий щит під короною розтято: в першій частині бачимо коронного орла, в другій – все того ж ангела з мечем і піхвами. Натомість привертає

Królestwa należących Książąt y Panów początek swoy maia. Kraków, 1578. S. 1227; Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1584. S. 918.

⁵⁰ Paprocki B. Gniazdo cnoty. S. 1226; Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. S. 918.

⁵¹ Gwagnin A. Sarmatiae europeae descriptio. Lithvaniae descriptio. Cracoviae, 1578. P. 26; Gwagnin A. Kronika Sarmacyey europeyskiej. Księga III. Kraków, 1611. S. 24.

⁵² Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana. Kraków, 1597. S. 9.

увагу легенда, що вказує на приналежність сфрагісу Київському повіту: * PIĘCZEC * ZIEMSKA * WOIEWODZTWA * POWIATU KIJOWSKIEGO⁵³ (Лл. 26).

Лл. 26: печатка Київського повіту 1745 р.

Уживання литовської Погоні до кінця XVII ст. в офіційних сфрагістично-геральдичних практиках Київського воєводства, хоч як воно не йшло в розріз із політичними реаліями та ухвалами сойму, мало все ж таки певну історичну традицію, що апелювала до давнього державно-політичного зв'язку з Великим князівством Литовським і, врешті, продовжувала ті практики, що склалися напередодні Люблінської унії 1569 р.

Але навіть на цьому тлі, геть несподівано виглядає ситуація зі сфрагістично-геральдичними практиками сусіднього з Київщиною Чернігівського воєводства. Утворене в 1635 р., на відвойованих у Москви землях, це воєводство мало вживати за герб фігуру двоголового орла. Цей сюжет мав для Чернігівської землі давню традицію, що сягала часів Середньовіччя⁵⁴. Зокрема, він був присутній на стіні Борисоглібського собору в Чернігові⁵⁵, що був зведений у XII ст., а також на одній із мініатюр Симоно-Хлудівського псалтиря 70-х рр. XIII ст.⁵⁶ Згодом, від XVI ст., зображення чорного орла

⁵³ IP НБУВ. Ф. 2. Спр. 23388; ЦДІАК. Ф. 2230. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 15.

⁵⁴ Однороженко О. Геральдика середньовічної Русі (України). Т. I: Генеза руської геральдики. X–XIII ст. Харків, 2023. С. 302–304.

⁵⁵ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. Киев, 1851. С. 246; Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов, 1852. С. 99.

⁵⁶ Государственный исторический музей (ГИМ). Отдел рукописей. Хлуд. 3. Лл. 239v; Успенский А. Очерки по истории русского искусства. Москва, 1910. С. 263; Popova O. La miniature russe XI-e – début du XV-e siècle. Léningrad, 1984. N. 13.

фігурує в гербах княжих родів, що вели свій родовід від династії чернігівських Ольговичів – князів Полубенських⁵⁷ і Мосальських⁵⁸.

Попри таке давнє походження, для періоду Речі Посполитої уживання двоголового орла, як герба Чернігівського воєводства, фіксується джерелами щойно з XVIII ст. Тобто, в період коли територія воєводства для Республіки вже була давно втрачена, а його земельний знак належав радше до категорії претензійно-пам'ятних гербів. Саме в такому вигляді його описують тогочасні гербовники⁵⁹. Крім того, фігура двоголового орла присутня на земських печатках Чернігівського воєводства XVIII ст. (з легендою: PIECZEC ZIEMSKA WOIEWODZTWA CZERNIECHOWSKIEGO)⁶⁰ (Іл. 28), що їх уживала самоврядні органи чернігівської шляхти, компактно осілої в той час на Волині.

У той же короткотривалий період, коли Чернігівське воєводство реально перебувало під владою Речі Посполитої, від 1635 до 1648 рр., на його земській печатці присутній цілком інший сюжет, ніж традиційний для Чернігівщини двоголовий орел. На земських позовах від 5 березня 1641 р.⁶¹ та 18 квітня 1646 р.⁶², а також на виписі з трибунальських книг («и тотъ выпис подъ печатю земьскою воєводъства черниговского естъ выданъ») від 3 липня 1646 р.⁶³, відтиснуто земську печатку з зображенням рицаря на коні, який тримає в правиці меч, здолу на землі розміщено знак у вигляді літери П у супроводі двох хрестів. Навколо напис: · PIECZEC ZIEMSKA WOIEWODZTWA CZERNIGOWSKIE (Іл. 27).

⁵⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. X. Sygn. 1; st. 2; Sygn. 55, st. 12; ANK. Archiwum Sanguszków. Perg. 185; Teka VI, Plik 16; Plik 41, st. 196, 201; Plik 42, st. 205, 210; Teka VII, Plik 18; Plik 31; Plik 34; Zbiór Rusieckich. Rkps 68, st. 123; Okolski S. Orbis Polonus. Vol. II. Cracoviae, 1643. P. 491–493; Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium. Kraków, 1897. S. 193; Однороженко О. Герб князів Полубенських. Сіверянський літопис. Чернігів, 2009. № 2–3. С. 22–27.

⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 146; Однороженко О. Герб князів Мосальських. Сіверянський літопис. Чернігів, 2008. № 4. С. 6–12.

⁵⁹ Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności starożytnymi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami, najwyższymi honorami, heroicznym męstwem i odwagą, wytworną nauką a najpierwej cnotą, pobożnością i świętobliwością ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławną pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana. Lwów, 1728. T. I. S. 201; Niesiecki K. Herbarz Polski, powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza. Lipsk, 1839. T. I. S. 230.

⁶⁰ MNK. Rkps 1483, karta 40; Rkps 1507.

⁶¹ ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4063. Арк. 153.

⁶² ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4067. Арк. 82.

⁶³ ЦДІАК. Ф. 2070. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 120.

Іл. 27–28: печатки Чернігівського воєводства 1641 р. та XVIII ст.

Наявність литовської Погоні на чернігівській земській печатці виглядає більш ніж загадково, з огляду на ту обставину, що Чернігівське воєводство ніколи не належало до складу Великого князівства Литовського, а від часу свого утворення в 1635 р. незмінно, принаймні формально, входило до Корони Польської. Чернігів, щоправда, перебував у період пізнього Середньовіччя під зверхністю великих князів Литовських – до 1500 р., коли був завойований московськими військами.

Попри те, що відвоювання Чернігівської землі у Москви, що було закріплене Деулінським перемир'ям 1618 р., не призвело до відновлення суверенітету над ним Великого князівства Литовського, саме герб останнього місцева шляхетська корпорація ужила для презентації свого регіону на земській печатці. Логіка такого вибору могла спиратися на дві обставини – символічну демонстрацію факту давньої приналежності Чернігівської землі до Литовської держави та вплив земської сфрагістики сусіднього Київського воєводства, шляхта якої брала активну участь у залюдненні та інтеграції чернігівських теренів, після їх звільнення з-під московської зверхності⁶⁴.

Таке «відновлення» статусу литовської Погоні на цій території відбулося незважаючи на ту обставину, що цей герб вочевидь ніколи не уживано за знак Чернігівської землі в часи її входження до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV–XV ст. Вибір герба для нової земської печатки мав, принаймні почасти, спиратися на певні історичні уявлення місцевого нобілітету, який у такий спосіб апелював до давнього політичного зв'язку між Черніговом і Литвою, попри те що така символічна апеляція не мала під собою відповідного історично-геральдичного ґрунту.

Розвиток земської сфрагістики на теренах Великого князівства Литовського спирався на правову основу, відображену у відповідних статутах, привілеях та сеймових постанов. Цими актами регульовано як порядок використання земських печаток, так і особливості їх іконографії. Втім, у практичній сфері бачимо численні

⁶⁴ Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006.

приклади суттєвого відходження від відповідних положень. Що пояснюється іноді не надто точними формулюваннями відповідних ухвал. Але найчастіше – достатньо широкими правами місцевих самоврядних корпорацій, від волі яких у кінцевому рахунку і залежало остаточне іконографічне наповнення відповідних сфрагісів. Попри достатньо чіткі положення інкорпораційних привілеїв для Волині та Київщини 1569 р., відповідно до яких на земських печатках мало бути розміщено коронного Орла, тривалий час у місцевій сфрагістиці уживано долюблінські геральдичні сюжети.

Сеймовою ухвалою 1589 р. було змінено цей стан речей для Волинського воєводства – на земських печатках якого відтоді замість литовської Погоні уживано різноманітні комбінації давнього земельного знаку Волині хреста та одноголового орла Корони. В той же час на київських печатках і надалі уживано зображення Погоні. Лише наприкінці XVII ст. її врешті замінено земельними знаками Київщини – ангелом і ведмедем, у поєднанні з коронним гербом. Таке тривале уживання, всупереч всім політичним реаліям і прямим правовим рішенням, герба Великого князівства Литовського на печатках самоврядних органів київського нобілітету вказує не лише на тяглість геральдичної традиції, але й – тривале збереження політичної лояльності київської шляхти до старої Вітчизни.

Втім, навіть ця, більш ніж столітня, київська геральдично-сфрагістична колізія між правом і традицією, не йде в жодне порівняння з несподіванками іконографії земської печатки щойно створеного в 1635 р. Чернігівського воєводства. Розміщення в її полі литовської Погоні відбулося всупереч наявному політичному стану речей – включення воєводства до складу Корони, а не Великого князівства. З останнім у Чернігівщини, втім, був давній державно-політичний зв'язок – впродовж другої половини XIV–XV ст., що в кінцевому рахунку й могло вплинути на рішення місцевої шляхти ужити сюжет із Погонею для презентації свого регіону.

REFERENCES

1. Adamczewski M. (2010) Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej. Cz. II: Pieczęcie sądów szlacheckich do roku 1793. Zgierz, 2010. S. 41–88. [in Polish]
2. Chmiel A. (1897) Materiały sfragistyczne. Pieczęcie ziemskie i Trybunału koronnego w Polsce. *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. Kraków. T. III. S. 2–12. [in Polish]
3. Heymowski (1968) A. Herby polskie w stokholmskim Codex Bergshammer. *Studia Źródłoznawcze*. T. XII. Warszawa. S. 81–83. [in Polish]
4. Heymowski A. (1985) Herby polskie w brukselskim Armorial Lyncenich. *Studia Źródłoznawcze*. T. XXIX. Warszawa. S. 115–116. [in Polish]
5. Kuczyński S.K. (1993) Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. Warszawa. [in Polish]
6. Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladі Rechi Pospolytoi (1618–1648) (M. Krykun, Ed.) [Chernihiv-Siversk region as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv. [in Ukrainian]
7. Odnorozhenko O. (2004) Ukrainska zemelna heraldyka 16–18 st. za sfracystychnymy dzherelamy [Ukrainian heraldry of the 16th–18th centuries based on historical sources]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zbirka naukovykh prats*. Kyiv. Chyslo 11. Chastyna 1. S. 147–164. [in Ukrainian]

8. Odnorozhenko O. (2008) Herb kniaziv Mosalskykh [Princes Masalskys' coat of arms]. *Siverianskyi litopys*. Chernihiv. № 4. S. 6–12. [in Ukrainian]
9. Odnorozhenko O. (2009) Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky 13–16 st. [The Rus royal, feudal and princely seals of the 13th–16th centuries]. Kharkiv. [in Ukrainian]
10. Odnorozhenko O. (2024) Heraldyka serednovichnoi Rusy (Ukrainy). T. II: Heraldyka temnykh vikiv [Heraldry of Medieval Rus (Ukraine). Vol. II: Heraldry of the Dark Ages]. *Herbova tradytsiia Ruskoho korolivstva seredyny XIII – seredyny XIV st.* Kharkiv. S. 18–21. [in Ukrainian]
11. Odnorozhenko O. (2023) Pravovi pidstavy ta praktyka vykorystannia zemskykh pechatok ruskykh zemel Korony Polskoi ta Velykoho kniazivstva Lytovskoho 16–18 st. [Legal basis for the practice of using the seals of the Rus lands of the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th centuries]. *Pieczęć – typariusz i odcisk: Kulturowe i prawne odniesienia*. Katowice, S. 209–228.
12. Polackówna H. (1927) Stemmata Polonica. Rękopis n. 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenалу w Paryżu. *Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. T. I. Lwów. S. 76–80. [in Polish]
13. Shalanda A. (2010) Piachatki haloŭnaha Trybunalu VKL Menskai («ruskai») kadentsyi ŷ 17–18 st. [The seals of the Grand Duchy of Lithuania's High Court of Minsk ('Russian') term of office of the 17th–18th centuries]. *Minsk i minchane: dziesiats stahoddziŷ historyi (da 510-hoddzia atrymannia Menskam mahdeburhskaha prava)*. Minsk. S. 48–58.
14. Shalanda A. (2013) Zemskiia pechatki Vialikaha Kniastva Litoŷskaho u 16–18 st.: asnaŷnyia typy [Seals of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th centuries: main types]. *Cfrahystychnyi shchorichnyk*. Kyiv. Vyp. IV. S. 277–298.
15. Sipavičiūtė J. (2017) Lietuvos žemės teisė ir žemės teismų pareigūnų antspaudai 1564–1764 m. [Lithuanian land law and seals of land court officials, 1564–1764]. *Antrasis Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos. Straipsnių rinkinys / sudarė I. Valikonytė ir N. Šlimienė*. Vilnius. P. 189–201. [in Lithuanian]
16. Sipavičiūtė J. (2017) Pieczęć sądów ziemskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1564–1792. *Rocznik Lituanistyczny*. Warszawa. T. III. S. 27–45. [in Polish]
17. Sipavičiūtė J. (2020) Antspaudas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų sistemoje XVI–XVIII a. Daktaro disertacija [Seals in the court system of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th centuries. Doctoral thesis.]. Vilnius. [in Lithuanian]

Oleg ODNOROZHENKO

Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow,
 Department of Theory and Methods of Archaeography and Source Studies,
 M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and
 Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

SEALS OF THE LANDS OF KYIV AND CHERNIHIV
 OF THE 16TH TO THE – 18TH CENTURIES:

BETWEEN LAW, TRADITION, AND HISTORICAL MEMORY

The development of territorial sphragistics in the Grand Duchy of Lithuania was based on a legal framework set out in relevant statutes, privileges and Sejm resolutions. These acts regulated the procedure for using land seals, as well as their iconographic features. In practice, however, there are numerous examples of significant deviations from these provisions.

Sometimes this can be explained by imprecise wording in the decisions, but more often it was due to the broad rights of local self-governing institutions, which ultimately had the final say on the iconographic content of their respective seals. Despite the clear provisions of the Volyn and Kyiv incorporation privileges of 1569, which stipulated that the Crown eagle was to be depicted on land seals, local sphragistics continued to use heraldic motifs created prior to the Union of Lublin for a considerable period.

In the Volhynian Voivodeship, this situation did not change until the Sejm resolution of 1589, after which various combinations of the old Volhynian cross symbol and the Crown's single-headed eagle were used on land seals instead of the Lithuanian Vytis (Pogonia). Meanwhile, Kyiv's seals continued to depict the Lithuanian Vytis. It was not until the end of the seventeenth century that it was finally replaced by symbols representing the Kyiv region: an angel and a bear combined with the Crown's coat of arms. Such prolonged use of the Grand Duchy of Lithuania's coat of arms on the seals of Kyiv's self-governing institutions indicates not only the continuity of the heraldic tradition, but also the Kyiv nobility's long-term political loyalty to their old homeland.

However, the heraldic-sphragistic conflict between law and tradition in Kyiv, which lasted for over a century, pales in comparison to the unexpected iconography of the land seal of the newly established Chernihiv Voivodeship (1635). The depiction of the Lithuanian Vytis went against the actual political situation, as the voivodeship had been incorporated into the Crown of Poland rather than the Grand Duchy of Lithuania. While a political connection between the Lithuanian and Chernihiv lands did exist in the second half of the 14th and 15th centuries, this most likely influenced the local nobility's decision to use the Vytis motif to represent their region.

Keywords: heraldry, sphragistics, land seals, Kyiv Voivodeship, Chernihiv Voivodeship.

УДК 94(477.41+477.52)«15/16»:929.52 Мазепа (092)

Сергій ПАВЛЕНКО

шеф-редактор журналу

«Сіверянський літопис» (Чернігів, Україна)

pavlenkoso1955@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5388-6875

РОДОВІД ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ У СВІТЛІ НОВИХ ЗНАХІДОК

Метою публікації є конкретизація родових коренів гетьмана І. Мазепа. У роботі використано історико-системний метод для вивчення документів, генеалогічних матеріалів. Наукова новизна полягає у деталізації, проясненні буття, появи представників чоловічої лінії роду Мазеп на теренах Київщини та Волині. Автор подає низку версій про заснування Мазепинців, походження власників цього населеного пункту, чому їх прозивали Коledenськими. Висновки. Дослідження доповнює попередні розслідування родоводу І. Мазепа новими важливими подробицями, уточнює вік батьків гетьмана, його діда та прадіда.

Ключові слова: Мазепа, рід, Коledenські, Колодно.

Хоча поети-панегіристи мазепинського кола у своїх творах намагалися довести князівсько-знатне походження володаря булави¹ («бо між гербовими клейнодами мого добродія, вельможності Вашої, завдяки чесноті, від давніх волинських князів видно піднесеного над мечами хреста»²), усе ж це була їхня версія, що ґрунтувалася, очевидно, на родинній легенді гетьмана. Якихось архівних підтверджень-виписів, документів щодо цього І. Мазепа в Батурині не мав. Інакше не звертався б до цісаря в 1707 р. з проханням надати йому князівський статус.

Питання родоводу гетьмана час від часу постає в історичній літературі здебільшого у формі версій³. Адже якщо про батька й матір І. Мазепа маємо певний мінімум інформації, то реконструювати життєвий шлях його дідів, прадідів складніше через брак джерел. Разом з тим кожна нова архівна знахідка – це привід для нових міркувань, ідей, дискусій.

У цьому аспекті нашу увагу привернула розвідка Ігоря Тесленка «До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена», опублікована у 2022 р.⁴ Автор, оглянувши доробок попередників, спробував викласти й власні версії щодо пращурів гетьмана. Перевагою його студії стали багаторічні архівні дослідження, скрупульозний аналіз роздобутого матеріалу. Хоча в підсумку І. Тесленко не дає очікуваного від нього результату в проясненні минулого Мазепиної рідні, усе ж його напрацювання цінні певними спостереженнями, відкриттям деяких важливих подробиць, публікацією кількох джерел ХVІ ст., дискусією з дослідниками теми.

Одразу висловимося з приводу дещо дивного прочитання-тлумачення автором нашої студії. У ній ми виклали низку версій, аргументів щодо представників чоловічої лінії родоводу гетьмана І. Мазепа з таким підсумком:

«Іван-Станіслав Степанович Мазепа (1639–1709)

Адам-Степан Михайлович Мазепа (1595–1600? – 1666)

Михайло Мазепа (1570–1575 – ?)

*Михайло-Миколай Мазепа (1532/33 – 1622–?)»*⁵.

І. Тесленко дає все це в такій інтерпретації⁶:

¹ Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. Київ, 2020. С. 31.

² Орновський І. Муза Роксоланська. Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / уряд. С. Павленко. Київ, 2021. С. 41.

³ Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепа. Мазепа : збірник. Варшава, 1938. Т. 1. С. 53–67; Чернецький Є. А. Нотатки з приводу генеалогії Мазеп. Чернецький Є. А. Генеалогічні етюди. Біла Церква, 1998. С. 3–12; Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепа. *Сіверянський літопис* (далі – СЛ). 2001. № 5. С. 38–49; Чернецький Є. А. Нотатки з приводу генеалогії Мазеп. Чернецький Є. А. Старожитні часи на Поросі. Біла Церква, 2003. С. 273–277; Чернецький Є. До проблеми родоводу гетьмана Івана Мазепа. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 173–181; Чернецький Є. Як звали Мазеп козацьким звичаєм? Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепа. Мазепа І. През шаблю маєм права. Біла Церква, 2004. С. 99; Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 44–52; Павленко С. Родовід гетьмана І. Мазепа. Там само. С. 57–70; Люта Т. До генеалогії роду Мазеп. Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять : матеріали Міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). Київ, 2009. С. 145–155; Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період [розділи «Мазепа», «Родові корені», «Герб», «Батько», «Мати»]. С. 22–68.

⁴ Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена. Записки НТШ. Львів, 2022. Т. 275 : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 330–367.

⁵ Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 43.

⁶ Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена. С. 335.

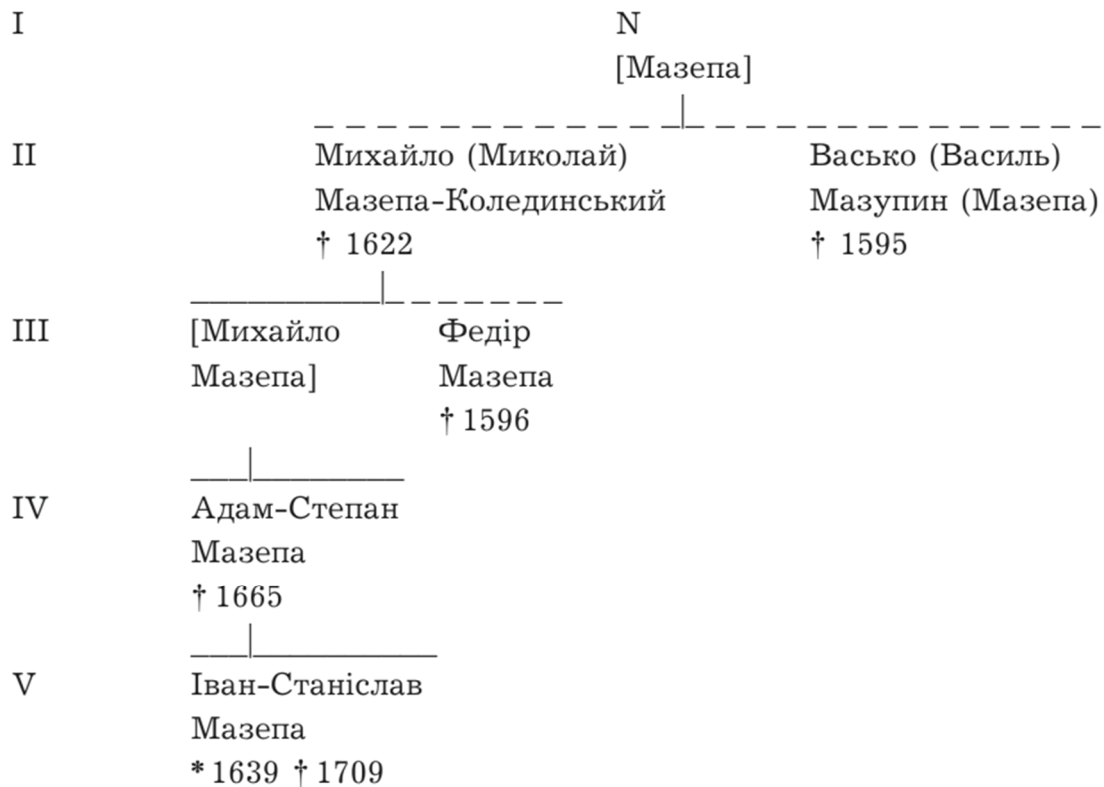

Схема 1. Родовід Мазеп (за С. Павленком)

Автор цілковито проігнорував наші спеціально вживані в пояснювальному тексті слова «мабуть», «найпевніше» щодо персон Василя, Федора Мазеп та їхньої причетності до чоловічої лінії роду гетьмана. Він навіть не поставив знаки запитання до імен цих діячів з «мого» родоводу, що, скажемо так, відповідало б контексту наших напрацювань. Тим часом ми висловили лише припущення-версію про можливий родинний зв'язок цих осіб: «*Мабуть* (тут і далі курсив наш. – С. П.), у Михайла-Миколая Мазепа був ще й син Федір (хоча, *можливо*, це брат). Останній згадується в багатьох літописах як страчений у 1596 р. у Варшаві учасник козацьких повстань Косинського, Лободи та Наливайка. Дослідник Є. Чернецький припускає, що він фігурував під час тих подій під прізвиськом Шостак⁷.

Крім цього, у Михайла-Миколая, *найпевніше*, був брат Василь, який згадується у ревізії 1552 р. Київського замку⁸. Останній або *хтось* із Мазеп (теж Василь) брав участь у військових операціях другої половини XVI ст., зокрема вислав сто козаків до обозу Яна Замойського на молдовську виправу 1595 р.⁹ Гілка цього роду Мазеп з Києва згадується у середині XVII ст. у пом'янику Межигірського монастиря («Ро(д) Пана Феодора Мазепы ис Києва. Помяни Гди дша рабъ свои(х). Іоана Анаталію Варвару»¹⁰)»¹¹.

⁷ Чернецький Є. Як звали Мазеп козацьким звичаєм? Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепа. С. 99.

⁸ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Київ, 1993. С. 246.

⁹ Падура Т. Іван Мазепа. *Сіверянський літопис*. 2006. № 3. С. 83.

¹⁰ Поменник Межигірського монастиря: публікація рукописної пам'ятки XVII ст. / публікація, коментар О. Кузьмука. Болховітіновський щорічник. 2011. Київ, 2012. С. 228–229.

¹¹ Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 43.

Як бачимо, І. Тесленко спотворено подав у своїй статті наші висновки та дозволив собі приписати С. Павленкові те, чого в нього немає. Зрозуміло, ідеться ніби про дрібничку, але ж вона виставляє нас дещо у непривабливому світлі, бо формує враження, що автор видає бажане за дійсне. Сподіваємося, І. Тесленко зробив це не навмисне, аби принизити дослідника теми, а через якісь інші причини. Попри цю неприємність, з якою ми зіткнулися, стаття «До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена», оприлюднені в ній джерела дають нам поживу для розміркувань щодо пращурів І. Мазепи.

Наше припущення про брата Василя в Михайла Мазепи І. Тесленко підтверджує документом від 13 липня 1578 р.¹² Останній певним чином прояснює родинну ситуацію взаємин тієї доби. Згідно з ним польський король надав того дня підтвердний привілей М. Мазепі, боярину Білоцерківського замку, на землі, якими раніше володів за життя його брат. З цього документа дізнаємося, що 27 лютого 1555 р. Василь Колоденський отримав на основі рішення київського воєводи Фрідріха Пронського «селище на річці Росі, нижче Білої Церкви, під назвою Пасічне.. з річками, струмками, озерами і бобровими місцями, з лісами, угіддями й усілякими пастками на річці Настасець, біля дороги звенигородської»¹³. Ним він володів років 20 («кількадесят років»¹⁴), до своєї смерті.

Отже, Василь Мазепа, а не Михайло Мазепа почав свою службу при київському воєводі Ф. Пронському (у регесті надання 1578 р.¹⁵, люстрації 1616 р. земель на Київщині¹⁶ першого не згадано).

Другий брат явно був молодшим. Про нього дізнаємося вперше з ранішого документа. У грамоті польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа від 15 червня 1572 р. визначена плата військовику-прикордоннику в такий спосіб: «...Ми тоді, за порадою наших перших панів, визнавши заслуги та гідність шляхетного Михайла Мазепи, зем'янина нашої Київської землі, надали йому, і цим нашим листом даруємо в Київській землі пусту, людьми не заселену землю, що лежить біля річки Кам'яниці (Кам'янки¹⁷. – С. П.), починаючи від мосту, на який веде Великий Гостинець, і аж до урочища Посникова, з усіма належностями та вигодами, що до цієї

¹² 1578, липня 13. Львів. Підтвердний привілей польського короля і великого князя литовського Стефана Баторія білоцерківському боярину Михайлові Мазепі-Колоденському на право пожиттєвого посідання Пасічного селища на річці Рось. Цит. за: Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена. Додатки. № 7. С. 366–377.

¹³ Там само. С. 366.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Першие книги канцлерѣи коронной наясънейшого Стефана, короля его милости польского и великого князя литовского, данин вечных и дочасных, декретовъ, записовъ и иных справ поточных земель и воеводствъ Киевского, Волынского и Браславского. Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. Київ, 2002. С. 326.

¹⁶ Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1886. Ч. VII. Т. I. С. 293.

¹⁷ Швець Г., Дрозд Н., Левченко С. Каталог річок України. Київ, 1957. С. 103.

землі належать, так, як ця земля здавна собою має»¹⁸. Новоосадник мав за неї нести «земську службу так само, як і інші мешканці Київського повіту»¹⁹.

Таким чином, можна зробити висновок, що старший брат Василь, розпочавши службу при Білоцерківському замку десь у 1550-х рр., згодом закликав у ці місця й меншого брата. Вікова різниця між ними могла становити 10–15 років. Станом на 1572 р. Василь іще жив. Він помер, очевидно, від отриманого поранення чи якоїсь хвороби до 1578 р.

Якщо Михайлові Мазепі у 1572 р. було 24–27 років (а в грамоті короля фігурують явно не прогнозовані в майбутньому, а реальні його «жона и дѣти»²⁰), то він міг дожити до люстрацій 1616, 1622 рр. відповідно у віці 66–77 рр. Це значно менше, ніж ми вираховували раніше.

Оскільки батько гетьмана І. Мазепи у 1654 р. як представник білоцерківської шляхти поставив підпис під присягою царю як «Степан Михайлів син Мозепа»²¹, то можна було б думати, що вищезгаданий отримувач надань у 1572, 1578 рр. є дідом володаря булави. Зрештою «Futor na Kamienicy»²² на Білоцерківщині на початку XVII ст. належав Михайлу-Миколаю Мазепі. Останній фігурує й у вироку коронного трибуналу від 5 серпня 1599 р.: Михайло Мазепа Кам'янецький, позивач, проти Стефана Залеського, відповідача, у справі про насильницький напад на село Кам'яниця і викрадення у його підданих коней тощо. Оскільки позивач не вимагав у ротмістра або гетьмана справедливості від відповідача, останнього було звільнено від звинувачень, а позивачеві дозволено звертатися «за справедливістю до гетьмана»²³. У 1640–1650-х рр. це невеличке поселення трансформувалося в село Мазепинці, яким володів батько майбутнього правителя Гетьманщини. Ясна річ, авторитетний ветеран боярсько-прикордонної служби Михайло Мазепа міг як, скажімо, заможний удівець одружитися у віці 55–65 років на молодій білоцерківчанці, яка згодом народила б йому сина, майбутнього городового козацького отамана і наказного полковника Білоцерківського полку. Така ситуація в ті часи була цілком реальною.

Однак якби батько І. Мазепи Степан-Адам був наймолодшим сином Михайла-Миколая, то, найімовірніше, після смерті останнього йому не перепали б королівські надання. Адже хлопчикові-спадкоємцю в разі смерті батька виповнилося б тільки 7–13 років.

Грамота зем'янину М. Мазепі 1572 р. «для заселення тих пустинних земель людьми»²⁴ на Київській землі була видана на ленному праві, згідно з яким він мав

¹⁸ 1572, июня 15. Грамота землянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Санкт-Петербург, 1863. Т. I. (1361–1598). С. 190.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ № 102. 1654, після 18–28 січня (8–18). Уривок зі списку козаків, котрі присягали в Переяславі царю Олексію. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / уряд. Ю. Мицик*. Київ, 2014. Т. 3 (1651–1654 рр.). С. 129.

²² 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы* : в 3 т. Москва, 1953. Т. I. С. 34.

²³ Źródła dziejowe. T. XXI : Jabłonowski A. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). Warszawa, 1894. S. 415.

²⁴ 1572, июня 15. Грамота землянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы. С. 190.

відбувати «службу нашу земську військову»²⁵, а отриманими землями «він сам, його дружина, діти та нащадки чоловічої статі мають право володіти»²⁶. Отримувач цього надання не міг передати його у спадок дружині²⁷, дочкам, поділити порівну між синами²⁸. «Ленне право встановлювало принцип єдиноспадкування, – зазначає дослідниця теми Ганна Гуменюк, – лен батька переходив до одного сина»²⁹. Якщо ж нащадка по чоловічій лінії не було, то землі поверталися тому, хто їх надав³⁰. Київський зем'янин Богдан Заморонок отримав «до волі й ласки» від короля село Костюковичі і мав щороку «з нього до скарбу... плату дві копи грошей та два відра меду прісного»³¹ давати. Після його смерті населений пункт одразу був переданий 1 листопада 1566 р. зем'янину Іванові Жабі на нових умовах – «службу земську військову служити»³².

Степан-Адам³³ Мазепа народився, за нашими новими підрахунками, орієнтовно у 1610–1615 рр.³⁴, а отже, він був малолітнім спадкоємцем³⁵. У разі смерті батька до

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / отв. ред. В. М. Корецкий. Москва, 1985. С. 110.

²⁸ Там же. С. 23, 127.

²⁹ Гуменюк Г. П. «Саксонське зеркало» та його вплив на розвиток джерел права держав Центральної та Східної Європи (XIII–XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. юр. наук. Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2010. С. 8.

³⁰ Блануца А. Ленне землеволодіння у Великому князівстві Литовському: аналіз джерел. *Український історичний збірник*. Вип. 15. Київ, 2012. С. 221.

³¹ Данина Івану Митковичу Жабе на село Костюковичи. Блануца А. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження. *Україна крізь віки : зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ, 2010. С. 228.

³² Там само.

³³ Про подвійне ім'я Степана Мазепи дізнаємося з привілею Яна Казимира 1659 р. У ньому зазначається, що село Кам'яниця, «а зараз Мазепинці... предки його (Адама Мазепи. – С. П.) за привілеєм славної пам'яті Жигмунта Августа, антицесора і вую нашого, коштом своїм поселили» (Руліковський Е. Мазепинці. Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку С. Павленка, переклад М. Данилюка). *Сіверянський літопис*. 2006. № 3. С. 86). У цьому важливому документі король згадує також сина А. Мазепи Івана Мазепу, який «при боці Нашому на послугу Нашої Речі Посполитої» залишився (Там само).

³⁴ Мати гетьмана померла у 1707 р. Вона народила сина у 1639 р. у віці 17–18 років. Отже, вона з'явилася на світ у 1621–1622 рр. Якби її чоловік Степан-Адам народився у 1595–1600 рр., то він був би старший від дружини на 20–27 років. А це означає, що для нього це був би другий шлюб, бо його парубкування затяглося б до сорокарічного віку. У джерелах нічого не відомо про його можливих дітей від першого шлюбу. Тому, схоже, С. Мазепа народився пізніше. Він не був ровесником своєї дружини, адже якби народився, наприклад, у 1620 р., то у 1654 р., коли йому було 34 роки, навряд чи очолив би козаків Білої Церкви, а згодом став наказним полковником. Авторитетнішим для такої військової спільноти він був би в поважнішому віці – 40–45 років.

³⁵ «Хоча хлопчик за ленним правом і досяг юнацького віку (13 років. – С. П.), усе ж його законний опікун повинен заміщати його в його маєтності в його інтересах і служити замість нього його господарю», – сказано в «Саксонському зеркалі» (Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования. С. 28).

повноліття (18 років³⁶) він мав отримати опікуна³⁷ (як правило, родича), який би вів господарство й також отримував з того відповідний зиск. Проте на київському прикордонні Мазепи за несення військової служби отримали пустир для господарювання. Зрозуміло, хлопчик не міг зі зброєю на коні забезпечити охорону важливого простору. Та й опікунові займатися військовими справами на постійній основі десь у ризикованій місцині було не з руки. Тому в такій ситуації господар землі мав законне право відібрати в ленного спадкоємця землю та віддати її іншому ленникові.

Однак, думаємо, Михайло-Миколай, знаючи про таку перспективу, завбачливо мав кількох дітей, навіть 2–3 хлопчиків-братів, наймолодшого з яких названо на честь батька³⁸. Саме він (Михайло), а потім його син (Степан-Адам), онук (Іван-Станіслав³⁹) отримали у спадок землі, населені пункти, підтверджені королівськими наданнями.

Інші діти Михайла-Миколая, життя яких починалося на Білоцерківщині, напевне, мали від батька компенсаційне забезпечення. Опорою ж йому став той, хто перейняв його військово-прикордонну справу. Зрештою ці володіння передавалися як плата за службу, тому, найпевніше, головне право користуватися ними виборював той, хто виконував-ніс батькову повинність, був йому опорою в усьому.

Документ⁴⁰, оприлюднений І. Тесленком, дає привід для нових версій щодо пращурів гетьмана, їхнього походження. Ми також маємо свої міркування на цю тему, насамперед з приводу прозивання Мазеп *Колоденськими-Колединськими*.

І. Тесленко вважає, що брати Василь та Михайло Мазепи «походили з Волині і що їхнім родовим гніздом було село Колоденка Рівненського ключа»⁴¹, оскільки «тримали його на службі бояри-зем'яни Колоденські»⁴². Вони, за тогочасною практикою, не були реальними власниками населеного пункту, а сплачували

³⁶ Ворончук І. Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби. *Україна у світовій історії*. 2014. № 3. С. 138.

³⁷ Іваницький-Василенко С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини. *Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права*. Київ, 1925. Вип. I (Зб. соц.-екон. відділу. № 3). С. 59–81.

³⁸ Якби старший із синів народився до 1572 р. (наприклад, у 1569 р.), то орієнтовно в 1590–1593 рр. він одружився б і мав своїх нащадків. Тобто його син, який з'явився б на світ у 1593 р., уже через 20–25 років створив би власну родину. За таким розрахунком Степан-Адам, батько І. Мазепи, міг бути йому сином. Можливо, так і було. Однак тоді виходило б, що Михайло-Миколай передав свій спадок не синові, а правнуку. А це не відповідало б тодішньому праву. Після люстрації 1622 р. та після смерті Мазепи, ветерана-ленника, ленна спадщина згідно з тодішнім законодавством десь на 20 років перейшла б спочатку до рук його сина, потім онука і лише згодом правнука. Така складна комбінація навряд чи відбулася. Тому, на нашу думку, дід гетьмана – Михайло Михайлович Мазепа народився близько 1590 р. У 1610–1615 рр. він уже спокійно міг мати сина Степана-Адама. Після смерті батька у 1620-х рр. той до 1640-х управляв успадкованим господарством.

³⁹ 1661.VII.13. Warszawa. Nobilitacya szlah[e]t[nemu] Michalowi Hanenkowi, pulkownikowi humanskiemu. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. (Т. V : Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст.) / підготував до друку П. Кулаковський. Острог ; Варшава ; Москва, 1999. С. 276.

⁴⁰ 1578, липня 13. Львів. Підтвердний привілей польського короля і великого князя литовського Стефана Баторія білоцерківському боярину Михайлові Мазепі-Колоденському на право пожиттєвого посідання Пасічного селища на річці Рось. С. 366–377.

⁴¹ Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена. С. 358.

⁴² Там само. С. 356.

землевласникові певні суми та давали відповідну кількість продуктів тощо. Проте у цій привабливій версії є як мінуси, так і плюси.

Власницею Рівненського ключа джерела згадують спочатку «Marya Semenowa Kolodenska»⁴³, але пізніше вже – Марію Семенівну Ровенську⁴⁴ (або Несвіцьку⁴⁵). У липні 1507 р. король підтвердив їй населені пункти, якими її чоловік і вона володіли майже 50 років. Велика спадщина з Колоденкою після смерті княгині Марії Семенівни перейшла в 1518 р. її внучці Тетяні-Анні Семенівні Гольшанській⁴⁶, дружині воєводи троцького, гетьмана великого литовського Костянтина Івановича Острозького⁴⁷, далі у 1531 р. їхньому сину Іллі⁴⁸. У серпні 1539 р. І. Острозький помер⁴⁹, залишивши, згідно з його тестаментом, «дружині своїй замок мій материнський Ровний (Рівне. – С. П.), місто, і двори, і села з боярами, що тому замку прислужують»⁵⁰, і в «мастку Колоденському» господарювала княгиня Іліная Костянтинівна Острозька (Беата)⁵¹. Наступне десятиріччя вдова провела у судових позовах за майно, мастності з родичами, з іншими скаржниками, що виявляли невдоволення запровадженими нею податками⁵². 1550-ті рр. також були бурхливими й інтригуючими в її житті, пов'язаними насамперед з одруженням дочки Гальшки, втручанням у цю справу короля, князя Василя-Костянтина Острозького⁵³. У цьому зв'язку яким чином її підопічний з Колоденки Василь Коледенський опинився на Київщині й отримав там від воєводи Ф. Пронського право заселити місцину? Якби княгиня Беата активно заселяла пустирі, то поява під Білою Церквою підконтрольних їй зем'ян видавалася б логічною. Виходило б, що вона в такий спосіб дбає про розширення свого впливу. Але в реаліях її постійних колізій, суперечок вона навряд чи займалася освоєнням нових територій, особливо на Київщині.

Проте звернемо увагу на іншу важливу деталь. Київськими воєводами свого часу були Юрій Гольшанський (1508–1511)⁵⁴, Іван Гольшанський (1542–1544)⁵⁵. А тим часом Марія Ровенська (Коледенська, Несвіцька) мала дочку Анастасію, яка вийшла

⁴³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. I : 1366–1506 / pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. Lwów, 1887. S. 79.

⁴⁴ Ibid. S. 87, 92–93, 120–121, 125, 126, 145.

⁴⁵ Камінський М., Закревський В. Князювання Марії Несвіцької (? – 1518 рр.) – пам'ятна сторінка в історії Рівного. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 6. Острог, 2013. С. 61.

⁴⁶ Мицько І. Загадки родоводу князів Острозьких. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. Острог, 2010. С. 8.

⁴⁷ Archiwum książąt Sanguszkow w Sławucie. T. III : 1432–1534. S. 166–168.

⁴⁸ Ibid. S. 377–379.

⁴⁹ Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI століття. *Острозька давнина*. Острог, 2014. Вип. 3. С. 247.

⁵⁰ 1539, серпня 16. Остріг. Тестамент князя Іллі Костянтиновича Острозького. Там само. С. 263.

⁵¹ Лист до справец мыт волыньскихъ, абы в мыте острозском жадное переказы княгини Ильиной не чинили (18.05.1546). *Метрика Вялікаго Княства Лытоускага. Кніга № 30 (1480–1546 гг.). Кніга запісау № 30 (копія М54 канца XVI ст.)* / падрыхт. В. С. Мянжынскі. Мінск, 2008. С. 156.

⁵² Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька. Джерела і література про Гальшку кн. Острозьку. *Етюди з історії Острога*. Острог, 1998. С. 51–52.

⁵³ Ковальський М. Острозька Гальшка (Єлизавета, Ельжбета, Алжбета) (*1539 – †грудень, 1582). *Острозька академія XVI–XVII століття: енциклопедія* / ред. кол.: І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. Острог, 2011. С. 312–314.

⁵⁴ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895. S. 102–103.

⁵⁵ Ibid. S. 110.

заміж за Семена Юрійовича Гольшанського, що був у 1500–1501 рр. великим гетьманом литовським, згодом луцьким старостою, кам'янецьким намісником⁵⁶. Їхня дочка Тетяна Гольшанська у 1509 р. вийшла заміж за великого гетьмана литовського князя Костянтина Івановича Острозького. Можливо, у першій половині XVI ст. саме ці спадкоємці Колоденки під Рівним або Колоден⁵⁷ (Колодень) на Збаражчині підсилили Київ своїми зем'янами-слугами (діти Мазеп-Коледенських, яким потрібен був простір для самостійного господарювання)? Київський міщанин Василь Мазупин⁵⁸, мабуть, і був одним з них. Тільки після зведення Білоцерківського замку в 1552 р. довкруз нього почали поставати невеличкі поселення-форпости⁵⁹. Думаємо, що тоді ж хтось із Мазеп, якщо перебрався з Колоденки чи Колоденя до Києва, а потім на Білоцерківщину, міг назвати свій хутір подібно. При цьому варто зауважити, що переселенець (а він явно був ним!) не рахувався простим бідним козаком, злидарем, який шукав кращої долі. Це був чоловік із певним статусом (боярин, зем'янин), який узгоджував свої переміщення з владою Київського воєводства.

Урочище Колодежки (Kolodeszki) «над тою річкою *Каменицею*» згадано в 1591 р.⁶⁰ та в подальших документах. Не маємо сумніву, що на його місці років за 40–50 перед цим стояв невеличкий населений пункт або хутір з можливою назвою Колодне, Колодень, Колодеж. Оскільки кочівники регулярно випалювали ці місцини, за місцем цього зарослого згарища-поселення й закріпився нестійкий топонім у варіації то Колодеськи (1616)⁶¹, то Колодежа (1643)⁶². Схоже, Василь Мазепа ще до надання йому Пасічного у 1555 р. спочатку заснував на прикордонні Білоцерківщини хутір Колодне (Колодеж), а тому й став прозиватися Колоденським. Звертаємо увагу, що його брат зем'янин Михайло Мазепа у 1572 р. отримав поряд «для осадження людьми... пустинь» (незайняту землю. – *С. П.*)⁶³. Заснувавши хутір на березі річки («*futor na Kamienicy*»), далі він став називатися в документах Мазепа-Каменецький (1581 р.⁶⁴, 1599 р.⁶⁵). Проте в підтвердному привілеї польського короля Стефана Баторія від 13 липня 1578 р. Михайла Мазепу названо ще й Колоденським, як і його брата. Очевидно,

⁵⁶ Ibid. S. 100.

⁵⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. I. S. 54.

⁵⁸ Описание Киевского замка 1552 года (февраль–март). Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1886. Ч. VII. Т. I. С. 114.

⁵⁹ Перерва В. Місто Біла Церква: історія проти міфів (дорадянський період). Біла Церква, 2018. С. 28; Чернецький Є. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. Біла Церква, 2013. С. 21–25.

⁶⁰ 12.VI.1591. Краків. Доживоте князю Миколаєви Ружинському, воєводу киевському, и жоне его Галжбете Стужинского на певных оурочищах над речками Сквирею, Раставицею и Олшанкою. *Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673.* С. 437.

⁶¹ Люстрація 1616 року. Чернецький Є. Привілеї Білої Церкви та спільні інтереси, права і власність мешканців Білоцерківського староства другої половини XVI – першої половини XVII століть. Біла Церква, 2017. С. 52–53.

⁶² Дневник Станислава Освецима (в извлечении и переводе, с предисловием В. А.). *Киевская старина.* 1882. Т. I. Январь. С. 133.

⁶³ 1572, июня 15. Грамота землянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы. С. 190.

⁶⁴ Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена. С. 353.

⁶⁵ Źródła dziejowe. T. XXI. Warszawa : Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. S. 415.

він у такий спосіб вирішив додатково акцентувати на тому, що має повне право зайняти землі, освоєні братом.

Оскільки привілей 1578 р. став важливим правовим документом під час визначення майнового стану Мазеп, то вони в наступних люстраціях 1616 р., 1622 р. вже називалися не Каменецькими, а Колединськими (Koledynski⁶⁶), підтверджуючи цим свій зв'язок із наданням С. Баторія. Щоправда, *Колоденський* при цьому трансформувалося в *Колединський*. А це засвідчувало, що давній «шляхетний» додаток до прізвища Мазепи не використовували в повсякденні, тому з часом він не випадково набув іншого словесного звучання. Люстратор записав його явно не з документа, а зі слів старійшини роду. Ця деталь вказує і на те, що вже у 1616 р. Михайло-Миколай Мазепа навряд чи пов'язував свою молодість, життєве становлення з Колоденкою Рівненського ключа, адже він і далі чітко заявляв би про себе як Колоденський. Можна було б закинути спотворення прізвища люстраторові 1616 р. Однак і в 1622 р. люстрація зафіксувала прізвище Мазепи так само.

Отже, припускаємо, що власник Мазепинців під час документального підтвердження своїх земель мав на увазі якесь давнє поселення, засноване братом на Київщині, назва якого не усталилася через його винищення.

Інші документи І. Тесленка додають у мазепіану ще кілька джерел про волинських Мазеп. Зрозуміло, Василь Мазепа «київський» і Василь Мазепа «волинський»⁶⁷ – це різні особи. Важко допустити, що це одна й та сама особа, яка жила на Волині, мала там родину і водночас несла охорону прикордоння Київщини. Міркуємо все ж, що всіх цих Мазеп, а також Мазеп-Грушвицьких⁶⁸, згадуваних у літописних повідомленнях Федора (1596), Василя (1595) Мазеп⁶⁹ об'єднував спільний предок (дід, прадід).

«Руськими князями... які правили Волиню,

За дуже великі заслуги у військових походах

*Ставилися поряд із князями»*⁷⁰, – пояснював сучасник-панегірист Стефан Яворський у 1689 р. належність Мазеп до цієї території та їхній поважний статус.

Ми вже доволі багато писали про ймовірну адигську версію походження Мазеп на теренах України⁷¹, оскільки черкеси, п'ятигорці (так їх називали) у XV–XVI ст. великими групами прибували на нашу землю, наймаючись на службу, засновуючи нові поселення, зокрема численні П'ятигорки (як на Київщині⁷², так і на Волині⁷³). І. Тесленко натрапив в одній зі скарг 1575 р. на «Яна П'ятигорця мазепинського»⁷⁴, який, на його думку, був зятем зем'янина Василя Мазепи, засновника Мазепинців у

⁶⁶ Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. С. 293; 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского. С. 34.

⁶⁷ Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп. С. 343.

⁶⁸ Там само. С. 349–351.

⁶⁹ Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 43.

⁷⁰ Яворський С. Echo glosu... [Луна голосу...] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука). *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2. С. 230.

⁷¹ Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 24–27.

⁷² Там само. С. 27.

⁷³ Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. Київ : Вища школа, 2009. С. 75.

⁷⁴ Тесленко І. А. До питання про родовід Мазеп. С. 344.

Костянтинівському ключі⁷⁵ (нині село Ключівка Антонінської селищної громади на Хмельниччині, перейменоване 7 березня 1946 р.). Однак це міг бути і його син. Тобто тамтешніх Мазеп явно прозивали ще й п'ятигорцями, за ними зберігалася родова легенда походження. Та і якщо Я. П'ятигорець одружився на дочці В. Мазепи, то це сталося не випадково: адиг шукав наречену в колі вихідців з рідних країв.

Хай там як, цей витяг зі скарги дає підстави для об'єднання всіх Мазеп в один рід⁷⁶, що вже закріпився на теренах Волині та Київщини. Саме тому, мабуть, у Грушвицьких на початку 1620-х «прокинулася родова пам'ять»⁷⁷, і вони почали йменуватися Мазепами⁷⁸.

Враховуючи вищезгадані нотатки та попередні напрацювання, нижче подаємо нову версію родоводу І. Мазепи, починаючи його з 1444 р., оскільки гетьман або передав поетові І. Орновському інформацію про свого славного предка, або панегірист дізнався про це від матері володаря булави.

REFERENCES

1. Blanutsa, A. (2012) *Lenne zemlevolodinnya u Velykomu knyazivstvi Lytovskomu: analiz dzherel* [Feudal landholding in the Grand Duchy of Lithuania: source analysis]. *Ukrayins'kyu istorychnyy zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*, 15. Kyiv [in Ukrainian].
2. Chernets'kyi, Ye. (2003) *Do problemy rodovodu hetmana Ivana Mazepy* [On the problem of Hetman Ivan Mazepa's genealogy]. *Drohobyts'kyu krayeznavchyy zbirnyk – Drohobych Regional Studies Collection*, 7. Drohobych [in Ukrainian].
3. Chernets'kyi, Ye. (2013) *Istoriya Biloyi Tserkvy: podiyi, postati, zhyttya* [History of Bila Tserkva: events, figures, life]. Bila Tserkva [in Ukrainian].
4. Demchenko, L., Teslenko, I. (2014) *Testamenty knyaziv Ostroz'kykh XVI stolittya* [Testaments of the Ostrozky princes of the 16th century]. *Ostroz'ka davnyina – Ostroh Antiquity*, 3. Ostroh [in Ukrainian].
5. Kamins'kyi, M., Zakrevs'kyi, V. (2013) *Knyazyuvannya Marii Nesvits'koyi (?–1518 rr.) – pam'yatna storinka v istoriyi Rivnoho* [The rule of Maria Nesvitska (?–1518) – a memorable page in the history of Rivne]. *Ostroz'kyu krayeznavchyy zbirnyk – Ostroh Regional Studies Collection*, 6. Ostroh [in Ukrainian].
6. Padura, T. (2006) *Ivan Mazepa. Siveryans'kyu litopys – Siverian Chronicle*, 3. Chernihiv [in Ukrainian].
7. Pavlenko, S. (2020) *Ivan Mazepa. Dohetmans'kyu period* [Ivan Mazepa. Pre-hetman period]. Kyiv [in Ukrainian].
8. Pavlenko, S. (Ed.). (2021) *Mazepyna Atlantyda. Tvorcha spadshchyna doby 1687–1709 rr.* [Mazepa's Atlantis. Creative heritage of the era 1687–1709]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Pererva, V. (2018) *Misto Bila Tserkva: istoriya proty mifiv (doradyans'kyu period)* [The city of Bila Tserkva: history versus myths (pre-Soviet period)]. Bila Tserkva [in Ukrainian].
10. Sytyi, I. (2001) *Herb i pechatka Ivana Mazepy* [The coat of arms and seal of Ivan Mazepa]. *Siveryans'kyu litopys – Siverian Chronicle*, No. 5. Chernihiv [in Ukrainian].

⁷⁵ Там само. С. 242–344.

⁷⁶ І. Тесленко також пов'язує всіх цих Мазеп родинним зв'язком (Там само. С. 353).

⁷⁷ Там само. С. 349.

⁷⁸ Там само. С. 349–350.

11. Sytyi, I. (2007) *Sivers'kyi slid pokhodzhennya rodu Mazep* [The Siversky trace of the Mazepa family's origin]. *Siveryans'kyi litopys – Siverian Chronicle*, 5. Chernihiv [in Ukrainian].
12. Teslenko, I. A. (2022) *Do pytannya pro rodovid Mazep: stari skhemy, novi imena* [On the question of Mazepa's genealogy: old schemes, new names]. *ZNTSh – Shevchenko Scientific Society*, Vol. 275: *Proceedings of the Commission on Special (Auxiliary) Historical Disciplines*. Lviv, Ukraine.
13. Voronchuk, I. (2014) *Instytut opiky: pravovi normy ta povsyakdenni praktyky na Volyni rann'omodernoyi doby* [The guardianship institution: legal norms and everyday practices in early modern Volhynia]. *Ukrayina u svitoviy istoriyi – Ukraine in World History*, 3. Kyiv [in Ukrainian].
14. Yakovenko, N.M. (1993) *Ukrayins'ka shlyakhta z kintsya XIV do seredyiny XVII st.* [Ukrainian nobility from the late 14th to the mid-17th century]. Kyiv [in Ukrainian].

Serhii PAVLENKO

Editor-in-chief of the journal

'Siverian Chronicle' (Chernihiv, Ukraine)

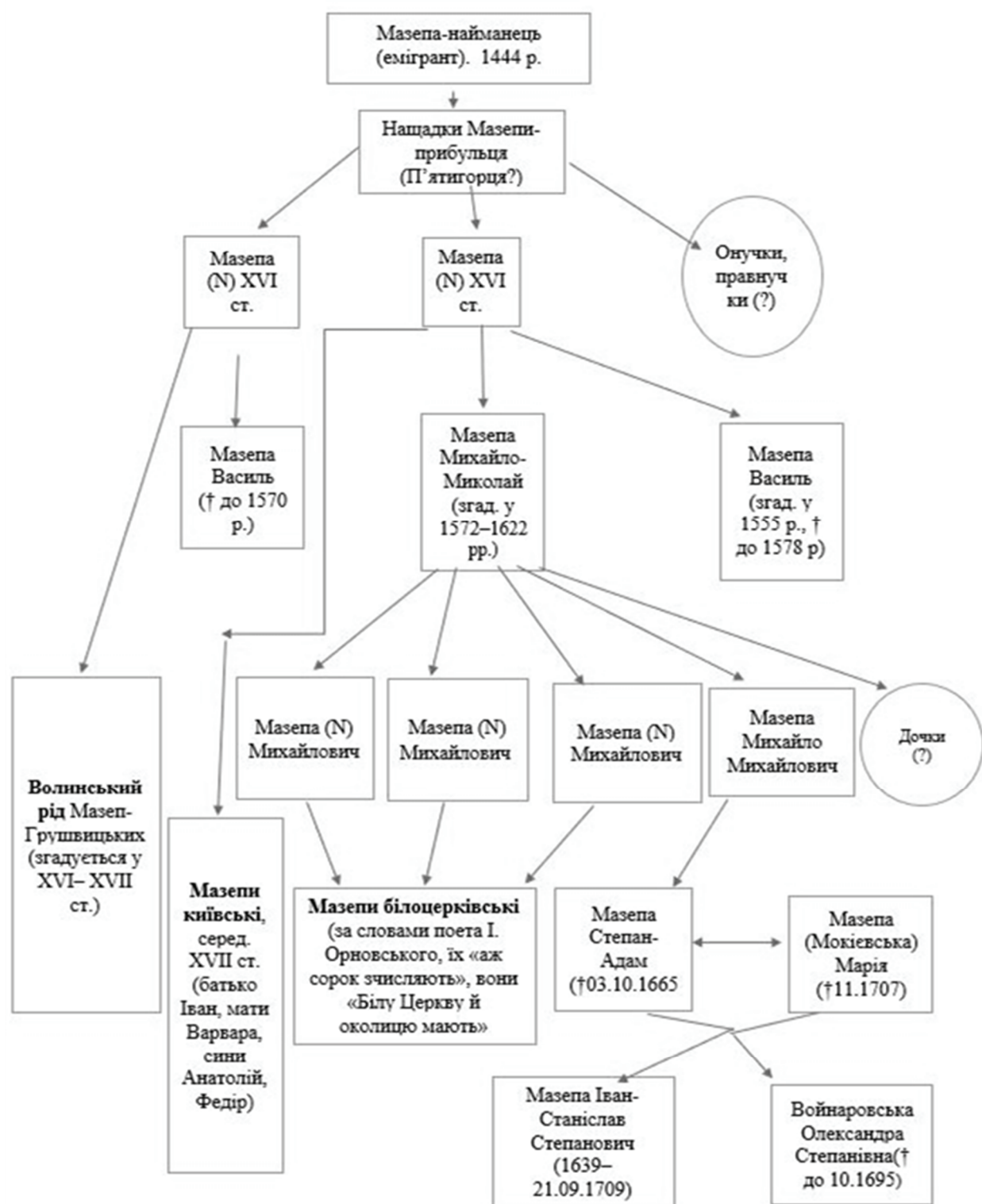
pavlenkoso1955@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5388-6875

THE GENEALOGY OF HETMAN IVAN MAZEPA IN LIGHT OF NEW FINDINGS

The aim of this publication is to clarify the ancestral roots of Hetman Ivan Mazepa. The study employs a historical-systemic method to analyze archival documents and genealogical materials. The scholarly novelty lies in the detailed reconstruction and clarification of the presence and emergence of male-line representatives of the Mazepa family in the regions of Kyiv and Volhynia. The author presents several hypotheses regarding the founding of the village of Mazepyntsi, the origins of its landowners, and the reasons they were referred to as the Koledensky family. This research supplements previous investigations into Ivan Mazepa's lineage with new and significant details, including refined estimates of the ages of the hetman's father, grandfather, and great-grandfather.

Keywords: Mazepa family, lineage, Koledensky, Kolodno.

Олена ПАЧКОВСЬКА

*виконуюча обов'язки завідувача відділу історії,
Національний заповідник «Хортиця» (Запоріжжя, Україна)
pach_bb@ukr.net*

КОЛЕКЦІЯ МЕНОНІТСЬКИХ НАДГРОБКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПОХОВАЛЬНИХ ПРАКТИК ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Матеріал присвячений дослідженню поховальної культури менонітів Південної України на основі колекції надгробків Національного заповідника «Хортиця». Надгробні пам'ятки розглядаються як джерела релігійної та культурної ідентичності менонітської громади, що дозволяє простежити трансформацію спільноти під впливом історичних та соціокультурних чинників. Методологічно дослідження спирається на історико-культурний, епіграфічний та іконографічний підходи, що дає змогу реконструювати динаміку поховальних традицій у геокультурному контексті регіону. Окрему увагу приділено мовним, формальним і композиційним характеристикам надгробків.

Ключові слова: меноніти, поховальна культура, надгробки, Хортиця, епіграфіка, іконографія, поховальні пам'ятки.

Меноніти – одна з релігійних громад протестантського походження, що відіграла важливу роль у колонізаційних процесах Півдня України в другій половині XVIII – першій половині XX т. Спільнота відзначалася високою господарською культурою, самоорганізацією та прихильністю до принципів простої, стриманої релігійності. Конфесійна ідентичність менонітів ґрунтувалася на пацифізмі, автономії громад і відокремленні від світських засад. Водночас тривале перебування в новому середовищі призводило до поступової адаптації до місцевого контексту – як у побуті, так і в релігійних практиках.

Принципи їхнього віровчення знайшли своє відображення не лише в повсякденному житті, а й у поховальній культурі, яка є важливою складовою духовної та матеріальної спадщини менонітського суспільства. Взагалі-то, поховальна культура є одним з найважливіших джерел для вивчення світогляду, релігійних уявлень та соціокультурних практик будь-якої спільноти. Особливе значення вона набуває у випадку менонітів – релігійної громади з глибокими традиціями, що сформували унікальні осередки культурної та релігійної ідентичності на Півдні України.

Дослідження поховальної культури менонітів в Україні має довгу, хоча й недостатньо розвинену традицію. У радянський період, з огляду на ідеологічні обмеження, дослідження зосереджувалися переважно на історії менонітських поселень, економічній діяльності та соціальній структурі, натомість, релігійні аспекти та поховальні практики залишалися поза межами наукового інтересу або трактувалися схематично. Відсутність систематичних архівних досліджень, а також певні проблеми з доступом до первинних джерел ускладнювали розвиток комплексного розуміння поховальної культури менонітів у цьому періоді. Наприкінці 1980-х рр., із послабленням ідеологічних обмежень і зростанням інтересу до етнічної та релігійної ідентичності, з'явилися дослідження, що приділяють увагу духовній культурі менонітів. Більшість сучасних праць орієнтовані на вивчення менонітських громад у

Північній Америці та Західній Європі, де збереглися більш репрезентативні архівні матеріали і сформувалися активні наукові спільноти¹.

У 1990–2000-х рр., завдяки зусиллям західних дослідників, було опубліковано низку робіт, у яких аналізуються духовні традиції менонітів, у тому числі й поховальна символіка. Так, фундаментальні дослідження Дж. Тевса² та Е. Френсиса³, зосереджені на соціологічному підході до аналізу релігійного виховання і традицій, які впливали на соціально-демографічну поведінку переселенців та міжконфесійні взаємовідносини в колоніях. У працях Р. Левена⁴ розглянуто трансформацію традицій у канадській діаспорі, зокрема поховальних, з порівнянням аналогічних процесів у колоніях Південної України. Д. Ремпель⁵, досліджуючи уклад життя менонітських громад, звернув увагу на роль духовенства у формуванні соціуму та охарактеризував поховальні практики. Монографія Д. Стейплза⁶ аналізує проблеми конфесійної ідентичності менонітів у кінці XVIII–першій половині XIX ст. крізь призму регіональної та соціальної історії, а Д. Крейбілл⁷ у своїх дослідженнях акцентує увагу на віруваннях та духовних практиках менонітів, використовуючи їх для ілюстрації концепцій служіння, організації громади та соціальної справедливості.

Дослідження менонітської поховальної культури у південноукраїнському контексті, на жаль, досі залишаються фрагментарними. У працях М. Белікової⁸ розглянуто вплив церкви та громади на формування світоглядних орієнтирів колоністів, матеріали С. Брежневої⁹ розкривають роль духовних співів у виховній системі переселенців. Особливий інтерес становлять студії М. Штатського¹⁰, у яких акцентовано увагу на впливі поховальних традицій на формування світоглядних уявлень менонітів і ставлення до життя та смерті.

Отже, проблематика поховальної культури менонітів у колонізаційній історії Півдня України й надалі залишається недостатньо дослідженою. Попри наявність

¹ Urry J. Gender, Generation and Social Identity in Russian Mennonite Society. *Journal of Mennonite Studies*. 1999. Vol. 17. P.95–106; Urry J. None But Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia 1789–1889 (Windflower Communications No. 14). Winnipeg, 1989. 328 p.

² Toews J.B. Childbirth, Disease and Death Among the Mennonites In Nineteenth-Century Russia. *The Mennonite Quarterly Review*. 1986. July. Volume LX. № 3. P. 450–468.

³ Francis E.K. The Mennonite Common wealth in Russia, 1789–1914. A Sociological Interpretation *The Mennonite Quarterly Review*. 1951. July. Volume XXV. № 3. P. 173–182.

⁴ Loewen R.K. Family, Church and Market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850–1930. Chicago, 1980. 371 p.

⁵ Rempel D.G., Rempel Carlson C. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923. Toronto-Buffalo-London, 2002. 372 p.

⁶ Staples J.R. Cross-cultural on the Ukrainian steppe: settling the Molochna basin. 1783–1861. Toronto. 2003. 253 p.

⁷ Kraybill D.R. The Upside-Down Kingdom. Herald Press. 2011. 322 p.

⁸ Белікова (Романюк) М.В. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті Півдня України (1789–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 49–52; її ж. Соціалізація та життєвий цикл у менонітській родині на півдні України: практика XIX ст. *Гуманітарний журнал*. 2011. Зима-весна. 1–2. С. 126–129.

⁹ Брежнева С.Б. Актуалізація педагогічного досвіду впровадження історичних духовних пісень менонітів у сучасний нашвчально-виховний процес ВНЗ. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Мелітополь, 2017. Вип. 56–57 (109–110). С. 537–545.

¹⁰ Штатський М.О. Поховальні традиції Хортицьких менонітів. *Insula*. 2020. № 1. С. 201–218.

окремих наукових публікацій, цілісне осмислення цього явища, особливо в контексті музейної репрезентації та інтерпретації спадщини, досі відсутнє. Вивчення поховальних практик менонітів відкриває перспективи для глибшого розуміння трансформацій їхньої релігійної та культурної ідентичності, а також механізмів адаптації в умовах колонізаційних процесів південноукраїнських земель наприкінці XVIII–на початку XX ст. Зібрання матеріальних пам'яток, зокрема колекція надгробків Національного заповідника «Хортиця», дають можливість розглядати цю спадщину як важливе джерело для реконструкції історичної пам'яті та культурної інтеграції менонітських громад у регіональний простір.

Дане дослідження присвячене темі, яка має досить обмежене висвітлення у наукових публікаціях, а саме, особливостям поховальних практик менонітів, з введенням до наукового обігу матеріальних пам'яток (колекції менонітських надгробків Національного заповідника «Хортиця»). Метою дослідження є комплексний аналіз колекції менонітських надгробків Національного заповідника «Хортиця», як культурного феномену, що відображає соціальні, релігійні та сімейні зв'язки й дозволяє проаналізувати особливості світоглядних та релігійних уявлень та поховальних практик переселенців, й відкриває унікальну можливість простежити світоглядні трансформації менонітської спільноти під впливом історичних і соціокультурних змін, а також простежити процес її адаптації в новому середовищі.

Завдання дослідження полягають в аналізі соціальних та культурних змістів менонітських пам'ятників колоній Хортицького округу, їх ролі у визначенні соціальної, релігійної та культурної ідентичності окремих індивідів й менонітської спільноти в цілому, у висвітленні значення меморіальних практик при збереженні культурної пам'яті та трансформації соціальних норм серед менонітів Хортицького округу.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих (законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, публіцистика, мемуари, періодична преса, епістолярна спадщина хортицьких колоністів А. Классена¹¹, Я. Еппа¹²), неопублікованих (щоденник К. Гільдебранда¹³) та архівних матеріалів. Проблема вирішується через використання багаторівневої методики дослідження, а саме, поєднання емпіричних методів, методів теоретичного пізнання, загальнологічних методів та прийомів та спеціальних методів історичної науки: ідеографічного (описового), історичного порівняння, біографічного, статистичного, методу історико-культурної атрибуції. Дослідження базується на аналізі інформації, отриманої з менонітських надгробків (або їх частин) колоній Хортиця та Інзель Хортиця. Текст епітафій наданий у перекладі автора. Такий комплекс з наративних джерел, архівних документів та написів з менонітських поховальних пам'яток дає змогу створити цілісну картину процесів, що відбувалися у менонітському соціумі протягом періоду кінця XVIII – початку XX ст.

Поховальні пам'ятки – це не лише меморіали для вшанування померлих, але й важливі культурно-історичні артефакти, що відображають релігійні та соціальні

¹¹ Klassen A.J. Diaries of Abraham Johann Klassen 1891–1927. Canadian Mennonite University Library. Donated the Mennonite Heritage Centre/ Archives Mennonite Church Canada. Winnipeg, Manitoba, 2008. 162 p.

¹² Epp J.D. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto-Buffalo-London, 1991. 456 p.

¹³ Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. 1891. 198 s. Акт прийому № 80 від 25 серпня 1989 р. НДФ 12990.

погляди менонітів, зберігають у собі символіку, написи та інші елементи, які дають можливість досліджувати не лише поховальні звичаї переселенців, але й простежити трансформацію їхнього світогляду під впливом історичних і соціокультурних змін. В межах заповідника розташований автентичний менонітський цвинтар колонії Інзель Хортиця (Острів Хортиця)¹⁴ з похованнями поч. ХІХ–поч. ХХ ст.: кількість надгробків складає 66 одиниць. У 2019 р. на території колишньої колонії Хортиця з фундаменту господарської будівлі науковцями заповідника було вилучено 153 поховальні пам'ятки, що поповнили колекцію заповідника, частина з них наразі вже відреставрована й зайняла своє місце в Меморіалі Хортицьких менонітів (Фото 1). Отже, колекція менонітських надгробків Національного заповідника «Хортиця», на момент дослідження, налічує 219 пам'ятників та їх частин з колоній Хортиця та Інзель Хортиця (Острів Хортиця).

Менонітські надгробки вирізняються чіткою типологією форм і символіки, що відображає релігійні та культурні уявлення спільноти, а також її мистецькі впливи. У більшості випадків вони виготовлені з місцевого каменю (граніт, пісковик), деякі мають залишки фарбування. Пам'ятки різного ступеню збереженості та мають різний рівень інформативності, але вони цілком дають змогу оцінити особливості функціонування менонітського соціуму в незвичних для нього умовах російської імперії та надати інформацію щодо родинних зв'язків та культурних традицій менонітських громад, релігійних та суспільних переконань, соціальних структур, тощо.

За формою надгробки поділяються на кілька основних типів: прямокутні стели із заокругленою або трикутною верхівкою, вертикальні плити, погано оброблені річкові валуни, складні великі конструкції-обеліски. Найпоширенішою є стела з напівкруглою верхівкою, на якій розміщуються епітафія і лаконічну іконографія, – такі обеліски часто символізують прагнення душі до неба¹⁵ (Фото 2). Іконографія надгробків відзначається поміркованістю та лаконічністю: найчастіше використовується символ якоря, як спасіння душі, а в більш пізніх варіантах – хрест, книга – знак Святого Писання (Фото 3). Іноді зустрічаються орнаменти у вигляді геометричних узорів, виконаних у стриманому стилі. Варто відзначити, що відсутність пишного декору і акцент на функціональності та скромності відповідають принципам менонітської віри, яка наголошує на простоті і відмові від зайвої показності, в смиренні перед Богом¹⁶.

Особливу цінність становить наявність написів (епітафій), що повністю або частково збереглися на багатьох об'єктах. Вони виконані німецькою мовою, переважно, готичним шрифтом, що є свідченням тривалого збереження менонітами мовної автономії. Написи фіксують ключову інформацію про померлих осіб: імена, дати народження й смерті, біблійні цитати або поетичні рядки, досить часто – соціальні маркери (наприклад, вказівки на статус, професію, батьківство), соціальне оточення та релігійні уявлення спільноти. У такий спосіб надгробки виконують не лише меморіальну, а й комунікативну функцію – вони «говорять» про вірування, мову, структуру громади¹⁷.

¹⁴ Klassen I.P. Die Insel Chortitz. Stimmungsbilder, Gedanken und Erinnerungen. Winnipeg. P. 28.

¹⁵ ДАЗО. Р. 2030. Олександрівська міська управа. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

¹⁶ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 74–76.

¹⁷ Там само. Арк. 72–99.

Типовим є використання релігійної лексики та біблійних цитат, найчастіше, з книг Псалмів або Євангелій. Наприклад, рядки з Євангелія від Матвія: «Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть»; Івана: «І кожен, хто живе та хто вірує в Мене, повіки не вмере. Чи ти віруєш в це?», «Бажаю Я, Отче, щоб і ті, кого дав Ти Мені, там зо Мною були, де знаходжуся», тощо. Це могли бути поетичні рядки, що містили звернення до померлого, віру у вічне життя, сподівання на Воскресіння: «Добре, що є світло, яке ніколи не згасає в темряві, і перед ликом Спасителя згадайте про своїх дітей у молитві», «І я просто хочу провести своє останнє земне життя з Тобою та з моєю дружиною», «Обидва чекають на сповіщення про щасливе Воскресіння», тощо¹⁸. Треба зазначити, що відношення до смерті у менонітської громади можна визначити як «спокійне», або як «світло-сумне»: епітафії не місять відчаю, скорботи чи безнадії. Досить часто в епітафіях присутні мотиви стійкості перед випробуваннями і надія на світле майбутнє, де родина знову буде разом. Так, напис на пам'ятнику шестирічної Анни Нібур стверджує, що смерті не існує: «Дівчинка просто спить. До побачення!»¹⁹.

Інформація з пам'ятників дає змогу прослідкувати особливості життєвого шляху людини. Наприклад, з епітафії на пам'ятнику Генріха Тевса розуміємо, що цей вісімнадцятирічний хлопець помер сиротою: «Батько і мати залишили мене, але Господь прийняв мене»²⁰. Якщо ж людина за життя мала всілякі негаразди, як, наприклад, очільник колоністів-першопоселенців депутат Якоб Гепнер, безпідставно звинувачений у розкраданні коштів громади та засуджений до ув'язнення²¹, то рядки несли інформацію «заспокоєння» та віри у подальше щасливе потойбічне життя: «Тепер, коли через ці рани я подолав свої страждання, страхи і труднощі, я гідний йти до Бога»²². На одному з надгробків зафіксовано навіть факт девіантної поведінки померлого: на фронтоні верхньої частини великого, художньо оформленого, але розбитого пам'ятника, замість традиційного якоря стояла, промальована чорною фарбою, аббревіатура – «I. Cor. V. 1.»²³. Це Перше послання Апостола Павла до коринфян (глава 5:1), яке говорить про недопустимість перелюбів: «Всюди чути, що між вами перелюб, і то такий перелюб, який і між поганями незнаний, що хтось має за дружину собі дружину батькову...»²⁴. Підтвердженням ймовірності цього факту є статистика правопорушень, скоєних менонітами Хортицького округу за 1866 р.: на

¹⁸ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 74–79.

¹⁹ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 76.

²⁰ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 78.

²¹ Huebert H.T. Hierschau: an example of Russian Mennonite life. Winnipeg, Manitoba, 1986. P. 191–195.

²² Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 81.

²³ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 78.

²⁴ Апостол Павло. Перше послання до Коринтян. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=11472>

першому місці серед проявів асоціальної поведінки стояв саме перелюб – 24 випадки, далі йшло невиконання розпоряджень керівництва (17 випадків) й замикала трійку пиятика (7 випадків)²⁵. На жаль, на сьогодні немає можливості визначити ім'я особи, якій було встановлено цей пам'ятник.

Впродовж XIX ст. у традиційному менонітському суспільстві смертність коливалася в межах 21–30 чоловік на одну тисячу населення²⁶. Тогочасний рівень медичного обслуговування був досить низьким: спадкові, вроджені, інфекційні захворювання вважалися невиліковними. В наративних джерелах присутня інформація про смерть людей через «невиліковні хвороби», проте симптоми таких хвороб не уточнюються²⁷. Попри це, медичне обслуговування колоній було кращим, аніж в навколишніх селах і в поєднанні із заборонаю на пияцтво та регламентованим способом життя сприяло тому, що відсоток 70-річного населення в колоніях був на порядок вищий²⁸. У середині XIX ст. меноніти мали за довгожителів тих, хто прожив понад 80 років: до них ставилися із великою повагою, як до наставників, носіїв життєвої мудрості і досвіду. Станом на 1845 р., в Хортицькому окрузі на 5067 осіб припадало 10 довгожителів²⁹. Ці факти підтверджуються інформацією з наявних надгробків: 70-річний рубіж перетнуло 25%, чотири людини подолали 80-річний бар'єр, а найстаршому з них, Петеру Гільдебранду з колонії Інзель Хортиця, на момент смерті виповнилося 95 років³⁰.

Досить промовиста статистика щодо середньої тривалості життя чоловіків та жінок: 66 років та 54 роки відповідно³¹. Великий відсоток жіночого населення колоній помирав у дитинстві: велика кількість пологів за життя, пологи з ускладненнями, піклування про велику родину та постійна тяжка праця не сприяли жіночому довголіттю. Так, виходячи з наявної інформації на пам'ятниках, 18% жінок не дожили до 35-річного віку, тоді як таких, хто пережив 70-літній рубіж, було лише 16%. Відсоток «довгожителів» серед чоловіків на порядок вищий – 34%, а померлих до 35 років лише 4,5%³². Хоча в менонітському соціумі розлучення не практикувалися,

²⁵ Весник Европы. С.-Петербург, 1866. С. 96–98.

²⁶ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ревизская сказка, учиненная в 1811-м году, 16-го августа, о числе народившихся в наличности в Хортицких колониях менонистах, Екатеринославской губернии и уезда. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 296. Арк. 86.

²⁷ Белікова (Романюк) М.В. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті Півдня України (1789–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя*: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 50.

²⁸ ДАЗО. Р. 2030. Олександрівська міська управа. Оп. 2. Спр. 153. Арк. 92.

²⁹ ДАЗО. Р. 2030. Олександрівська міська управа. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

³⁰ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 78.

³¹ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 72–99; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 62–90; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 72–83.

³² Francis E.K. The Mennonite Common wealth in Russia, 1789–1914. A Sociological Interpretation *The Mennonite Quarterly Review*. 1951. July. Volume XXV. № 3. P. 173–182; Hildebrand K. Unsere

через такий гендерний дисбаланс у тривалості життя, до 40% чоловіків, на відміну від жінок, брали другий, а іноді й третій шлюб, що також підтверджується даними з надгробків³³. Серед жінок відомості про повторне заміжжя перебувають на рівні статистичної похибки³⁴.

У першій половині XIX ст. середній шлюбний вік чоловіка-меноніта складав 23–24 роки, жінки – 21 рік, але у другій половині XIX ст. цей віковий показник зріс до 24 та 22 років відповідно³⁵. Інформація на пам'ятниках підтверджує цю статистику: середній віковий показник молоді шлюбного віку, яка померла, не встигнувши створити родину – 20 років³⁶. Навіть серед жінок були такі, хто не встиг одружитися до 24 років³⁷. Вищий шлюбний вік у менонітів був зумовлений необхідністю проходження обряду хрещення у дорослому віці³⁸ та необхідністю стати самостійним господарем³⁹. Особи, які доживали до зрілого віку й не одружувалися, не вважалися повноцінними членами общини, оскільки не виконували тих життєвих вимог, які перед ними ставив менонітський соціум⁴⁰. Аналізуючи інформацію, отриману з наявних менонітських надгробків, виявилось, що лише дві особи чоловічої статі з колонії Інзель

Lebensbeschreibung. 1891. 198 s. Акт прийому № 80 від 25 серпня 1989 р. НДФ 12990; Huebert H.T. Hierschau: an example of Russian Mennonite life. Winnipeg, Manitoba, 1986. 416 p.

³³ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 72–99; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 62–90; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 72–83.

³⁴ Белікова (Романюк) М.В. Соціалізація та життєвий цикл у менонітській родині на півдні України: практика XIX ст. *Гуманітарний журнал*. 2011. Зима-весна. 1–2. С. 52.

³⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1849. Т. XI. Ч. 2. 108 с.

³⁶ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 72–99; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 62–90; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 72–83.

³⁷ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 80–81.

³⁸ Thiessen D. Das Chortitzer Mennoniten 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortitzer Mennonitenbezirkes URL: <https://chort.square7.ch/Ber1848.html/> (дата зверення: 18.04.2025).

³⁹ Белікова (Романюк) М.В. Соціалізація та життєвий цикл у менонітській родині на півдні України: практика XIX ст. *Гуманітарний журнал*. 2011. Зима-весна. 1–2. С. 127.

⁴⁰ Epp J.D. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1991. P. 51–52.

Хортиця дожили до похилого віку й не перебували в шлюбі⁴¹, але в цьому випадку, не можна виключати просту відсутність архівних даних. Жінок, яки б не перебували у шлюбі, взагалі, не знайшлося⁴².

Також, епітафії говорять про високий процент дитячої смертності: 29% від загальної кількості знайдених пам'ятників були саме дитячими, середній вік померлих дітей складав 3 роки. Серед основних причин – народження слабких дітей, вразливих до інфекційних захворювань, вроджені критичні патології, несвоєчасність надходження медичної допомоги, тощо⁴³. Вагомою причиною погіршення загального генетичного фонду стало традиційне укладання шлюбів в межах однієї колонії, – фактично, всі жителі селища перебували між собою в родинних відносинах⁴⁴. Як наслідок – збільшення ризику викиднів, передчасних пологів, народження мертвнонароджених, смерть немовлят протягом першого року, генетичні патології, які приводили до смерті дитини у віці до чотирьох років, що також підтверджується нашими розрахунками⁴⁵.

Треба зазначити, що на Острівхортицькому цвинтарі наявні родинні поховання, часто у такій конфігурації: голова родини й поряд дві його дружини. Як приклад – Йоганн Гільдебранд з дружинами Сарою Петерс та Катариною Шелленберг⁴⁶. Виявлені надгробки цілих поколінь, епітафії яких містять інформацію про родовід, вказують на соціальний статус, досягнення та трагічні моменти в житті членів родини. Наприклад, пам'ятники, що стоять на похованнях чотирьох поколінь роду Гепнерів-Гільдебрандів з Інзель Хортиці⁴⁷, підкреслюють значення родини в житті колоністів, акцентують увагу на важливості суспільних взаємин, розповідають про життєвий шлях осіб. Їхній стиль оформлення, простий та зрозумілий, без зайвої пишноти, підтверджує наші попередні висновки про виховання особистої скромності та поваги до мудрості

⁴¹ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 74.

⁴² Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 72–99; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 62–90; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 72–83.

⁴³ Белікова (Романюк) М.В. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті Півдня України (1789–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя*. 2007. Вип. XXI. С. 50.

⁴⁴ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. М., 1916. С. 119.

⁴⁵ Белікова (Романюк) М.В. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті Півдня України (1789–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя*: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 49.

⁴⁶ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Інзель Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Життєвий світ Острівхортицьких менонітів». НА 1215. Запоріжжя, 2024. Арк. 73.

⁴⁷ Там само. Арк 74–75.

старших⁴⁸. Таким чином, жодна особа не зникла із структури колонії навіть після своєї фізичної смерті.

За змінами, які з часом відбулися у формах, способах, матеріалах виготовлення пам'ятників, можна прослідкувати ті суспільні коливання, які відбувалися в менонітській громаді протягом її існування. Надгробки кінця XVIII–першої чверті XIX ст. могли бути у вигляді погано оброблених каменів або, навіть, звичайних річкових валунів з ініціалами померлого та датою смерті (Фото 4). Така невибагливість мала свої причини: переселенці на першому етапі існування колоній потерпали від численних проблем та негараздів із благоустроєм⁴⁹. Налагодження життя колоній, покращення фінансового стану та умов життя колоністів, виникнення власних майстерень із виготовлення пам'ятників стали тими чинниками, як призвели до еволюції менонітських поховальних пам'яток: пам'ятники набувають нових рис, художньо оформлюються й починають фіксувати не лише інформацію про померлого, але й його соціальний статус. Статусні пам'ятники ставили, здебільшого, на могилах людей відомих та (або) заможних, переважно наприкінці XIX–на початку XX ст. Так, в колекції є художньо оформлені стели з чорного полірованого габродолериту, зроблені у відомій київській майстерні П. Ріцолатті й поставлені на похованнях членів родин відомих промисловців – Коопів та Нібурів (Фото 5). Найбільша ж кількість надгробків вийшла з майстерні знаменитого майстра Г. Гамма, чії роботи прикрашали цвинтарі колоній Хортицького менонітського округу протягом 50 років⁵⁰.

Окрім того, можна говорити про вплив навколишніх етносів на поховальні пам'ятки менонітів: наприклад, замість традиційного якоря, на пам'ятниках почали з'являтися зображення хреста⁵¹, а на початку XX ст. написи на деяких пам'ятниках (найчастіше, громадських діячів), почали дублювати російською⁵². Така двомовність могла мати як практичну (читабельність для не-менонітів), так і символічну функцію: демонстрацію лояльності до держави, адже загроза самому існуванню менонітської спільноти на теренах російської імперії на початку XX ст. стала занадто реальною. Проте всі поховальні пам'ятки будь-якого часу мали спільну рису: на цвинтарі більшість звичайних надгробків були подібними, навіть, однаковими й своєю простотою підкреслювали віру менонітів у чесноти та смирення⁵³.

Колекція менонітських надгробків Національного заповідника «Хортиця» становить унікальне історико-культурне джерело, що сприяє формуванню

⁴⁸ Loewen R.K. *Family, Church and Market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850–1930*. Chicago: Urbana, 1980. P. 223.

⁴⁹ Peters V. *Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsh-Mennonitiche Kolonie. Kopie vom Archivdokument Zusammenfassender Bericht über Chortitza Gebiet von K. Stumpp, 1942*. S. 87.

⁵⁰ Штатський М.О. Поховальні традиції Хортицьких менонітів. *Insula*. 2020. № 1. С. 206.

⁵¹ Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 72; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 80.

⁵² Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1032. Запоріжжя, 2019. Арк. 74; Пачковська О.Л. Огляд та ідентифікація менонітських надгробків з колонії Хортиця. Звіт за науково-дослідну роботу по темі: «Історія запорозьких земель після ліквідації Січі». НА 1109. Запоріжжя, 2020. Арк. 63.

⁵³ Штатський М.О. Поховальні традиції Хортицьких менонітів. *Insula*. 2020. № 1. С. 215.

комплексного уявлення про світоглядні орієнтири та поховальні практики переселенців. Проаналізовані пам'ятки відображають ключові аспекти соціального життя громади, зокрема, сімейні цінності, релігійні переконання, соціальну стратифікацію, а також засвідчують специфіку процесів соціального становлення особистості в умовах адаптації до нового культурного середовища.

Дослідження епіграфіки, форм, оздоблення та матеріалів надгробків засвідчило сталість конфесійної традиції менонітів, що, водночас, зазнавала впливу зовнішніх чинників. Відсутність пишної символіки, стриманий характер написів, часте використання німецької мови та біблійних цитат підтверджують домінування релігійного мінімалізму, який є характерною рисою менонітського віровчення. Таким чином, вивчення поховальної культури менонітів має важливе значення не лише для збереження історичної пам'яті, але й для глибшого осмислення процесів формування ідентичності, культурної трансформації та збереження спадщини в контексті соціокультурних викликів сучасності.

REFERENCES

1. Bielikova (Romaniuk), M.V. (2007) Endohamiiia v menonitskii etnokonfesiinii spilnoti Pivdnia Ukrainy (1789–1917 rr.) [Endogamy in the Mennonite ethno-confessional community of southern Ukraine (1789–1917)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Zaporizhzhia*. Vyp. XXI. S. 49–52 [in Ukrainian].
2. Bielikova (Romaniuk), M.V. (2011) Sotsializatsiia ta zhyttievyi tsykl u menonitskii rodyni na pivdni Ukrainy: praktyka 19 st. [Socialisation and the life cycle in a Mennonite family in southern Ukraine: 19th-century practices] *Humanitarnyi zhurnal. Zyma-vesna*. 1–2. S. 126–129 [in Ukrainian].
3. Bibliia Onlain [per. I. Ohienka]. Pershe poslannia apostola Pavla do korynfian, 5:1. [The Bible Online [translated by I. Ogienko]. The First Epistle of Paul to the Corinthians] URL: <https://only.bible/bible/ubio/1co-5/>. (data zvernennia: 10.08.2025) [in Ukrainian].
4. Brezhnieva, S.B. (2017) Aktualizatsiia pedahohichnoho dosvidu vprovadzhennia istorychnykh dukhovnykh pisen menonitiv u suchasnyi navchalno-vykhovnyi protses VNZ [Aktualization of pedagogical experience in introducing historical spiritual songs of Mennonites into the modern educational process of higher education institutions]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*. Melitopol, Vyp. 56–57 (109–110). S. 537–545 [in Ukrainian].
5. Vesnyk Evropy. S.-Peterburh. 1866. S. 95–102 [in Russian].
6. Voенno-statystycheskoe obozrenye Rossyiskoi ymperyu, yzdavaemoe po Vysochaishemu poveleniyu pry 1-m otdelenyy Departamenta Heneralnogo Shtaba. Ekaterynoslavskaia hubernyia [Military Statistical Review of the Russian Empire, published by Imperial Order by the 1st Division of the General Staff Department. Yekaterinoslav Province.]. Sankt-Peterburh, 1849. T. 11. Ch. 2. 190 s [in Russian].
7. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (dali – DAZO). Revyzskaia skazka, uchynnenaia v 1811-m hodu, 16-ho avhusta, o chysle narodyvshykhisia v nalychnosty v Khortytskykh koloniakh menonystakh, Ekaterynoslavskoi hubernyy y uezda. [State Archives of Zaporizhzhia Region (hereinafter referred to as DAZO). Revision tale, compiled in 1811, on 16 August, on the number of Mennonites born in the Khortytskyi colonies, Yekaterinoslav Province and district.] F. 134. Op. 1. Spr. 296. Ark. 86.

8. DAZO. F. 2030. Oleksandrivska miska uprava [Oleksandrivsk City Council]. Op. 2. Spr. 153. Ark. 92.
9. DAZO. F. 2030. Oleksandrivska miska uprava [Oleksandrivsk City Council]. Op. 1. Spr. 2. Ark. 3.
10. Mid, D.H. (2000) Dukh, samist i suspilstvo. Z tochky zoru sotsialnoho Bikheviorysta. [Spirit, selfhood, and society. From the perspective of a social behaviourist]. Kyiv. 416 s [in Ukrainian].
11. Pachkovska, O.L. (2019) Ohliad ta identyfikatsiia menonitskykh nadhrobkiv z kolonii Khortytsia. Zvit za naukovo-doslidnu robotu po temi: «Istoriia zaporozkykh zemel pislia likvidatsii Sichi» [Review and identification of Mennonite gravestones from the Khortytsia colony. Report on research work on the topic: ‘The history of the Zaporizhzhia lands after the liquidation of the Sich.’]. NA 1032. Zaporizhzhia. Ark. 72–99. [in Ukrainian]
12. Pachkovska, O.L. (2020) Ohliad ta identyfikatsiia menonitskykh nadhrobkiv z kolonii Khortytsia. Zvit za naukovo-doslidnu robotu po temi: «Istoriia zaporozkykh zemel pislia likvidatsii Sichi» [Review and identification of Mennonite gravestones from the Khortytsia colony. Report on research work on the topic: ‘The history of the Zaporizhzhia lands after the liquidation of the Sich.’]. NA 1109. Zaporizhzhia. Ark. 62–90. [in Ukrainian]
13. Pachkovska, O.L. (2024) Ohliad ta identyfikatsiia menonitskykh nadhrobkiv z kolonii Inzel Khortytsia. Zvit za naukovo-doslidnu robotu po temi:»Zhyttievyi svit Ostrivkhortytskykh menonitiv». [Survey and identification of Mennonite gravestones from the Insel Khortytsia colony. Report on research work on the topic: ‘The Life World of the Ostrovkhortytsky Mennonites’] NA 1215. Zaporizhzhia. Ark. 72–83. [in Ukrainian]
14. Shtatskyi, M.O. (2020) Pokhovalni tradytsii Khortytskykh menonitiv [Funeral traditions of the Khortytskyi Mennonites.]. *Insula*. № 1. S. 201–218.
15. Shtakh, Ya. (1916) Ocherky yz ystoryy y sovremennoi zhyzny yuzhnorusskykh kolonystov [Essays on the history and contemporary life of South Russian colonists]. M. 166 s.
16. Das Chortitzer Mennonitengebiet 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortitzer Mennonitenbezirkes. URL: <https://chort.square7.ch/Ber1848.html> (дата звернення: 17.08.2025).
17. Epp, J.D. (1991) A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto-Buffalo-London. 456 p.
18. Francis, E.K. (1951) The Mennonite Common wealth in Russia, 1789–1914. A Sociological Interpretation *The Mennonite Quarterly Review*. July. Volume XXV. № 3. P. 173–182.
19. Hildebrand, K. Unsere Lebensbeschreibung. 1891. 198 s. *Akt pryiomu № 80 vid 25 serpnia 1989 r. NDF 12990*.
20. Huebert, H.T. (1986) Hierschau: an example of Russian Mennonite life. Winnipeg, Manitoba. 416 p.
21. Klassen, A.J. (2008) Diaries of Abraham Johann Klassen 1891–1927. Canadian Mennonite University Library. *Donated the Mennonite Heritage Centre / Archives Mennonite Church Canada*. Winnipeg, Manitoba. 162 p.
22. Klassen, I.P. (1979) Die Insel Chortitz. Stimmungsbilder, Gedanken und Erinnerungen. Winnipeg. 126 s.

23. Kraybill, D.R. (2011) *The Upside-Down Kingdom*. Herald Press. 322 p.
24. Loewen, R.K. (1980) *Family, Church and Market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850–1930*. Chicago. 371 p.
25. Peters, V. (1942) *Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsh-Mennonitiche Kolonie. Kopie vom Archivdokument Zusammenfassender Bericht über Chortitza Gebiet von K. Stumpp, 1942*. 203 s.
26. Rempel, D.G., Rempel Carlson C. (2002) *A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923*. Toronto-Buffalo-London. 372 p.
27. Staples, J.R. (2003) *Cross-cultural on the Ukrainian steppe: settling the Molochna basin. 1783–1861*. Toronto. 253 p.
28. Thiessen, D. *Das Chortitzer Mennoniten 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortitzer Mennonitenbezirkes* URL: <https://chort.square7.ch/Ber1848.html/> (дата зверення: 18.04.2025).
29. Toews, J.B. (1986) *Childbirth, Disease and Death Among the Mennonites In Nineteenth-Century Russia. The Mennonite Quarterly Review*. July. Volume LX. № 3. P. 450–468.
30. Urry, J. (1999) *Gender, Generation and Social Identity in Russian Mennonite Society. Journal of Mennonite Studies*. Vol. 17. P. 95–106.
31. Urry, J. (1989) *None But Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia 1789-1889* (Windflower Communications No. 14). Winnipeg. 328 p.

Olena PACHKOVSKA

Acting Head of the History Department

National Reserve «Khortytsia» (Zaporizhzhia, Ukraine)

pach_66@ukr.net

THE COLLECTION OF MENNONITE GRAVESTONES AT THE NATIONAL RESERVE «KHORTYTSIA» AS A SOURCE FOR STUDYING THE WORLDVIEW AND FUNERAL PRACTICES OF MIGRANTS

This article explores the funerary culture of Mennonites in Southern Ukraine through the collection of gravestones preserved at the National Reserve «Khortytsia.» Gravestones are analysed as key sources reflecting the religious and cultural identity of the Mennonite community, offering insights into how the community's traditions evolved under the influence of historical and sociocultural factors. The study employs historical-cultural, epigraphic, and iconographic approaches, enabling a comprehensive reconstruction of funerary practices within the region's geocultural context. Particular attention is given to the linguistic, formal, and compositional features of the gravestones.

Keywords: Mennonites, funerary culture, gravestones, Khortytsia, epigraphy, iconography, funerary monuments.

УДК 94(477.51): 025.171«1625»

Наталія ПІЛЬТЯЙ

наукова співробітниця,

Національний історико-культурний заповідник

«Гетьманська столиця» (Батурин, Україна)

piltiaynatasha@ukr.net

ПРИВІЛЕЙ СИГІЗМУНДА III ВАЗИ ЯНУ ЗАВОЛЬСЬКОМУ НА ВОЛОДІННЯ БАТУРИНОМ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОВІТУ (ТРАВЕНЬ 1625 Р.)

У статті вводиться до наукового обігу важливе історично-правове джерело – королівський привілей Сигізмунда III Вази від 22 травня 1625 р., за яким шляхтич Ян Завольський отримав у довічне володіння городище Батурин із прилеглими землями. Документ є цінним свідченням політики Речі Посполитої щодо заселення й адміністративного оформлення прикордонних територій Чернігівського воєводства.

Ключові слова: городище, привілей, осадництво, Ян Завольський, Батурин.

Метою цієї публікації є введення до наукового обігу архівного документа, що має важливе значення для вивчення історії заселення Чернігово-Сіверських земель у першій третині XVII ст. Це королівський привілей польського короля Сигізмунда III Вази шляхтичу Яну Завольському про передачу йому у довічне володіння городища Батурин з прилеглими землями у Чернігівському повіті, виданий 22 травня 1625 р. у Варшаві. Документ зберігається в Центральному архіві історичних актів у Варшаві (AGAD, Metryka Koronna, sygn. 172, k. 250v–251). Він фіксує правові та соціально-економічні умови осадження Батурина – майбутнього адміністративного та військового осередку Гетьманщини¹.

Наукова новизна публікації полягає у введенні до наукового обігу раніше не опублікованого джерела – королівського привілею Сигізмунда III Вази, що датується травнем 1625 р. У документі йдеться про передачу у володіння шляхтичу Янові Завольському городища Батурин та прилеглих земель із зобов'язанням їхнього заселення, збирання і передачі чернігівській адміністрації податків та обмеженим правом господарського використання. Зокрема, окремого погодження з адміністрацією вимагалось щодо виробництва селітри та лісових промислів – бортництва, гутництва тощо.

Після підписання Деулінського перемир'я 1618 р. між Річчю Посполитою та московським царством, Чернігово-Сіверщина перейшла під контроль польської корони. Більшість новоприєднаних земель були малозаселеними або й не заселеними зовсім, що створювало стратегічні ризики на східному прикордонні держави.

Відтак польський уряд, з метою укріплення нових кордонів та колонізації, розпочав активну політику надання шляхті привілеїв на «осадження пусток», тобто права на заселення територій, закладання фортець та створення адміністративних осередків. Політика «осадництва» шляхом надання земель у довічне або спадкове користування шляхті була поширеним засобом інтеграції нових територій до державної структури. Водночас це сприяло формуванню нової місцевої еліти, здатної забезпечувати військовий захист, організовувати економічний розвиток краю і збирати податки.

Історик Олександр Яблонівський у своїй праці «Польська економіка на Сіверському Задніпров'ї» (1915) навів текст привілею на осадження Батурина, виданого новгород-сіверським капітаном Щ. Вишелем 15 квітня 1625 р. Мацею Стахорському: «маючи розпорядження короля Речі Посполитої уповноваженого, щоб в Сіверщині місця пусті, з рук ворогів рекуперовані, людьми всілякого стану осаджував і на поселення роздавав; тож бачачи гідного і здатного до цього ур. Мацея

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka koronna, sygn. 172. K. 250 v.-251.

Стахорського, слуги свого, даю йому у повіті Новгородка Сіверського осадство над р. Сеймом, зване городище Батурин, на якому має місто осаджувати, обходитися з тими, що оселяються, як з людьми новими; тим слободи я даю від часу цього листа мого на 14 років; вільно їм горілки курити, пиво варити, меди ситити, всіляких речей і пожитків наживати, як місто Ніжин і інші слободи мають надання від Короля Р. Посполитої милості (...) На що для кращої певності і віри рукою власною я підписую і печатка – при якій дата в Новгородку 15 квітня 1625. Щасний Вишель, хорунжий і капітан Новгородка Сіверського»². Проте оригіналу цього документа не виявлено.

Документ, який публікується нижче, було видано польським королем Сигізмундом III Вазою шляхтичу Яну Завольському на місяць пізніше, 22 травня 1625 р. Відомостей про діяльність Яна Завольського у Батурині поки не віднайдено. Вірогідно, він належав до числа дрібної шляхти, що брала участь у колонізаційних процесах на прикордонних територіях Речі Посполитої. Надання йому городища та 10 волок³ землі (*близько 168 га*) в Чернігівському повіті свідчить про певну довіру з боку королівської адміністрації та, ймовірно, про його досвід у військовій службі.

Також варто зазначити, що надання поселення на умовах ленного права – з правом передачі у спадок лише по чоловічій лінії (так зазначено у самому привілеї) – було формою винагороди та водночас способом зміцнення польської присутності на новоприєднаних землях. У документі наголошується на обов'язку Я. Завольського організувати оборону городища під час небезпеки разом із поселенцями, що вказує на його потенційну роль як керівника місцевого військового загону чи старости.

Видача двох синхронних у часі документів на право заселення і господарського освоєння земель свідчить про неусталеність рубежу між Новгород-Сіверським і Чернігівським повітами Чернігівського воєводства Речі Посполитої в середині 20-х рр. XVII ст. За подимним реєстром 1638 р. Батурин і села, розташовані вище по течії р. Сейм, вже входили до складу Чернігівського повіту⁴.

ДОДАТКИ

№ 1

*Транслітерація старопольського рукопису*⁵

// [к. 250 v.]

Janowi Zawolskiemu Horodyszczce Baturyn
w Uiezdzie Czernichowskim conferowane

Zygmunt Trzeci itd. Oznaymuiemy Iżżycząc tego, aby Zamek nasz Czernikow szczęśliwie za łaską Bożą z rąk Nieprzyjacielskich recuperowany podczas uchowai Boże niebezpieczny za nasiadłością ludzi narodu Państwa tego, na którym przez czas niemały z łaski Bożej szczęśliwie panuiemy snadniejszą miał obronę, a grunty tameczne zdziczały zapustoszałe lasem nieużytem niezarastały, y potem trudniejsze do osiadania nie były, tedy mając zaleconą chęć y sposobność do osady tych Pustyń szlachetnego Jana Zawolskiego, daiemy mu w osadztwo do Żywota iego, Horodyszczce Baturin ze wszystkimi do niego należacemi gruntami y pożytkami w Księstwie Czernichowskim leżące, tym zaś którzy natem

² Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewerskiem. *Przegląd historyczny*. 1915. T. XIX. Zesz. 1. S. 62–63.

³ 1 волока – близько 16,8 га.

⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. С. 242–243.

⁵ Транслітерацію підготував Марек Мілавіцький.

Horodyszczu osiedą, daiemy koźdemu wolności na lat dziesięć od daty tego listu, Aramaniemi zawiadować y sądzit dożywota swego, od którego sądów Appellatie maiąc iść // [k. 251] do Przełożonego Zamku Czernikowskiego, po Wyściu za wolności wszyscy ci podatki winny do Skarbu naszego i póki Królewicz JEMoć będzie Administratorem tych Prowincy do Skarbu Kre... JEMoci według postanowienia Reuisorskiego płacić, który przerzeczony Zawolski ma odbieraiąc oddawać y lidzbę ze wszystkiego czynić, a żeby ochotniei y życzliwiej wosadzaniu tych pustyn pracował naznaczamy mu y w moc y dzierżenie, y spokoynie używanie pod prawem y wolnością Szlachecką Prawem Lennym wieczystem iemu samemu, żenie [żonie?], y potomkom iego męskiego rodzaju logiczne *ex lumbis eius descendentibus*, gruntu na rospasz y do osady godnego zaraz za gruntami Baturenskimi włok dziesięć daiemy, które přes mierniczego naszego przysięgłego wymierzone y ograniczone y w liście Przełożonego Zamku Czernikowskiego mianowicie nazwiskiem wyrażone bydź maią. Ma szlachetny Jan Zawolski mianowane Horodyszczce Baturyn do Żywota tak iako się wyżej opisało, ale włok dziesięć według wymierzenia y ograniczenia přes mierniczego naszego, sam żona i potomkowie iego płci męskiej póki by ich z linii iego stawało, y poddanemi których sobie osadzi, y ze wszystkimi przynależnościami y pożytkami, wyiawszy saletry y twory leśne, które bez osobliwego pozwolenia naszego robione bydź niemaią. Prawem lennym trzymać, y używać, zadnei powinności nam y Successorom naszym on y potomkowie iego męskiego rodzaju niepełniąc, y lidzbyszych dziesięciu włok nieczyniąc, oprócz obrony Horodyszczca tego Baturyna pospołu stemi ludzmi, których on osadzi podczas niebezpieczny odprawować maią. Na co daiemy ten list Przywilei nasz spodpisem ręki naszej, do którego y Pieczęć naszą Koronną przycisnąć roskazaliśmy.

Pisan w Warszawie dnia XXII Miesiąca Maia Roku Pańskiego MDCXXV^o.

Sigmundus Rex

Petrus Kozmiński RMS

№ 2

*Транслітерація, адаптована до сучасного польського правопису*⁶

// [k. 250 v.]

Janowi Zawolskiemu Horodyszczce Baturyn
w Ujeździe Czernichowskim konferowane

Zygmunt Trzeci itd. Oznajmujemy, iż życząc tego, aby zamek nasz Czernikow szczęśliwie za łaską Bożą z rąk nieprzyjacielskich rekuperowany podczas, uchowaj Boże, niebezpieczny za nasiadłością⁷ ludzi narodu państwa tego, na którym przez czas niemaly z łaski Bożejszczęśliwie panujemy snadniejszą⁸ miał obronę, a grunty tameczne zdziczałe i zapustoszałe⁹ lasem nieużyтым niezarastały, i potem trudniejsze do osiadania nie były, tedy mając zaleconą chęci sposobność do osady tych pustyn szlachetnego Jana Zawolskiego, dajemy mu w osadztwo¹⁰ do Żywota jego, Horodyszczce Baturyn ze wszystkimi do niego należącymi gruntami i pożytkami w Księstwie Czernichowskim leżące, tym zaś którzy na tym Horodyszczcu osiedą, dajemy koźdemu wolności na lat dziesięć od daty tego listu, Aramaniemi zawiadować i sądzit do żywota swego, od którego sądów apelacje mając

⁶ Транслітерацію підготував Марек Мілавіцький.

⁷ Nasiadłość – ludność, zaludnienie, zasiedlenie [Населення – людність, залюднення, заселення]. Por. U. Sokólska, Siedemanstowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słowotwórstwo, słownictwo, frzeologia, Białystok 1999.

⁸ Вищий ступінь прикметника «snadny» (без зусиль, не вимагає зусиль, легкий, не складний).

⁹ Zarośnięte – зарослі (?).

¹⁰ Osadnictwo – осадництво.

ić // [к. 251] do Przełożonego Zamku Czernikowskiego, po wyjściu za wolności wszyscy ci podatki winny do Skarbu naszego i póki Królewicz Je[g]oMo[ś]ci będzie Administratorem tych Prowincji do Skarbu Krezw¹¹ JEMoci według postanowienia rewizorskiego płacić, który przyrzeczony Zawolski ma odbierając oddawać y liczbę ze wszystkiego czynić, ażeby ochotniej zyczliwiej wosadzaniu tych pustyń pracował naznaczamy mu y w moc y dzierżenie, i spokojne używanie pod prawem y wolnością Szlachecką Prawem Lennym wieczystym jemu samemu, żonie, i potomkom jego męskiego rodzaju logiczne *ex lumbis eius descendentibus*, gruntu na rospaszi do osady godnego zaraz za gruntami baturyńskimi włók dziesięć dajemy, które przez mierniczego naszego przysięgłego wymierzone i ograniczone i w liście Przełożonego Zamku Czernikowskiego mianowicie nazwiskiem wyrażone być mają. Ma szlachetny Jan Zawolski mianowane Horodyszczce Baturyn do żywota tak jako się wyżej opisało, ale włók dziesięć według wymierzenia i ograniczenia przez mierniczego naszego, sam, żona i potomkowie jego płci męskiej póki by ich z linii jego stawało, i poddanymi, których sobie osadzi, i ze wszystkimi przynależnościami i pożytkami, wyjąwszy saletry i twory leśne, które bez osobliwego pozwolenia naszego robione być niemają. Prawem lennym trzymać i używać, zadnei powinności nam isukcesorom naszym on i potomkowie jego męskiego rodzaju niepełniać, i liczby tych dziesięciu włók nieczyniąc, oprócz obrony Horodyszczca tego Baturyna pospołu z tymi ludźmi, których on osadzi podczas niebezpieczny odprawować mają. Na co dajemy ten list Przywilej nasz z podpisem ręki naszej, do którego ipieczęć naszą Koronną przycisnąć rozkazaliśmy. Pisano w Warszawie dnia XXII Miesiąca Maja Roku Pańskiego MDCXXV^o. //

Sigmundus Rex

Petrus Kozmiński RMS¹²

№3

*Переклад українською мовою*¹³

// [к. 250 v.]

Янові Завольському Городище Батури
в Чернігівському повіті конфероване¹⁴

Жигмунт III і т. д. Ознаймуємо, що бажаючи того, щоб замок наш Чернігів, який з Божою милістю щасливо був відвойований з рук ворогів, нехай Бог береже, не безпечний осілими людьми народу тієї країни, над якою вже тривалий час з ласки Божої ми щасливо пануємо, мав легший захист, а землі тамтешні, запустілі та занедбані, не заростали невикористовуваним лісом, і надалі не були складними для осадництва, тож, маючи бажання шляхетного Яна Завольського та можливість заселити ці пустки, даємо йому в осадництво, до кінця життя його, Городище Батури з усіма належними до нього землями та пожитками, що лежать у Чернігівському князівстві, а тим, хто на тому Городищі оселиться, даємо кожному свободу на десять років від дати цього листа, Араманіями правити і судити до кінця життя свого, від судів якого апеляції мають йти // [к. 251] до Начальника Чернігівського замку, після виходу зі свобод і доки Король Його Мосць буде адміністратором тих провінцій, всі ті податки, винні до нашого Скарбу, згідно з постановою ревізорською до Скарбниці Королівської Його Мосці мають платити, які згаданий Завольський має відбирати [і] віддавати, і обрахунок всього чинити. А щоби охочіше і доброзичливіше працював над заселенням

¹¹ Królewskiego [Королівського]?

¹² Regiae majestatis secretarius.

¹³ Переклад Дмитра Гордієнка.

¹⁴ Дароване.

цих пусток, призначаємо йому і в право, і володіння, і спокійне користування за правом і вольностями шляхетськими правом ленним довічно йому самому, його дружині та нащадкам чоловічої статі, що логічно *ex lumbis eius descendentibus*¹⁵, землю на рільництво і для осадження гідного, одразу за землями батуринськими, десять волоків даємо, які виміряні та обмежені нашим присяжним мірничим будуть, а також листом згаданого Начальника Замку Чернігівського іменем мають бути затверджені. Має шляхетний Ян Завольський згадане городище Батурин до кінця життя свого, як описано вище, але десять волок, виміряних і обмежених нашим мірничим, сам, його дружина та нащадки чоловічої статі, доки вони будуть з його роду, та піддані, яких собі осадить, та з усіма приналежностями та пожитками [можуть уживати], за винятком селітри та лісових промислів, які не можуть бути вироблені без нашого особливого дозволу. За правом ленним [має] володіти та користуватися, жодної повинності нам та нашим наступникам він та нащадки його чоловічої статі не виконує, зокрема з тих десяти волок не чинить, окрім захисту городища того Батурина, що разом з тими людьми, яких він осадить, під час небезпеки відправляти має. На що даємо цей лист, Наш привілей з підписом руки нашої, до якого наказали прикласти нашу Коронну печатку. Писано у Варшаві дня 22 травня року Господнього 1625-го. //

Жигмунт Король

Петро Казмінський СКВ¹⁶

Отже, виявлений привілей є історично-правовим джерелом, що дозволяє датувати початок заселення Батурина – майбутньої гетьманської столиці – та визначити його функцію як військово-адміністративного форпосту Речі Посполитої на східному кордоні. Він підтверджує інтеграцію українських земель до структури держави через механізми шляхетського осадництва, що було характерною рисою державної політики у прикордонних регіонах.

Цей документ є важливим доповненням до джерельної бази з вивчення історії Чернігово-Сіверщини початку XVII ст.

Автор висловлює щирю вдячність за допомогу в підготовці публікації кандидату історичних наук, докторанту Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, провідному науковому співробітнику Музею Гетьманства Дмитру Гордієнку, який здійснив переклад документа з старопольської українською мовою.

Natalia PILTIAI
Research Fellow,
National Historical and Cultural Reserve «Hetman Capital»
(Baturyn, Ukraine)
piltiaynatasha@ukr.net

PRIVILEGE OF SIGISMUND III VASA GRANTED TO JAN ZAWOLSKI FOR POSSESSION OF BATURYN IN THE CHERNIHIV COUNTY (MAY, 1625)

The article introduces into scholarly circulation an important historical and legal source – the royal privilege issued by King Sigismund III Vasa (May 22, 1625), by which the nobleman Jan Zawolski received lifelong possession of the Baturyn fortress site with its adjoining lands. The document serves as valuable evidence of the Polish-Lithuanian

¹⁵ Лат. «Тих, що з лона його походять».

¹⁶ Секретар (Його) Королівської Величності.

Commonwealth's policy toward the settlement and administrative organization of the border territories of the Chernihiv Voivodeship.

Keywords: fortress site, privilege, colonization, Jan Zawolski, Baturyn.

УДК 303.446.4(17/20):94:72(477.51-25)«17»

Сергій СЕРГЄЄВ

старший науковий співробітник
наукового відділу «Дитинець»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)
simpy5@ukr.net
ORCID: 0009-0004-1306-748X

БУДІВЛЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ: ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Стаття висвітлює питання історіографії джерел, в яких описуються перші етапи заснування Колегіуму як будівельної споруди. На основі публікацій авторів дорадянського часу зроблено спробу проаналізувати основні моменти, які стосуються створення та розбудови приміщень учбового закладу станом на початок XVIII ст.

Ключові слова: Універсал, статистичний опис, Гетьманщина, кам'яна дзвіниця, Колегіум, пам'ятки міста, дослідники.

Питання заснування чернігівського Колегіуму, який виник наприкінці XVII – на початку XVIII ст., висвітлювалося в наукових публікаціях уже з кінця XVIII ст. Більшість досліджень зосереджувалися на аспектах навчального процесу та персоналіях, пов'язаних із закладом. Водночас важливу роль у відтворенні його історії відіграє й дослідження спорудження самої будівлі навчального закладу. У цій статті пропонується історіографічний аналіз першоджерел щодо процесів становлення та розбудови «Чернігівських Атен».

Про започаткування будівництва споруди Колегіуму зазначено в одному з документів тогочасної Гетьманщини, а саме, в універсалі І. Мазепи. У 1701 р. гетьман Іван Мазепа надав Іоану Максимовичу (чернігівському архієпископу) підтверджувальний універсал на володіння руднею с. Неданчичі, для будівництва кам'яної дзвіниці (Фото 1)¹. Гетьман навіть на цілий рік звільнив кафедру від обов'язків давати частину виробленого в рудні заліза до військового скарбу.

Для підтвердження меценатства Гетьмана на дзвіниці Колегіуму була влаштована закладна дошка, яка збереглася до нашого часу, з гербом Івана Мазепи, монограмою та записом про пожертвування гетьмана: «Сей храм созданъ Божіим

¹ Універсал Гетьмана Івана Мазепи, що підтверджує Чернігівському Кафедральному монастирю права на Рудню Неданчицьку в Любецькій сотні на річці Возні // Центральний державний історичний архів України м, Київ. (Далі – ЦДІАК). Ф. 133. Оп. 1. Спр.224. Арк. 4. https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0133/0001/0224/#lg=1&slide=3 (дата звернення 24.09.2025)

Благословеніємъ прещедримъ даяніємъ и іждивеніємъ от ясне Вельможнаго Пана Іоанна Мазепы...» (Фото 2).

У 1705 р. була надрукована пам'ятка духовної літератури доби українського Відродження, де, крім іншого, згадується будівництво Колегіуму. Це – «Дзеркало від писання божественного»².

«Дзеркало» було надруковано в 1705 р. в типографії при Чернігівській архієпископській кафедрі (Троїцько-Іллінський монастир). Авторство цієї пам'ятки приписують Антонію (Стаховському) – релігійному та освітньому діячу, тодішньому проповіднику Чернігівської єпархії. Він закінчив Києво-Могилянську академію, згодом став префектом Чернігівської колегії, у 1709 р. виведений у сан архімандрита, з 1713 р. – чернігівський архієпископ, а з 1721 р. – митрополит сибірський і тобольський³.

Вивчаючи «Дзеркало» можна побачити, яким чином богословські тексти та риторика використовувалися для підтримки культурних і політичних еліт (через присвяту Мазепі), та як формувалася сакрально-літературна традиція у Чернігові.

Відносно будівництва Колегіуму в «Дзеркалі» занотовано: «Щоб лицей оцей постав, дозвіл нам подав був»⁴.

Згідно цій літературній пам'ятці, в 1705 р. будівлі Колегіуму були розширені, та учбових «училищ» кам'яних вже нараховувалося шість, під єдиним дахом⁵.

Одним із перших серйозних дослідників, що звертався в своїх працях до історії споруди Колегіуму, був історик та етнограф Опанас Шафонський (1740–1811), який народився в Сосниці, Чернігівського полку, а вищу освіту здобув в університетах Галле (Німеччина), Лейдена (Голландія) та Страсбурга (нині місто у Франції), ставши доктором філософії, права, а також медицини⁶.

Важливою працею Шафонського стало створення в 1786 р. «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено». Це дослідження використовувалося істориками й письменниками: О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський та ін. «Чернігівського намісництва топографічний опис...» і тепер має важливе значення як джерело для вивчення соціально-економічної і політичної історії та культури Лівобережної України 2-ї пол. 18 ст.⁷

² Стаховський А. З книги «Дзеркало від писання божественного», Чернігів 1705 р. (Підготовка до друку, переклад з польської та церковно-слов'янської, коментарі Валерія Шевчука). *Сіверянський літопис*. 2010. № 4-5. С. 102–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2010_4-5_7 (дата звернення 16.07.2025).

³ Стаховський Антонім. Із книжки «Дзеркало від писання божественного». URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus150.htm?utm_source (дата звернення 12.08.2025).

⁴ Там само.

⁵ «Дзеркало від писання божественного» // ЦДІАК. ф. 739. оп. 1. спр. 104. арк. 30. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0739/0001/0104/#lg=1&slide=29 (дата звернення 29.07.2025).

⁶ Шафонський Опанас Филимонович. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D1%84%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81_%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 01.10.2025)

⁷ Гуржій О.І. Шафонський Опанас Филимонович [Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2013. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shafonskyj_O (дата звернення 02.10.2025).

Праця Опанаса Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис» (1786) є одним із перших систематичних регіональних описів Лівобережної України, створених у рамках урядового проекту збору статистичних і географічних відомостей про губернії Російської імперії⁸. З погляду історіографії, ця праця належить до раннього етапу формування вітчизняної краєзнавчої та історико-етнографічної науки кінця XVIII ст.⁹.

О. Шафонський, маючи добру гуманітарну й медичну освіту, поєднав природничі спостереження з історичними й етнографічними відомостями¹⁰.

У творі детально описано географію Чернігівського намісництва, клімат, природні ресурси, етнічний склад населення, мовні особливості, одяг, побут, вірування, звичаї, систему управління та історичні події¹¹.

Особливу цінність має розділ, присвячений давній історії Чернігівщини, де згадуються княжі часи, монастирі, церкви, старожитності. Шафонський використовував як письмові джерела (у тому числі церковні документи), так і власні спостереження та усні свідчення місцевого населення.

Праця О. Шафонського стала цінним джерелом інформації для дослідників історії Чернігівщини у XIX ст., напр. О. Лазаревський¹².

З точки зору історіографії «Опис» важливий для вивчення локальної історії Чернігівщини, починаючи із стародавніх часів¹³. Також це описи адміністративного устрою, етнічного складу населення, традицій і трансформацій суспільного життя доби Гетьманщини.

Згідно «Топографічному опису», на території тодішньої чернігівської фортеці, поряд із будівлями Борисоглібського собору, знаходилися кам'яна дзвіниця та багато кам'яних келій¹⁴.

⁸ Описи намісництв України останньої чверті XVIII ст. Описи 1781 р., виконані на чолі з А. Милорадовичем. Опис Чернігівського намісництва а. Шафонського. URL: <https://studfile.net/preview/8863797/page:46/> (дата звернення 01.09.2025)

⁹ Шаменков С. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського. Стрій. № 2 (ч. 1). 2020. С. 3–106. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shamenkov_Serhii/Obrazy_kozakiv_ta_meshkantsiv_Hetmanschynu_1780kh_rokiv_istoriia_tsyklu_maliunkiv_iz_rukopysu_O_Sha.pdf? (дата звернення 11.10.2025)

¹⁰ Петrenchенко І. О.Ф. Шафонський – основоположник вітчизняної епідеміології та санітарії. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 121–125. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/7d44266e-008b-4a57-902b-43e07e1d35ab/content> (дата звернення 18.08.2025)

¹¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. Наук. ред. М. Крикун. Національний університет «Острозька академія». Київ, 2006. С. 16, 17, 21–27. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014883.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення 30.08.2025)

¹² Лазаревский О. Пащенко Д. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). Д. Пащенко; авт. предисл. А. Лазаревский. IV, 56 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002164> (дата звернення 15.08.2025)

¹³ Ясновська Л. О.Ф. Шафонський – дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 134. С. 42–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuI_2015_134_9. (дата звернення 14.09.2025)

¹⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. К., 1851. С. 241. URL:

Дослідження О. Шафонського, ймовірно, використовувалися наступними етнографами, що вивчали історію Чернігова. Таким дослідником був Михайло Марков – історик, громадський діяч, перший директор Чернігівської чоловічої гімназії¹⁵.

Однією з основних історичних розробок стала праця М. Маркова «Про пам'ятки Чернігова» – важливе джерело для вивчення історії та культурної спадщини Чернігова. Вперше надрукована у 1851 р., ця книга містить докладні описи архітектурних, церковних та історичних пам'яток міста. Автор приділяє значну увагу давньоруському періоду, описує стародавні монастирі, церкви, кургани та інші об'єкти, спирається на письмові джерела, також на візуальні враження від подорожей містом¹⁶.

Дослідники розглядають працю М. Маркова важливою для вивчення історії Чернігівщини, простеження розвитку православної культури в регіоні, опису архітектури та археології Лівобережної України XIX ст. У «Пам'ятках» використані елементи краєзнавчого підходу, характерного для тодішньої історіографії, що поєднують опис фактів з морально-релігійною оцінкою минулого¹⁷.

За інформацією Маркова, в 1701 р. поблизу Борисоглібського собору, з північно-західної частини архієпископом І. Максимовичем було зведено високу кам'яну дзвіницю, на якій згодом спорудили церкву Іоанна Богослова. В часи архієпископа І. Комаровського було добудовано трапезну церкву та додаткові кам'яні споруди. Церква була освячена в 1765 р. як храм Всіх Святих¹⁸.

Наступним серйозним дослідником, який вивчав історію Чернігово-Сіверщини, був Микола Маркевич – український історик, етнограф, фольклорист, популяризатор козацької старовини¹⁹.

Свої дослідження по Чернігову Маркевич виклав у праці «Чернігів. Історичний та статистичний опис Чернігова»²⁰. Цей історик, який на думку деяких дослідників, був першим українським енциклопедистом, в дитинстві та молодих роках жив й навчався на Чернігівщині, отже згодом зацікавився історією Сіверського краю.

Праця була підготовлена та видана у Чернігові в друкарні губернського правління у 1852 р., вона містить систематизований опис історичного минулого,

<http://resource.history.org.ua/item/10791>

http://history.org.ua/LiberUA/ShafChernNamTopOp_1851/ShafChernNamTopOp_1851.pdf (дата звернення 19.07.2025)

¹⁵ Марков Михайло Єгорович. Вікіпедія. URL: [Марков Михайло Єгорович – Вікіпедія](#) (дата звернення 13.08.2025).

¹⁶ Тоцька Жанна. Внесок М.Є. Маркова у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. С. 323–328. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f030ef02-f208-44fb-9b3f-0849041f7ae2/content> (дата звернення 05.09.2025).

¹⁷ Травкіна О. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 93–102. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000397584> (дата звернення 30.09.2025).

¹⁸ Марков Михаил Егорович. О достопамятностях Чернигова. М., 1847. С. 17. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024147> (дата звернення 27.08.2025).

¹⁹ Маркевич Микола Андрійович. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 12.08.2025).

²⁰ Маркевич Н.А. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова / соч. Николая Маркевича. Чернигов, 1852. [2], 176 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024821> (дата звернення 02.10.2025).

топографії, архітектурних пам'яток, релігійних споруд, адміністративного устрою та статистичних відомостей про місто станом на середину XIX ст.²¹

В «Описі Чернігова» занотовано, що в 1701 р. в Чернігові була «латинська школа», що розміщувалася на дзвіниці Борисоглібської церкви, над дзвонами²².

Починаючи з XIX ст. інтерес до історії починають проявляти не лише світські дослідники, про яких було зазначено вище. Важливими доробками в історичних розвідках є праці Філарета Гумілевського (Конобеївського) (1805–1866) – церковного історика, богослова, громадського діяча, джерелознавця, архієпископа Чернігівського і Ніжинського²³.

Над дослідженням історії Чернігівської єпархії владика Філарет почав одразу після прибуття у Чернігів. Спосіб збирання й опрацювання джерельного матеріалу на Слобожанщині він застосував і на чернігівській землі. Ф. Гумілевський зайнявся вивченням історії Чернігівської єпархії одразу після його призначення на місцеву кафедру.

Гумілевський започаткував в 1861 р. видання газети «Чернігівські єпархіальні відомості», що складалася з двох частин, офіційної та неофіційної. В офіційній розміщувалася інформація відносно документів державних, урядових та синодальних. Більша за змістом, неофіційна, висвітлювала історію та сучасність Чернігівщини²⁴.

Саме в цій газеті Гумілевський розпочав писати про історію Чернігівської єпархії. Головною працею Філарета, де він досліджував церковне життя, починаючи з самих витоків, часів дохристиянських, став «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії»²⁵.

«Опис» Гумілевського має як наукове, так і джерельне значення, адже містить унікальні відомості, що не дійшли до нас з інших джерел. Вона стала вагомим внеском у розвиток історіографії Правобережної України та Чернігівщини, а також активно використовувалася пізнішими дослідниками церковної історії, краєзнавцями й етнографами.

Заснування «Чернігівських Атен» Ф. Гумілевський розглядав як пам'ятник І. Максимовичу, де навчалися діти не лише з родин церковнослужителів, але й козаків, городян, селян. Щодо самої будівлі, було зазначено, що первинно Колегіум розміщувався в чотирьох кам'яних кімнатах, які, на думку Ф. Гумілевського, раніше

²¹ Ульяновський В.І. Незавершені та маловідомі праці М.А. Маркевича. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1994. Вип. 2. С. 42–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_1994_2_6 (дата звернення 27.08.2025).

²² Маркевич, Николай Андреевич. Чернигов. Историческое и статистическое... С. 95.

²³ Філарет (Гумілевський) [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82_\(%D0%93%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82_(%D0%93%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) (дата звернення 12.07.2025).

²⁴ «Черниговские епархиальные известия» https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F (дата звернення 17.09.2025).

²⁵ Тарасенко О. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і дослідження церковних пам'яток Подесення. *Сіверянський літопис*. 2009. № 5. С. 58–62. (60) URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/00c2dc2e-d645-4401-941a-b9b50683d610/content>.

належали католикам-домініканцям. Дзвіниця та храм І. Богослова були добудовані в 1701 р. На жаль, можливо через політичні моменти, архієпископ не згадує ім'я головного донатора цього етапу будівництва, а саме, Гетьмана І. Мазепу²⁶.

До надбань Максимовича також Гумілевський відносив подальше розширення приміщень учбового закладу, за рахунок придбання сусідніх будівель, що розташовувалися на території тодішньої чернігівської фортеці.

Так, в 1699 р. місцева мешканка Тетяна Єзефіха продала двір з будинком біля Борисоглібського монастиря²⁷. В 1701 р. Криштон Беляновський продав землю разом із будинками, льохами та льодовником²⁸.

В праці Докучаєва «Первые годы существования Черниговской семинарии», надрукованій в «Чернігівських єпархіальних відомостях» стосовно періоду заснування будівлі чернігівського колегіуму зазначено, що архієпископ Л. Баранович в 1671 р. перевів із Новгород-Сіверського школи для розміщення їх в Чернігові, разом з єпископською кафедрою на території Борисоглібського монастиря. У 1674 р. також до монастиря було переведено бібліотеку Новгород-сіверських шкіл²⁹.

Відповідно, якщо спиратися на дану інформацію, необхідні для розташування учбового закладу приміщення вже були в наявності.

Історіографія дорадянського періоду щодо будівлі Чернігівського колегіуму характеризується описовістю, відсутністю системного архітектурного аналізу та обмеженим колом джерел. У працях дослідників переважав духовно-освітній підхід, тоді як архітектурно-мистецька складова розглядалася епізодично.

Перспективи подальших досліджень полягають у введенні до наукового обігу нових архівних матеріалів, вивченні реставраційних документів, а також у комплексному аналізі архітектури Чернігівського колегіуму в контексті українського бароко та загальноєвропейських архітектурних тенденцій XVII–XVIII ст.

REFERENCES

1. Hurzhii, O.I. (2013) Shafonskyi Opanas Fylymonovych . In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 10: T–Ya). Kyiv. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shafonskyj_O [in Ukrainian].
2. Kulakovskiy, P. (2006) *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648)* (M. Krykun, Ed.) [Chernihiv-Siversk region as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Image_file_name=book/0014883.pdf [in Ukrainian].
3. Petrechenko, I.O. (2015) O.F. Shafonskyi – osnovopolozhnyk vitchyznianoï epidemiolohii ta sanitarii [Opanas Shafonsky – founder of national epidemiology and sanitation]. *Siverianskyi litopys*, 1, 121–125. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/7d44266e-008b-4a57-902b-43e07e1d35ab/content> [in Ukrainian].

²⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Общий обзор. Д.Г. Гумилевский (Филарет). Чернигов, 1861. С. 60. URL: http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0010225 (дата звернення 26.08.2025).

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. С. 61.

²⁹ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии: 1700–1712 гг. *Черниговские епархиальные известия*, 1871. № 2. С. 46.

4. Shamenkov, S. (2020) Obrazy kozakiv ta meshkantsiv Hetmanshchyny 1780-kh rokiv: Istoriia tsykladu maliunkiv iz rukopysu O. Shafonskoho [Images of Cossacks and residents of Hetmanshchyna in the 1780s: History of a series of drawings from O. Shafonsky's manuscript]. *Strii*, 2(1), 3–106. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shamenkov_Serhii/ [in Ukrainian].
5. Stakhovskyi, A. (2010) Z knyhy «Dzerkalo vid pysannia bozhestvennoho» (Chernihiv, 1705) (V. Shevchuk, Trans. & Ed.) [From the book «The Mirror of Divine Writing»]. *Siverianskyi litopys*, 4–5, 102–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2010_4-5_7 [in Ukrainian].
6. Tarasenko, O. (2009) Arkhiiiepyskop Filaret (Humilevskyi) i doslidzhennia tserkovnykh pam'iatok Podesennia [Archbishop Filaret (Humilevskyi) and the study of church heritage in Podesennia]. *Siverianskyi litopys*, 5, 58–62. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/00c2dc2e-d645-4401-941a-b9b50683d610/content> [in Ukrainian].
7. Totska, Zh. (2014) Vnesok M. Ye. Markova u rozvytok istorychnoho kraieznavstva na Chernihivshchyny [Contribution of M. Ye. Markov to the development of historical regional studies in the Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys*, 5, 323–328. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f030ef02-f208-44fb-9b3f-0849041f7ae2/content> [in Ukrainian].
8. Travkina, O. (2014) Malovidomyi opys kolyshnoho Chernihivskoho kafedralnoho Borysohlibskoho monastyria 1796 r. [An overlooked description of the former Chernihiv Cathedral Borysohlibsky Monastery, 1796.] *Siverianskyi litopys*, 5, 93–102. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000397584> [in Ukrainian].
9. Ulianovskyi, V.I. (1994) Nezaversheni ta malovidomi pratsi M.A. Markevycha [Incomplete and overlooked works by M.A. Markevych]. *Rukopysna ta kryzhkova spadshchyna Ukrainy*, 2, 42–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_1994_2_6 [in Ukrainian].
10. Yasnovska, L. O. (2015) O.F. Shafonskyi – doslidnyk davnioruskykh starozhytnosti Chernihivshchyny [O.F. Shafonskyi – researcher of ancient Rus' antiquities in Chernihiv region]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 134, 42–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuI_2015_134_9 [in Ukrainian].

Serhii SERHIEIEV

Senior researcher of the
scientific department «Dytynets»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)
simpy5@ukr.net

ORCID: 0009-0004-1306-748X

THE BUILDING OF THE CHERNIHIV COLLEGIUM: ON THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article highlights the issues of the historiography of sources describing the first stages of the foundation of the Collegium as a building structure. Based on the publications of pre-Soviet authors, an attempt is made to analyze the main points related to the creation and development of the premises of the educational institution as of the beginning of the 18th century.

Key words: Universal, statistical description, Hetmanate, stone bell tower, Collegium, city landmarks, researchers.

УДК 94(477.51-21):323.3:355:930.253«18»

Каріна СОЛДАТОВА

завідувач відділу археології,

Національний історико-культурний заповідник

«Гетьманська столиця» (Батурин, Україна)

karina_soldatova@ukr.net

ORCID: 0009-0009-3141-0145

КОЗАЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СІЛ БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ ВІД ІВАНА МАЗЕПИ ДО КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

У статті на основі описів двох сіл Батуринської сотні Ніжинського полку – Обмачева та Красного 1726 р. та 1765–1769 рр., які також входили до складу Обмачівського гетьманського «дворця», з'ясовується кількість козацьких родин, які проживали від часів гетьманування Івана Мазепи (1687–1708) до гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764). Отримані дані верифіковано із матеріалами інших писемних джерел XVIII ст. – ревізіями та метричними книгами. В результаті автор з'ясовує проживання сімей у селах сотні упродовж значного часу за «територіальною» приналежністю, здійснює реконструкцію їхньої генеалогічної спорідненості та соціального статусу в розглянутих населених пунктах.

Ключові слова: козацький стан, прізвище, опис, ревізія, метрична книга, Батуринська сотня.

Козацтво було одним з двох найчисельніших соціальних станів Гетьманщини ранньомодерного часу. Важливим джерелом для дослідження історії козацького населення є різноманітні компути, ведення, описи та ревізії, які постійно проводилися владою з військовою чи фіскальною метою.

Мета статті – на підставі ідентифікації за прізвищами, визначити чисельність та «територіальну» приналежність постійного козацького населення двох сіл Батуринської сотні – Обмачева та Красного упродовж 1708–1769 рр., здійснити реконструкцію історії окремих козацьких домогосподарств. Для цього було сформовано вибірку за однаковими прізвищами мешканців, що дозволило з'ясувати їхню генеалогічну спорідненість та кількість за матеріалами перепису мешканців цих населених пунктів 1726 р. та Генерального опису Лівобережної України (1765–1769). Порівняння отриманих відомостей зі свідченнями інших джерел, що містять матеріали обліку, зокрема ревізіями Ніжинського полку та метричними книгами XVIII ст., дозволило підтвердити попередньо зрлені висновки.

Відправною точкою нашого дослідження був опис 1726 р., проведений під час передачі Батурина російському генералу Олександрові Меншикову. По смерті царя Петра I, Меншиков цинічно витребував у його наступниці Катерини I знищене ним самим у листопаді 1708 р. місто Батурин із округою. Цей збірник документів містить описи Батурина, Любеча та 72 сіл, хуторів, слобод, що територіально знаходились в межах Ніжинського, Прилуцького, Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини і

частина з яких колись належала гетьману Івану Мазепі. Там детально описані й мешканці сіл Обмачева та Красного¹.

Як відомо, Обмачівський гетьманський «дворець» був заснований Іваном Самойловичем. Там у 1675 р. він спорудив дерев'яний будинок. На той час біля садиби знаходилися земельні ділянки, два ліси, чотири сінокоси, п'ять рибних озер. Ця рангова маєтність «на булаву» з угіддями в околицях Батурина перейшла до наступних гетьманів – Івана Мазепи та Івана Скоропадського². У 1730 р. Данилу Апостолу не задовольнили прохання повернути «на ранг» Обмачівський маєток. Але в решті цей «дворець» відійшов до володінь Кирила Розумовського³.

З 2025 р. учасники Міжнародної україно-канадської археологічної експедиції розпочали пошук місця розташування цього гетьманського маєтку. Очільник експедиції, науковий співробітник заповідника «Гетьманська столиця» Юрій Ситий припускає, що гетьманський двір розміщувався у межах валів і ровів городища раннього залізного віку, яке розміщується неподалік археологічної пам'ятки – поселення «Грудок»⁴.

До складу «дворця» входили рангові (державні) гетьманські села та землі, які знаходилися в межах Батуринської сотні. Тому економіка сотенних сіл переважно формувалася під впливом запитів із гетьманського двору. В Обмачеві серед козацького населення згадуються такі незвичні професії як «вовкогони», тобто мисливці, що ловили гетьманам звірину та козаки-«рибалки», які також працювали на гетьманську кухню. В цьому населеному пункті знаходилося й двори козаків-«палубників», які обслуговували гетьманські обози (палуба – великий критий віз). Ці соціо професійні групи об'єднувалися в курені, яких очолювали отамани, складали окремі підрозділи козаків Батуринської сотні. За свою службу вони отримували різноманітні привілеї та не сплачували ряд податків.

В описі за 1726 р. спочатку, після опису міста Батурина, йде відомість про Обмачівський «дворець» та села з угіддями, що до нього належали. З нього виходить, що на початку XVIII ст. гетьманський двір з угіддями був великим виробничо-торговельним комплексом з високим рівнем товарно-грошових відносин. Тут утримували коней, велику рогату худобу, овець, свиней, виробляли поярочну вовну, суконну пряжу, сірячину, засівали багато зернових, було 8 сіножатей, 56 рибних озер. Крім Обмачева, в описі 1726 р. йде опис села Красного, яке входило до Обмачівського «дворця». Як і в селі Обмачеві, тут великий прошарок населення, обслуговував гетьманський двір. До описів сіл були також прикладені реєстри козаків цих населених пунктів.

Наразі рукопис зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського. Цей документ опубліковано Ігорем Ситим під назвою «Мазепина

¹ Мазепина книга / упор. та вступна стаття І. Ситого. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів, 2005. 525 с.

² Солдатова К. Формування комплексу маєтностей гетьмана Івана Самойловича на Лівобережній Україні. *Сіверщина в історії України*. Київ-Глухів, 2016 р. Вип. 9. С. 179–183.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 8. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 175–180.

⁴ Нескуба М. Результати археологічних досліджень 2025 року Національного заповідника «Гетьманська столиця». Суспільний кореспондент. Режим доступу: <https://www.sknews.net/pro-rezultaty-doslidzhennia-istorii-baturyna-rozpoviv-fakhivets-iz-chernihivshchyny>.

книга» у 2005 р. З 125 аркуша опису подаються списки власників домогосподарств сіл Обмачева та Красного.

Друге залучене джерело – це матеріали Генерального опису Лівобережної України (1765–1769), які є детальним переписом мешканців Гетьманщини, проведеним генерал-губернатором Петром Румянцевим. Його метою був детальний облік населення, отримання докладних відомостей про соціально-економічний та демографічний стан краю. Як вказує дослідник Ігор Сердюк, це джерело має свої переваги: високий інформаційний потенціал, уніфіковану систему фіксації даних, широке коло інформації, з'ясованої та зафіксованої авторами опису. Водночас серед недоліків виділяє те, що у центрі опису знаходилися платники податків, мали місце навмисні та випадкові неточності, невисока статистична культура чиновників XVIII ст. тощо⁵.

Матеріали Генерального опису сіл Обмачева та Красного у складі опису Батурицької сотні зберігаються в Центральному історичному архіві України, в місті Києві, фонд 57, опис 1, справа 56–57. У джерелі подано докладний опис кожного двору населеного пункту. Такий опис традиційно складався з декількох частин. Спочатку розміщувалася таблиця з переліком житлових та господарських будівель мешканців двору. Там вказували дані про земельні угіддя, худобу, промисли тощо. Окрім цього, подавався опис будинку господаря, господарських приміщень – комор, стаєнь, хлівів, клунь. Окремо вказували стан двору: «новий», «старий» чи «ветхий». Друга частина опису складалася з декількох пунктів: вказувалася соціальна приналежність, місце народження, прізвище, ім'я господаря, дружини. Далі перераховували дітей, вказували їхні імена від старшого до молодшого. Окремо переписували родичів, їхні сім'ї. Традиційно вказувалися їхні імена, місце народження. У третій графі містилися дані про вік та стан здоров'я мешканців двору.

За підрахунками автора, в обох джерелах вдалося виявити у селі Обмачево – 44 козацькі родини із спільними прізвищами. А у селі Красне таких родин було зафіксовано – 153 (див. Таблицю 1–4). Це були корінні мешканці цих двох населених пунктів Батурицької сотні, яких в народі часто позначали «свої». Як вказує Юрій Волошин, на теренах Гетьманщини існував чіткий розподіл за територіальною ознакою – «свої» та «не свої». Адже у XVIII ст. етнічна приналежність відігравала другорядне значення, а на перше місце ставилася територіальна та релігійна⁶.

Можемо припустити, що виділені автором родини були між собою родичами та мали спільне походження. Розглянуті козацькі родини оселилися в розглянутих селах не пізніше другої половини XVII ст. Незважаючи на значні руйнування Батурина та околиць міста у 1708 р., нащадки цих родин продовжили тут мешкати у наступні 60 років. Це нам підтверджує наступне джерело – Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769). Автором до цієї вибірки додано й прізвища козацьких родин із спільною формою прізвища, які потенційно могли мати спільне походження. До прикладу, прізвище з опису 1726 р. в селі Обмачево – Кухненко у матеріалах Генерального опису записано як Кухно⁷.

⁵ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. С. 79–85.

⁶ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ, 2016. С. 146.

⁷ Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. Фонд 57. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 612 зв.

Як слушно зазначив Ю. Волошин, у XVIII ст. ще не існувало усталених прізвищ. Тож зазвичай дослідники мають справу не з повноцінним прізвищем, а радше з прізвиською, що знаходилося у процесі трансформації у прізвище. У джерелах фіксуються випадки, коли носії прізвища під впливом певних обставин самостійно його змінювали. До прізвища додавали *-ський/цький* або *-ович* чи *-ко*. Наприклад, в описі 1726 р. згадується прізвище козаків з села Красного – Петрук. А вже в матеріалах Генерального опису це прізвище зустрічається із додаванням закінчення – Петрученко⁸. Часто траплялося, що російські канцеляристи українські прізвища змінювали під російську традицію і це в результаті призводило до втрати початкової форми прізвища. До прикладу, в описі 1726 р. згадується прізвище козаків–»палубників» в селі Обмачеві – Чорнуха, а вже в матеріалах Генерального опису це прізвище зустрічається із зміненим початковим складом – Чернуха⁹. Тож можемо припустити, що згадані мешканці між собою мали близьку родинну спорідненість.

За укладеними таблицями розглянемо козацькі родини у розрізі 2–3 поколінь і визначимо їхній статус за професійною приналежністю. Як бачимо, в описі 1726 р. селі Обмачеві більшість розглянутих козацьких домогосподарств віднесені до групи «палубники» – 27 сімей. На другому місці – 13 родин козаків–»вовкогонів». В описі також згадується 3 родини козаків–»рибалок» та 1 родина, яка не була віднесена до жодної вище згаданої групи і позначалися просто як «козаки». Як вказує Ігор Ситий, за складом корінного козацького населення село нетипове. Близькість гетьманської резиденції безпосередньо впливала на фах, професію місцевих мешканців.

У селі Красному в цей час козацькі родини переважно віднесені до групи «служілие» – 122. Решта віднесені до групи «пішіє» – 31 домогосподарство. Можемо припустити, що чоловіки з цих родин брали участь у військових походах у складі війська Батуринської сотні, на противагу обмачівським «вовкогонам» чи «рибалкам», які до такої служби не були залучені.

За інформацією описів автору вдалося з'ясувати, чи вдалося зберегти нащадкам описаних родин свій соціальний стан. Згідно перепису, у 1765–1769 рр. в розглянутих селах кількість мешканців збільшилася, а згадані вище родини майже всі продовжили перебувати в тому ж соціальному статусі, але переважно поділялися вже на дві категорії козаків: виборні та підпомічники. Як відомо, на початку російсько-турецької війни за царським указом від 24 квітня 1735 р. по всій території Гетьманщини було виділено 20 тисяч виборних козаків. Решта повинна була їм «во всім спомоществовать»¹⁰. Отож виборні козаки й далі мали нести військову службу. В свою чергу підпомічники звільнялися від цього обов'язку, але замість служби у війську, вони мали постачати виборним козакам провіант, зброю, коней, одяг. Також обробляти їхні землі, коли виборні перебували у військових походах, нести форпостну службу чи бути погоничем для козацького обозу та регулярних російських військ. Крім цього, підпомічників могли залучати як сторожу при сотенних чи полкових канцеляріях¹¹. Віднесення козаків до тієї чи іншої категорії чітко визначалося у спеціальній інструкції Генеральної військової

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 57. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 775.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 57. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 372 зв.

¹⁰ Апанович. О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 21–22.

¹¹ Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских козаков на «выборных» и «подпомощников», 1735. *Киевская старина*. 1902. Вып. 2, февраль. С. 85–88.

канцелярії від 16 вересня 1735 р¹². За нею до виборних належали козаки, що мали власну земельну ділянку чи земельні угіддя, займалися сільським господарством, різними промислами (винокурінням, бджолярством, млинарством тощо). До підпомічників зараховували малоземельних або ж зовсім безземельних козаків без будь-яких промислів чи угідь, але з власною хатою.

Козаки проаналізованої вибірки в 1760-х рр. в селі Красне були переважно підпомічниками – 199 сімей. Тобто переважна більшість мешканців не змінила своє економічне становище і далі залишалася у тому ж статусі в козацькій ієрархії, що й їхні предки. 38 родин були віднесені до виборних. В селі Обмачево, через недосконалий облік переписувачів, переважали родини, які позначені як «козаки» – 75. На другому місці – 21 родина «палубників», яких часто ще позначали додатково як «виборні». Також 8 родин – «вовкогонів», які в деяких випадках були зазначені як «виборні». Лише 8 родин вказані як підпомічники та 5 родин віднесені до виборних (див. Таблицю 1–4).

За цією вибіркою вдалося встановити, що деякі козаки підвищили свій соціально-економічний стан. До прикладу, як родина козаків-«палубників» з села Обмачево – Блажко. Іван Блажко у матеріалах Генерального опису згадується вже як отаман, що, вірогідно, було пов'язано із його кар'єрними успіхами¹³. Привертає увагу, що значна кількість нащадків козацьких родин в селі Обмачево не змінили свій рід діяльності й далі належали до «вовкогонів» чи «палубників». Хоча вдалося зафіксувати й випадок переходу з однієї групи до іншої в межах одного населеного пункту. Нашадки родини козака-«рибалки» Микити Подгорнія в матеріалах Генерального опису віднесені вже до козаків-«палубників». Помічаємо, що в матеріалах Генерального опису (1765–1769) записані й козацькі вдови, які були спроможні відправити на службу сина або наймита.

Приналежність вищерозглянутих родин до корінних мешканців Батурина та те, що їх нащадки не змінили місце проживання, доводять нам й інші писемні джерела середини XVIII ст. Автором для аналізу були залучені списки козаків у ревізіях Батуринської сотні Ніжинського полку – 1738 р.¹⁴ та 1747–1748 рр.¹⁵ Вони позначені там як «грунтовие», «малогрунтовие», «крайне нищетние» «рядовіє», «виборні» та «підпомічники», й загалом були віднесені до козацького стану. У церковній документації – Метричній книзі церкви Різдва Пресвятої Богородиці, села Красного за 1739 р., вдалося ідентифікувати 8 родин із прізвищами, які були представлені в описі 1726 р. та матеріалах Генерального опису Батурина. Вони позначені як «козаки»¹⁶.

Тож бачимо, розглянуті козацькі родини намагалися зберегти свою станову приналежність та мешкали у населених пунктах упродовж значного часу. Також це свідчить про те, що чоловіки – носії прізвищ – у пошуках шлюбних пар обмежувалися

¹² Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Національний гірничий університет; Інститут гуманітарних проблем; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України. Дніпропетровськ, 2004. С. 240.

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 57. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 367.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 51. Оп. 3. Спр. 19319. 554 арк.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 51. Оп. 3. Спр. 19344. 849 арк.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 127. Оп. 1013. Спр. 37. 4 арк.

територією Батуринської сотні та навколишніх населених пунктів сусідніх сотень і залишалися жити на успадкованих козацьких ґрунтах.

Можемо припустити, що Батуринська сотня була пріоритетним місцем для проживання козацьких родин. Це нам підтверджують наступні джерела. У 1669 р. Батуринська сотня отримала особливий статус «столичної». Вона була вилучена з-під юрисдикції полкової адміністрації і підпорядковувалася гетьману та гетьманському уряду. Провідним станом Батуринської сотні були козаки. Вони мали особливий привілей, адже переважно несли службу при гетьманах та склали окремих військовий підрозділ. Після знищення гетьманської резиденції в 1708 р. Батуринська сотня залишилася при тих же привілеях, що й за гетьманів Д. Ігнатовича, І. Самойловича та І. Мазепи. Козацькі родини цієї адміністративної одиниці в той час продовжили отримувати різноманітні привілеї від гетьманської адміністрації. У часи К. Розумовського, у 1750–1764 рр., батуринський сотник продовжував займати особливе місце у владній ієрархії. А рядові козаки користувалися широкими правами та привілеями.

Таким чином, описи сіл Батуринської сотні Ніжинського полку 1726 р. та 1765–1769 рр. є важливим джерелом для вивчення історії козацьких домогосподарств. За описами помічаємо, що це були села із чисельним козацьким населенням. Розглянуті описи підтверджують постійне проживання тут значної кількості козацьких родин від часів гетьманування І. Мазепи. Вони та їхні нащадки, попри події Батуринської трагедії 1708 р., продовжили тут мешкати й в період гетьманування К. Розумовського, зберігаючи своє привілейоване становище. Порівнюючи дані опису 1726 р. з іншими статистичними джерелами, можемо стверджувати, що кількість козацьких родин у селах Батуринської сотні упродовж другої половини XVIII ст. збільшилася, як і загальна кількість населення. Але при цьому збільшилася і кількість безземельних та збіднілих козаків (підпомічників). Можемо припустити, що це також було наслідком політики російського уряду щодо кількості реєстрових козаків, впливу на майнове становище козацьких родин російсько-турецької війни 1735–1739 рр., неспроможність виконання військової повинності та навмисний їхній перехід до збіднілої категорії.

Таблиця 1-2. Кількість козацьких домогосподарств за однаковими прізвищами села Обмачева Батуринської сотні (за матеріалами опису 1726 р. та матеріалами Генерального опису Лівобережної України (1765–1769))

«Мазепина книга» 1726 р.		
1.	Козаки-«палубники»	27 родин
2.	Козаки-«рибалки»	3 родини
3.	Козаки-«вовкогони»	13 родин
4.	Козаки	1 родина
	Разом:	44 родини
«Генеральний опис» 1765 – 1769 рр.		
1.	Виборні козаки	5 родин

2.	Козаки-«підпомічники»	8 родин
3.	Козаки-«палубники»	21 родина
4.	Козаки-«вовкогони»	8 родин
5.	Козаки	75 родин
	Разом:	117 родин

Таблиця 3-4. Кількість козацьких домогосподарств за однаковими прізвищами села Красного Батуринської сотні (за матеріалами опису 1726 р. та матеріалами Генерального опису Лівобережної України (1765–1769))

	«Мазепина книга» 1726 р.	
1.	Козаки-«служіліє»	122 родини
2.	Козаки-«пішіє»	31 родина
	Разом:	153 родини

	«Генеральний опис» 1765 – 1769 рр.	
1.	Виборні козаки	38 родин
2.	Козаки-«підпомічники»	199 родин
	Разом:	237 родин

Karina SOLDATOVA
 head of the archeology department,
 National historical and cultural reserve «Hetman's Capital» (Baturyn, Ukraine)
 karina_soldatova@ukr.net
 ORCID: 0009-0009-3141-0145
 COSSACK POPULATION OF THE VILLAGES OF THE BATURYN SOTNIA
 FROM IVAN MAZEPA TO KYRYLO ROZUMOVSKYI

The article is based on descriptions of two villages of the Baturyn sotnia of the Nizhyn polk (regiment) (1726 and 1765-1769), namely Obmachevo and Krasne, which were also a part of the Obmachevo hetman «dvorets». In the article is clarified the number of Cossack families that lived during the hetmanship from Ivan Mazepa (1687–1708) to Kyrylo Rozumovskyi (1750–1764). The obtained data are verified with materials from other written sources of the XVIII century (i.e. revisions and metric books). As a result, the author confirms the residence of families in the sotnia villages over a significant period of time by territorial affiliation, and also reconstructs their genealogical kinship and social status in the considered settlements.

Keywords: Cossack state, surname, description, revision, metric book, Baturyn sotnia.

УДК 7.04:2-726.1: 271.2-282.7-247(477-25)«17»

Оксана ТЕРЕЩУК

старша наукова співробітниця

науково-дослідного відділу

експозиційно-виставкової роботи та

міжнародного співробітництва

Скарбниці Національного музею історії України-

філії Національного музею історії України (Київ, Україна)

tereshchuk.oksi@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4917-797X

ІКОНОГРАФІЯ АРХІЄРЕЇВ НА ДОРОГОЦІННІЙ ОПРАВИ ЄВАНГЕЛІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ. ІЗ ЦЕРКВИ МИКОЛИ ДОБРОГО У КИЄВІ

У статті розглядається питання образів в структурі дорогоцінної оправи Євангелія. Надається аналіз художньо-образних структур: розгляд суті і значення кожної образної одиниці – окремо та в цілому; встановлення та взаємодія їх композиційної і змістової ієрархії.

Ключові слова: золотарство, Євангеліє, оправа, образ, символ, композиційна структура, семантика.

Проблема полягає в тому, що свого часу оправами Євангелій як самостійними творами мистецтва займалися мало і не надавали гідного значення образотворенню в оправі та структурам цих образів. На сьогодні, в зв'язку з пошуками духовної опори в житті, повертаємось до споконвічних сакральних цінностей і поглиблено вивчаємо їх, тому що в них життя і досвід минулих поколінь, які можуть стати орієнтиром для сучасного світу. До таких цінностей належать книги Нового Заповіту – Євангелія, як добра звістка про спасіння людства. Виникає питання щодо вірного розуміння значення оправи на Євангелії як структури носія святих образів, що в сукупності, творять самодостатню художньо-образну одиницю.

Мета статті полягає у комплексному вивченні складових структури дорогоцінної оправи зазначеного Євангелія, яке має Напрестольне релігійне, мистецьке та історичне значення. На меті є спроби дослідити наступні питання:

- походження та синтез образів у структурі загальної композиції
- художній стиль оправи
- історичні події та персонажів, які стоять за цією пам'яткою.

Аналіз публікацій. На поч. ХХ ст. перші спроби визначити особливості дорогоцінної оправи книг сакрального змісту були зроблені у праці Д. Щербаківського «Золотарська оправа книжки в ХVІ–ХІХ століттях на Україні» (К., 1924). Дослідник провів атрибуцію низки пам'яток, розглянув їхню іконографію та охарактеризував художньо-стилістичні особливості. Стосовно семантичного наповнення та стилістичних передумов, що впливали на творення образів оправи Напрестольних Євангелій, на сьогодні маємо праці М. Петренка «Українське золотарство» (К, 1970) та О. Мішньової «Українські золотарські вироби в зібранні Києво-Печерського заповідника» (1993). Вдалим щодо еволюції образотворення та художніх складових

оправ є каталог Л. Юріної «Напрестольні Євангелії XVI - XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника» (К, 2005), де описи зразків книг є доскональними в релігійному та мистецькому значенні.

Постійна участь Євангелія поряд із іншим церковним начинням в богослужбових відправах обумовила його ошатне вбрання. Ці книги на церковному Престолі є об'єктом поклоніння, тому оправа Напрестольного значення має відповідати рівню коштовності та золоченому іконостасу церкви.

Розглянемо структуру коштовної оправи вказаного Євангелія Напрестольного значення, що має складну композицію з об'ємних і площинних елементів формотворення: литих, карбованих, гравійованих, живописних (Фото 1-2).

Головні складові оправи наступні: верхня та нижня дошки, корінець і дві застібки (втрачені)¹. Композиція верхньої дошки є класичною² – п'ять медальйонів утворюють середник та наріжники, які вправлені в срібну, золочену дошку, вкриту карбованим орнаментом французького рококо – мистецького стилю часів правління Людовіка XV (1715-1774), базою якого є візерунок у вигляді вигнутого волота із лускатим гребінцем над ним. Таким візерунком облямовані овали наріжників та середник (Фото 1). З метою підсилення декоративного ефекту, до обрамлення середника додано 16 каст із різнокольоровим камінням, з яких 8 – скляні, 3 заповнені топазами, решта каміння випали (Фото 3). Простір поміж головними медальйонами збагачений композицією дерева родоводу: унизу карбований поясний образ Василя Великого в картуші із волот рококо, над ним – глечик, з якого на два боки симетрично ростуть виноградні лози з рясними гронами винограду (Фото 4). На гілках лози, так само симетрично, на два боки розміщені карбовані погруддя шести апостолів – учнів Ісуса Христа, які можна розпізнати за їх символами. Це святі: Петро із ключем, Павло із мечем, Симон Зилот із пилкою (небесний покровитель Симеона Ширипи – фундатора та ктитора³ церкви Миколи Доброго), Яків Заведеїв – брат апостола Івана, Пилип із Віфсаїди та Варфоломій зображені із книгами. Вони є захисниками віри, відданості та жертвовної праці для поширення Божого слова та утвердження Церкви Христової. Словом, на поверхні верхньої дошки ювелірно закарбована християнська композиція наступного змісту: Христос – виноградна лоза, віти – його учні, а грона – вино і хліб причастя, тіло і кров Христа⁴. Поєднання карбованих мотивів: виноградної лози та рокайлевих волотів, символізує нетлінну красу і розквіт Божого царства. Угорі, як завершення цієї композиції представлено образ Бога-Отця й Духа Святого у сьайві.

У центрі поля поверхні нижньої дошки фініфтевий середник втрачений. Він був вправлений в карбований медальйон із шістьма круглими гравійованими погруддями пророків, імена яких – Захарія, Єлисей, Мойсей, Авакум, Данило та Ілля (Фото 5). Береги книги оздоблені смугами карбованого візерунку у вигляді волот рококо. По кутах розміщені ніжки-жуки. Їх число є символом чотирьох Євангелістів, як опори Божого слова на Землі, або вони вважаються символом-образом чотирьох цвяхів, якими прибили Ісуса до хреста (за візантійською традицією, як першоджерела канонів оформлення православної книги – кодексу). Корінець книги складається з чотирьох окремих частин, поєднаних між собою та орнаментованих під домінуючий художній

¹ Скарбниця НМІУ. Книга зберігання дорогоцінного металу (ДМ), інв. № ДМ-7457.

² Юріна Л. Напрестольні Євангелії XVI-XVIII ст. у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог. Київ, 2005. С. 13–15.

³ Ктитор – особа, на кошти якої збудовано або заново облаштовано храм чи монастир.

⁴ Євангеліє від св. Івана, глава 15. URL: http://cerkva.zp.ua/p_evangelie-vid-sv-ivana--glava-15.html.

стиль оправи – французьке рококо II пол. XVIII ст. Євангеліє закривалось на дві застібки, які, на жаль, втрачені⁵. Чотирикутна форма книги-кодексу в золотій оздобі теж символічна. Вона уособлює собою кубоподібну ємність Старозаповітного Ковчегу, який за вказівкою Бога-Отця, мав бути виготовлений із дерева і обов'язково вкритий з усіх боків золотом, що символізує світло Небесного Царства⁶. Тому «підсвічена» золотом оправа книги-кодексу формату фоліо, що виготовлена зі срібла 600 проби, вражаючої ваги 2341 г⁷ є символом легендарного золотого Ковчегу і присутності Бога. Золотий колір втілює ідею Божественного Сяйва ще з часів візантійської естетики. Як правило, всі речі, позначені присутністю Святого Духа, оздоблювалися теж золотом як символом Божого Благословіння⁸. Старозаповітний Ковчег Божий мав також скульптурні прикраси⁹. Їх наявність успадкована оправою Євангелія у вигляді накладних погрудь апостолів та пророків обох дошок оправи (Фото 1, 5).

У спадок від візантійської церковної естетики Євангеліє отримало в оправі живописну іконографію – фініфтеві* медальйони: середники та наріжники. Таким чином, сюжетні карбовані образи доповнились живописними для кращого розуміння глибини змісту кодексу. В такому варіанті оправа є носієм певної іконостасної композиції, де живописні «святі» посіли свої відповідні місця у образно-символічній ієрархії композиції. Особливості манери фініфтевого живопису проявились в медальйонах верхньої дошки (Фото 6). Вочевидь, при виготовленні середника, майстер добре знав канони іконостасу та історію його виготовлення для церкви Миколи Доброго. Так, середник верхньої дошки із живописним сюжетом кульмінації Святого Письма «Спас Великий Архієрей» ілюструє образ Христа у царських шатах на троні як царя Світу і символізує царювання Слова Божого (Фото 3). Самого Христа і постаті біля нього: святих Миколи Чудотворця із жезлом, апостола Андрія з хрестом, а також Божу Матір та Івана Хрестителя майстер зобразив у повний зріст у імпозантній поставі. Риси їх обличчя чіткі і виразні, уміло передані деталі плавних рухів рук. Фарби емалей яскраві, соковиті, багаті, серед яких переважають малиновий, синій, зелений, жовтий, коричневий відтінки. Відчувається, що емальєр-живописець уміло оперував світлотіньовою грою відтінків та ракурсом, в який він помістив головних святих. Подібні риси мають євангелісти на наріжниках овальної форми. На жаль, три з них пошкоджені, окрім св. Марка. Очевидною є динамічність і така ж імпозантність у поставі, таке ж багатство і різноманітність деталей та кольорів у кожному образі: на медальйоні біля св. Матвія – краєвид із млином, поряд із Марком – велике місто із церквою (?), біля Луки – ліс у фантастичних кольорах: від рожево-фіалкового до зовсім чорного, біля св. Іоана, перед яким орел тримає в пазурах апокаліптичну книгу із сімома печатками – спокійне синє море (Фото 6). Подібна манера зображення авторів Біблії була характерною для західноєвропейської гравюри і книжкової мініатюри барокового стилю. Візуальним доповненням, що надає ошатності образам та підсилює золоте «сяйво» карбування оправи є пурпуровий колір оксамитової тканини, якою обтягнуті дошки книги. Він символізує божественну владу Ісуса Христа, підкреслюючи тим

⁵ Щербаківський Д. Оправи книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. Київ, 1926. С. 46.

⁶ Станкевич М., Боньковська С. та ін. *Словник українського сакрального мистецтва*. Львів, 2006. С. 133.

⁷ Скарбниця НМІУ. Інв. № ДМ-7457.

⁸ Станкевич М. ... С. 105.

⁹ Там само.

* Фініфть – це мистецтво живопису емаллями, де кольорові відтінки легкоплавкого скла (емалі) наносять на метал або порцеляну, а потім обпалюють для закріплення.

самим смислове значення сюжету середника «Спас Великий Архієрей». В поєднанні із мальованими образами Євангелістів вищевказаний сюжет нагадує живописні ікони «Спас у Славі»¹⁰. Це є ще одним доказом функції оправи Євангелія як ікони. Подібна різноманітність образів на оправі є спробою тлумачення їх як візуальної передмови до книги-кодексу про життєвий шлях Спасителя.

Слід зазначити, що композиція чільної дошки оправи не тільки прославляє головних святих християнства, а й «розповідає» історію побудови церкви, з якої походить. На її поверхні за образами святих криються імена фундаторів та меценатів храму. На звороті останнього друкованого аркушу книги письмом XVIII ст. зроблений напис про те, що книгу «привезено из Москвы 1761 года мѣя марта 23 дня Филиппом Марковичем»¹¹. Окрім цього вкладного напису, є ще один – «травень 1918 р. «Відділ охорони старовини і мистецтв» церква Миколи Доброго на Подолі. Акт № 22», який підтверджує походження книги. Постає питання: хто такий Пилип «Маркович», який привіз Євангеліє у Київ, до церкви Миколи Доброго? Відповідь знаходимо, гортаючи інші книги, які ним були привезені та зберігались у церкві також. Для прикладу, на сторінках Євангелія 1763 р., є напис, де він називає себе «мещанинъ Кіевскій Филипп Григорьевъ Маркевичъ інтролігаторъ с женою своєю Анною...»¹². З написаного дізнаємось, що Пилип «Маркевич» був київським міщанином та майстром-палітурником, який зшивав аркуші та оправляв церковні книги у палітурки, займався їх реставрацією для церкви Миколи Доброго. Написи на фініфтевих медальйонах інформують про їх авторів. З характеру роботи видно, що виготовляли медальйони різні художники: чотири наріжники верхньої (Фото 6) та середник з образом теж Вседержителя нижньої дошок малював один майстер, а середник верхньої дошки із сюжетом «Спас Великий Архієрей» – інший. Перший майстер підписався двічі: на образі св. Марка унизу ліворуч «Іерей Даміанъ 1764» (Фото 6) та на середнику нижньої дошки унизу «іерей Даміанъ Волновецькій 1765» (Фото 2, 5, втрачений)¹³. На другому середникові (Фото 3) унизу стоїть підпис іншого майстра латиною: «1766 mił Fedor». Відомо, що Даміан Волновецький був київським майстром фініфтевих справ і жив на Подолі¹⁴. Ця інформація наводить на думку, що оправа з доданням фініфтевих прикрас була виготовлена після привезення книги з Москви не просто в Україні, а безпосередньо в Києві. Про її київське походження переконує середник верхньої дошки (Фото 3). По обидві сторони від Вседержителя на троні зображено серед «пристоячих» Богородицю, Миколу Чудотворця та апостола Андрія. На їх пошану були облаштовані престоли у новозбудованій мурованій церкві Миколи Доброго, яка будувалась більше 10 років: починала зводиться у 1705 р., а була освячена тільки 1716 р.¹⁵ Головний – в ім'я святителя Миколая, бічні: правий та лівий – імені Покрову Пресвятої Богородиці та апостола Андрія Первозваного. Чудовий іконостас для головного вівтаря виготовив чернігівський майстер, сніцар Григорій Петров, робота якого коштувала 2 тис. злотих. Присутніх святих в оточенні «золотого» плетива виноградної лози золотар закарбував в оправі. На медальйонах, поряд із іменами художників, позначені дати кількох років: 1764, 1766 (верхня дошка) і 1765 (середник нижньої дошки, що не зберігся). Імовірно, вони виготовлялись в іконописній майстерні

¹⁰ Степовик Д. Іконологія й іконографія. Івано-Франківськ, 2004. С. 106.

¹¹ Георгієвский А. Кієво-Подольская церковь Николая Доброга. Кієв, 1892. С. 81.

¹² Там само. С. 82.

¹³ Щербаківський Д. С. 42.

¹⁴ Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. Київ, 1970. С. 155.

¹⁵ Георгієвский А. С. 43.

Лаври (?) кілька років, а потім були включені до особливої оправи, так як готувалась врочиста подія. Якщо порівняти роки зведення кам'яної церкви із датами на фініфтах, отримуємо ювілейні числа: «1765-1705» – 60 років, «1766-1716» (останній – рік освячення кам'яної церкви) – 50 років. Отже, особлива врочистість оправи із доданням фініфтових ікон роботи київських майстрів пояснюється тим, що вона виготовлена до ювілейної дати – 50-річчя побудови і освячення кам'яної церкви Миколи Доброго. Із книги Олександра Георгієвського дізнаємось, що «*фундатором церкви кам'яної святителя Христового Миколи Доброго*» був священник Симеон Ширипа, який за заслуги і ктиторство отримав звання протоієрея¹⁶. Із прочитаного дозволимо наступне припущення: з метою вшанування його імені, художник-емальєр зобразив Симеона Ширипу, як фундатора і настоятеля храму в образі святого Марка, а біля нього – зведену церкву і дзвіницю Миколи Доброго на Подолі у Києві, підписавши сюжет лаконічно: «*1764 ієрей Даміан*¹⁷» (Фото 6, великий).

Загадковий напис латиною «*1766 mih Fedor*» унизу середника верхньої дошки теж має відношення до ювілею і пов'язаний із меценатами церкви. До них належали відомі заможні купці Василь Іванович Царевитинов та Феодор Сергієвич, обоє парафіяни Добро-Миколаївської подільської церкви та її доброчинці. Вони, отримавши благословення від митрополита Арсенія Могилянського 11 січня 1766 ювілейного року відправились по торгівельним справам на ярмарки у різні міста і зібрали кошти для ремонту до ювілею «*свої...церкви*»¹⁸. Припустимо, їх імена закарбовані в образах святого Василя Великого (Фото 4, Василь Іванович Царевитинов), та в образі Вседержителя (Феодор Сергієвич), що на середнику верхньої дошки із відповідним підписом «*1766 mih Fedor*». На жаль, ім'я талановитого золотаря оправи через відсутність тавра залишається невідомим, а осяйна риза книги-кодексу датована за стилем золотого карбування, підписами та датами, які вказані на фініфтових медальйонах.

Висновки. Отже, дорогоцінна оправа на це Євангеліє є не тільки цілісною системою канонічних образів-символів, але і носієм реалістичних сюжетів, пов'язаних із земними проявами добродійної історії, персонажами якої були видатні історичні постаті.

REFERENCES

1. Mishnova, O. (1993) *Ukrainski zolotarski vyroby v zibranni Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka* [Ukrainian goldsmith works in the collection of the Kyiv-Pechersk Reserve]. *Ukrainska kulturna spadshchyni 17–19 st.* Kyiv. S. 65–67.
2. Petrenko, M. (1970) *Ukrainske zolotarstvo* [Ukrainian goldsmithing]. Kyiv. 205 s.
3. Stankevych, M., Bonkovska, S. ta in. (2006) *Slovyk ukrainskoho sakralnoho mystetstva* [Dictionary of Ukrainian Sacred Art]. Lviv.
4. Stepovyk, D. (2004) *Ikonolohiia y ikonohrafiia* [Iconology and iconography]. Ivano-Frankivsk.
5. Shcherbakivskyi, D. (1924) *Zolotarska oprava knyzhky v 16–19 stolittiakh na Ukraini* [Gold-plated book bindings in Ukraine in the 16th–19th centuries]. Kyiv. 15 s.

¹⁶ Протоієрей – це титул, що надається священникам в православній церкві як нагорода. Зазвичай протоієрей є настоятелем храму; Георгієвський А. ... С. 41.

¹⁷ Ієрей – це священнослужитель православної церкви, допущений до самостійного ведення богослужіння.

¹⁸ Георгієвський А. ... С. 46–47.

6. Yurina, L. (2005) Naprestolni Yevanhelii XVI – XVIII stolit u zibranni Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka [Altar Gospels from the 16th–18th centuries in the collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve]. Kyiv. 195 s.

Oksana TERESHCHUK
Senior Research Fellow
research and development department
of exposition and exhibition work
and international cooperation in
the Treasury National Museum
of the History of Ukraine –
affiliate of the National Museum
of the History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tereshchuk.oksi@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4917-797X

ICONOGRAPHY OF AN HIERARCHES
IN THE PRECIOUS FRAME OF GOSPEL
BY THE SECOND HALF OF XVIII CENTURY
FROM THE CHURCH OF MYKOLA DOBRY
IN KYIV(NICOLAS GOOD)

This article consider the question of an image in the structure of the precious frame of Onaltar Gospel. It includes analysis of artistic images and their structures in the symbolic senses and in the composition structures of the frame of Onaltar Gospel as a synthetical image.

Keywords: jewelry, the Gospel, the frame, an image, the symbol, the composition structures, the meaning.

УДК 75.052:27-526.62(477.51-25)«16»

Олександр ТКАЧ

художник-реставратор,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)
tka4sasha74@gmail.com

АТРИБУЦІЯ ОБРАЗУ СВЯТОЇ НА СТІНОПИСІ КІНЦЯ XVII СТ. У ПРИТВОРІ ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ У ЧЕРНІГОВІ

У статті проводиться порівняльний аналіз іконографічного образу святої зображеної на стінописі кінця XVII ст. у притворі Троїцького собору (м. Чернігів), пропонується його нова атрибуція. Надаються історичні факти, що підтверджують можливість нової атрибуції. Вперше, на основі документальних матеріалів сформульована гіпотеза щодо зображення на стінописі у притворі собору образів Святого Івана Предтечі та Святої великомучениці Варвари.

Ключові слова: Троїцький собор, іконографія, стінопис, Іоан Предтеча, Варвара.

У 1679 р. в Чернігові за безпосередньої участі архієпископа Лазаря Барановича і фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи за проєктом архітектора Іоганна Баптиста

Зауера був закладений Троїцький кафедральний собор¹, будівництво якого було завершено у 1695 р. У середині храму стіни були розписані живописом, який неодноразово реставрувався. До наших днів у інтер'єрі собору збереглися розписи XVII–XIX ст.

При вході у храм, по обидва боки притвору парафіян зустрічають стінописні образи святих у повний зріст: праворуч – чоловічий образ святого із підписом «Иоанн Предтеча», ліворуч – жіночий образ із підписом: «С. великомученица Татиана» (Фото 1).

У описі культурних цінностей і предметів настінного живопису Троїцького собору м. Чернігова (Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») під № 8 міститься запис: «Композиція «Св. Тетяна». На стіні ліворуч від головного західного входу до Троїцького собору. Симетрично зображенню «Св. Іоан Предтеча». 90-ті роки XVII ст. Олійний живопис». Це жіночий іконописний образ, що міститься в інтер'єрі собору, у притворі на стіні з лівого боку від входу (Фото 2).

Живопис олійний, кінця XVII ст. Розміри стінописної композиції 197x75 см. За візуальним спостереженням свята зображена у повний зріст фронтально, з поворотом голови у $\frac{3}{4}$ в правий бік (від глядача). Має вигляд молодої дівчини з непокритою головою, розпущеним волоссям та невеликою короною на голові. Навколо голови німб з рожевим обрамленням. Одягнена у сукню зеленого кольору, поверх якої накинуто накидка червоного кольору з білою окантовкою. Фігура зображена на тлі блакитного неба з білими хмарами у верхній частині та зеленої рослинності у нижній частині композиції. У правій руці свята тримає меч за руків'я, що вістряє під кутом втикається в землю. Ліва рука її лежить на грудях. По обидва боки від лику святої спостерігаються частково втрачені написи, один з якої можна прочитати, як «С. Великомученица / Татиана.....».

Вважається, що саме ім'я Тетяна походить із Римської Імперії, де в ранньохристиянський період проживала великомучениця Татіана. Вона народилася приблизно наприкінці II ст. в Римі. Її життя було недовгим, але яскравим і праведним. Свою смерть мучениця прийняла в ім'я Бога і релігії, яка тоді тільки-тільки зароджувалася. Терпимість до релігії не була поширеною серед еліти, зокрема не подобалася така свобода думки сенаторові Ульпіану, який наказав усім іновірцям прийти до храму Аполлона та висловити пошану цьому богу. Тетяну привели туди силоміць, але вона так і не вклонилася ідолу і стала читати молитву Христу. У цей момент дах храму обвалився. Ульпіан наказав катувати Татіану. Але і під час побиття великомучениця молилася Богу, внаслідок чого сталося диво – кати змогли побачити ангелів на власні очі, і в той же момент повірили в Ісуса. Їх стратили, а Святу Татіану посадили в темницю. Її били, різали і навіть виколовали очі, але на ранок усі рани й каліцтва зникали. У підсумку було ухвалено рішення кинути мученицю Татіану на гладіаторські бої і згодувати леву, але тварина просто смиренно лягла біля ніг святої. Зрештою Татіану стратили, відрізавши їй голову. Стратили тоді і її батька, як винуватця у відкритті нової релігії для доньки.

Відомо, що найстаріша з усіх відомих ікон Святої Татіани була написана у XVIII ст. Поодинокі образи мучениці Тетяни зображують її прекрасною дівчиною в білосніжному омофорі (символ дівоцтва і прообраз фати; чистоту і перенесені муки за віру) та одязі різних кольорів (знак мук і катувань в ім'я Христа). Зазвичай заведено

¹ Чернігів стародавній. Троїцький собор. URL: <https://oldchernihiv.com/troyitskiy-sobor/>

зображати її у червоному вбранні, яке символізує мученицьку смерть і кров, пролиту святою в ім'я Христа. У руках свята тримає хрест і Писання, що вказують на її роль мучениці та духовне вчення.

Також серед популярних іконографічних образів Святої Татіани, варто виділити такі:

- Татіана з притиснутою до серця рукою – знак істинної віри і відданості Богу;
- з пальмовою гілкою – символ перемоги над смертю та муками, що є атрибутом мучеників;
- з кадилом – знак благословення і відсилання до статусу диякониси;
- з левом, який смиренно лежить біля її ніг (символічне зображення сили духу та покори перед святою, що перемагає будь-яке зло, є прикладом вірності, доброти, сміливості, стійкості, відданості та богоугодності (Фото 3).

При детальному порівнянні та аналізі зображення Святої Татіани на стінописі з традиційним іконографічним описом, спостерігається ряд розбіжностей та невідповідностей, що поставило під сумнів приналежність цього образу саме Святій мучениці Татіані як підписано на настінному зображенні.

Для подальшої ідентифікації образу було проведене детальне обстеження, вивчення та аналіз живописного шару стінописної композиції із зображенням святої.

При детальному візуальному обстеженні фарбового шару стінопису виявлено, що:

- фарбовий шар має механічні пошкодження (подряпини, потертості, дрібні осипання);
- автентичний фарбовий шар має багато втрат;
- наявні сліди пізнього втручання та неодноразової реставрації фарбового шару з тиньком по всій живописній поверхні;
- живописна поверхня зображення має дуже багато пізніх поновлень, записів і переписів авторського фарбового шару, а саме:
 - німб спочатку було обрамлено тонкою лінією білого кольору, пізніше – поверх нанесено широке обрамлення червоного кольору;
 - на лику святої; волосі; правій кисті її руки, що міститься на грудях спостерігаються сліди пізніх реставраційних втручань. Тонування не професійні, із заходом на авторський фарбовий шар;
 - кисть її лівої руки зображена з чотирма пальцями. Ймовірно, в руці під пізніми записами було зображення одного із символів, таких як чаша або пальмовий лист. Для спростування або підтвердження цієї гіпотези потрібно провести ряд досліджень різного характеру та видалити пізні записи і поновлення на цьому фрагменті;
 - сукня святої зеленого кольору з білим прозорим комірцем, повністю переписана. Під шаром пізньої фарби зеленого кольору місцями спостерігається автентичний фарбовий шар синього і зеленого кольорів. Білий прозорий комірець також пізніше дописаний;
 - авторське тло та накидка червоного кольору також мають сліди пізніх реставраційних втручань, поновлень та записів;
 - зображення кисті правої руки з мечем мають втрати і поновлення;
 - тло блакитного неба з білими хмарами, блакитно-зелені рослини (кущі) та нижня частина композиції мають потертості, сліди втрат фарбового шару, реставраційних втручань, записи та поновлення.

Особливий, значний інтерес викликали два інформативні написи (Фото 4).

Один з написів знаходиться у верхній частині композиції на рівні плечей святої, зроблений по обидва боки від лику. Напис старий. Нанесений олійною фарбою червоного кольору «С. Великом҃ченица / Татиана...». Висота великих літер – 20 мм, малих – 15 мм. Літери напису мають незначні потертості і втрати, але напис добре читається.

Інший напис міститься вище першого, на рівні очей святої, також зроблений по обидва боки від лику. Старий. Нанесений олійною фарбою білого кольору із слідами пізнього поновлення олійною фарбою білого кольору з іншим відтінком та фактурою мазка. Висота великих літер – 40 мм, малих – 35 мм. Літери напису мають значні потертості і втрати, особливо у правій (від глядача) частині. При детальному розгляді і вивченні напису вдалося прочитати більшу його частину, а саме: «С Велико / м҃ченица Вар/ (нижче, втрачено і під записами) вара (*Варвара(?)*)».

При більш детальному вивченні фарбового шару в місцях нанесених написів виявилось, що напис червоною фарбою «С. Великом҃ченица / Татиана...» був зроблений набагато пізніше, в окремих місцях вже по пізніх записах автентичного фарбового шару, на відміну від напису нанесеного фарбою білого кольору.

Для більш детального, наукового аналізу надписів потрібно провести ряд оптико-фізичних досліджень, хімічний аналіз пігментів, дослідження в інфрачервоному випромінюванні, видимій люмінесценції тощо.

Таким чином, за візуальним дослідженням можна зробити висновок, що написи на стінописі зроблені у різний часовий період, і більш раннім можна вважати напис «С Велико/м҃ченица Вар/вара».

Життєпис Святої Варвари ґрунтується на численних переказах та легендах. Точна дата народження її невідома, згодом – III ст. Зазвичай місцем її життя та страждань вважається єгипетське місто Геліополь (Іліополь), проте існують і деякі інші варіанти, наприклад: Нікомідія або Тоскана. Перші оповіді про Святу великомученицю Варвару походять із VII ст.² Відомо, що батько Варвари Діоскор був багатим вельможею в Малій Азії за часів правління римського імператора Максиміана. Щоб приховати свою особливо красиву доньку від сторонніх очей, він заточив її у кам'яну вежу. Коли Варварі прийшов час заміжжя, він дозволив їй виходити з вежі. З часом Варвара познайомилася з християнами Іліополя, увірувала в Бога, прийняла християнську віру та дала обітницю цноти. Діоскор був язичником і коли дізнався про християнське віросповідання дочки, то дуже розлютився. Він відвів Варвару до префекта Мартіана, щоб той змусив її зректися християнської віри. Варвару піддали жорстоким тортурам і мукам, але вона була непохитна у своїй вірі. Тоді Діоскор зрікся своєї доньки і став для неї катом: він мечем обезголовив її. За переказом, після смерті мучениці Варвари блискавка уразила і спалила її батька Діоскора і правителя Мартіана.

В українському сакральному мистецтві не існувало усталеного канонічного образу Святої великомучениці Варвари. Зазвичай святу зображували на повний зріст у $\frac{3}{4}$ або фронтально у вигляді гарної, молодої дівчини з розпущеним волоссям, з вінцем чи короною на голові, пишно вбраною, у червоному плащі. В одній руці вона тримала меч (меч Діоскора), або ж на меч наступала ногою. В іншій руці тримала хрест, пальмове гілля, або чашу причастя³. Також могли у руках зображуватися: кам'яна вежа,

² Жиленко І. Мощі Святої Варвари в Києві. URL: https://risu.ua/velika-grecka-svyata-ukrajini_n34988

³ Ольга Максимчук. Свята великомучениця Варвара в українських стародруках. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5584>

Канон, сувій, павичеве перо або квітка. Іноді кам'яну вежу з трьома вікнами і сцену, коли Діоскор відсікає голову своїй дочці зображували на тлі пейзажу, на задньому плані (Фото 5).

Порівняння іконографічного образу Святої великомучениці Варвари із зображенням на стінописі має низку співпадінь та відповідностей, що говорить про те, що це живописне зображення більш відповідає образу Святої великомучениці Варвари, ніж образу Святої великомучениці Татіани, як підписано на настінному зображенні. Написи на стінописі зроблені у різний часовий період. Стилїстика написання літер пізнього напису притаманна графічним формам знаків і літер XVIII ст. За візуальним дослідженням в місці написання імені «Варвара» виявлено дуже багато втрат, механічних пошкоджень, поновлень і записів авторського фарбового шару. Складається враження, що написання імені святої великомучениці було навмисно пошкоджене і записане, щоб унеможливити його прочитання та ідентифікувати образ. Хто, коли, з якою метою це зробив, наразі невідомо.

Отже, за результатами дослідження підписів та іконографічного образу можна зробити висновок, що імовірніше за все жіночий іконописний образ, що міститься у притворі собору на стіні з лівого боку належить Святій великомучениці Варварі, а не Святій великомучениці Татіані.

Відомо, що Святу Тетяну (Татіану Римську) у Православній церкві відносять до категорії святих мучениць, а не великомучениць, як підписано на стінописі.

Святу мученицю Тетяну пошановують у Православній церкві Московського патріархату, особливо починаючи з другої половини XVIII ст. За старим стилем мученицю Татіану вшановували 25 січня. Після переходу на новий стиль День ангела Тетяни та Тетянин день православні віруючі відзначають 12 січня. Це пов'язане з тим, що у царській Росії імператриця Єлизавета Петрівна 12 січня 1755 р. підписала указ про заснування Московського університету. У день підписання указу генерал-ад'ютант граф Іван Шувалов зробив своєрідний подарунок на іменини своїй матері – Тетяні Петрівні. Відтоді Свята Тетяна вважається покровителькою студентів і педагогів у Росії. Через те, що значна частина України була під окупацією царської Росії до 1917 р., а згодом – 70 років Радянської Росії, ця традиція збереглась у багатьох закладах на нашій території⁴.

Таким чином, можна припустити, що пізній напис на стінописі був зроблений у XVIII ст. під утиском української християнської віри і культури московським патріархатом та московською державою.

День святої великомучениці Варвари Іліопольської (Варварин день) християни східного обряду відзначають щорічно 4 грудня (17 грудня за старим стилем).

Після хрещення Русі Варвара Іліопольська стала у східних слов'ян однією з найбільш шанованих. Православною, католицькою, коптською, вірменською та англіканською церквами вважається як свята. Святу Варвару називають однією з найбільш шанованих святих жінок в українській християнській культурі, прославлену в лику великомучениць⁵. Віруючими шанується як захисниця від раптової та насильницької смерті, вважається великою рукодільницею та покровителькою жінок, артилеристів, снайперів, військових, гірників, металургів, а також усіх робітників, що працюють з вогнем, вибухівкою та гарматами⁶.

⁴ Свята великомучениця Тетяна. URL: <http://blyzhchedoboga.com.ua/svyata-velikomuchenitsya-tetyana-tetyanin-den-tri-dni-studenti-na-rik/>

⁵ Ольга Максимчук. Свята великомучениця Варвара в українських стародруках. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5584>

⁶ URL: <https://credo.pro/2020/12/281019>

Після смерті Свята Варвара була похована в Геліополі (Іліополі), а на її могилі почали траплятися чудеса. Згодом, у IV чи VI ст., мощі святої великомучениці були перенесені до Константинополя, де на її честь було побудовано прекрасний храм, який дав назву цілому кварталу⁷.

Пізніше, мощі св. Варвари зустрічаємо в Києві. І вже багато століть вона є однією з найбільш шанованих й улюблених у народі Святих України⁸.

Існує чотири різні версії датування появи мощей св. Варвари в Києві:

- 1) дарування мощей Святополку-Михаїлу;
- 2) дарування мощей Васи́лієм Македонянином Аскольду;
- 3) дарування мощей св. Володимиріу;
- 4) перенесення мощей до Києва не раніше XIII ст⁹.

Відомо, що частина мощей Святої великомучениці спочатку знаходилися на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Після знищення Михайлівського Золотоверхого собору мощі св. Варвари потрапили в музей атеїзму, який містився тоді у Володимирському соборі. Під час II Світової війни вони знаходилися в Києво-Печерській лаврі, звідки потім були знову перенесені до Володимирського собору¹⁰.

Найголовнішим доказом автентичності мощей св. Варвари є її численні чудеса, що осіяли найдальші куточки України і приводили до Києво-Михайлівського монастиря тисячі й тисячі прочан, причому не лише православних, а й католиків. У тексті «Житій Святих» перелічено чимало чудес Святої. З давніх часів мощі св. Варвари були беззаперечною святинею як для тисяч простих українців, так і для знаті. Мощі великомучениці були оповиті надзвичайним ореолом, і свідчили про величезну духовну силу, і вплив на релігійне життя не тільки Києва, але й усієї України, Литви, Росії, Польщі. Особливою реліквією були каблучки святої Варвари. Каблучка від Варвари була у гетьмана Івана Мазепи, її подарували гетьману Іванові Скоропадському. Придбали їх на весілля Осип Мандельштам і його наречена Надія Яківна¹¹. Заповітні каблучки від Варвари були також і у російських імператриць Єлизавети Петрівни і Катерини II, письменника князя Івана Долгорукова, графині-схимниці Анни Орлової-Чесменської¹².

У тексті «Житій Святих» також знаходимо ще одне повідомлення про долю двох часточок мощей святої, одна із яких знаходилася в монастирі Святого чудотворця Миколая у Батурині. У творі Ф. Софоновича написано, що Радзивілу «мусили дати» часточки мощей «от ребра». Відповідно описано й історію лише однієї часточки, тієї, яка потрапила до віденського біскупа (ім'я не назване). Можливо, монастир дійсно подарував Радзивілу одну часточку, і пізніше вона була поділена. Історія другої часточки, очевидно, була дописана самим святителем Димитрієм (Туптало) на основі власних спогадів. Це перенесення було здійснене самим свят. Димитрієм в часи його настоятельства, про що він писав під 1691 р. у своєму автобіографічному літописі

⁷ Жиленко І. Мощі Святої Варвари в Києві. URL: https://risu.ua/velika-grecka-svyata-ukrajini_n34988

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ 17 грудня: народний календар і астрівісник. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2365210-17-grudna-narodnij-kalendar-i-astrovisnik.html>

¹² Скандал навколо торгівлі каблучками святої. *Дзеркало Тижня*. 2019. 12 липня. https://zn.ua/ukr/HISTORY/skandal-navkolo-torgivli-kabluchkami-svyatoyi-varvari-317238_.html

«Діаруші» таке: «Січня 13 дня, у вівторок, перенесена була славно до монастиря Батурицького частка мощей святої великомучениці Варвари, саме персо, вкладене до срібного образу. Ця частина, що лежала в Батурині, в Казенній палаті, сюди покладена по блаженній пам'яті Йосифові Тукальському, митрополитові Київському, котрий у Чигирині упокоївся, і була ніби під спудом захована, і ледве кому відома аж до цього року. За моїм проханням і немалим старанням ясновельможний Іван Мазепа, гетьман їх царської пресвітлої величності, віддав її в монастир наш. Я переніс із Батурина в монастир з прекрасним хресним ходом, при безлічі народу; і запровадив кожного вівторка співати молебень святій великомучениці Варварі»¹³.

Також відомо, що стараннями гетьмана Івана Мазепи було реконструйовано Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві та подаровано ним монастиреві срібну 32-кг раку св. Варвари, на оздоблення якої пішло 20 000 дукатів¹⁴.

Іван Мазепа неодноразово згадував Святу великомученицю Варвару у своїх листах, де метафорично дорікав Василю Кочубею¹⁵.

Наприкінці XVII ст. в Україні було створено Акафіст, присвячений Святій Варварі. Його автором, ймовірно, є Йоасаф Кроковський (?–1718), ректор Києво-Могилянської академії, лаврський архимандрит, а з 1708 р. – київський митрополит¹⁶.

Уперше текст Акафіста було надруковано в 1691 р. в чернігівській друкарні Троїцько-Іллінського монастиря у складі «Треакафістного молитвослова», що містить, як випливає з назви, три Акафісти – преСвятій Трійці, великомучениці Варварі та страстям Христовим¹⁷.

У 1697 р. там же виходить інше видання «Треакафістного молитвослова» оздоблене гравюрами із зображеннями. Утретє ця ж збірка виходить друком у Чернігові уже в 1712 р. під новою назвою «Вінец в честь тревінчаному Богу»; в її оформленні використано гравюру з ПреСвятою Трійцею авторства Никодима Зубрицького¹⁸.

Окремою книжкою Акафіст уперше видано у друкарні Києво-Печерської лаври у 1698 р. Протягом наступного століття він витримує десятки перевидань у Києві, Чернігові, Почаєві. Крім того, Акафіст великомучениці входить до збірника «Пречестныи акафисты всеседмичныи», що був надрукований у Києво-Печерській лаврі в 1706 р. за архимандритства його автора Йоасафа Кроковського. Акафісти Святій Варварі почаївського друку поширювалися як окремими книжками, так і у складі видавничих конволютів. Інтерес до постаті Святої у Почаєві, можливо, пов'язаний із тим, що в монастирі, разом із іншими реліквіями, зберігалася й частинка мощей Святої Варвари, привезена з Києва¹⁹.

В українському сакральному мистецтві Святу Варвару дуже любили і шанували, її образ зображували на іконах, гравюрах та фронтисписах.

¹³ Жиленко І. Моці Святої Варвари в Києві. URL: https://risu.ua/velika-grecka-svyata-ukrajini_n34988.

¹⁴ Меценатська діяльність гетьмана Івана Мазепи. URL: <https://dovidka.biz.ua/metsenatska-diialnist-hetmana-ivana-mazepyhttps://dovidka.biz.ua/metsenatska-diialnist-hetmana-ivana-mazepy>

¹⁵ Павленко С.О. Коханья гетьмана Мазепи. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko_Serhii/Kokhannia_hetmana_Mazepy.pdf

¹⁶ Ольга Максимчук. Свята великомучениця Варвара в українських стародруках. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5584>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

Отже, у духовному житті фундаторів Свято-Троїцького собору в Чернігові архієпископа Лазаря Барановича і гетьмана Івана Мазепи Свята великомучениця Варвара мала неабияке значення. Вона була для них однією з найбільш пошанованих святих жінок. Українці у XVII ст. створили власний національний культ образу Святої великомучениці Варвари, її шанували в українській християнській вірі та культурі. І цей факт додатково підтверджує, що жіночий стінописний образ кінця XVII ст. у притворі Свято-Троїцького собору належить саме Святій великомучениці Варварі, а не Святій мучениці Татіані.

Відповідно до іконографії зображення на стінописі – образ «Свята великомучениця Варвара», а не «Свята Татіана», як зазначається у Описі культурних цінностей і предметів настінного живопису Троїцького собору м. Чернігова (Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»).

Крім того, відомо, що дружиною Івана Мазепи була вдова Ганна Половець (Фридрикевич), дочка білоцерківського полковника Семена Половця. Відомо також, що вона була старшою на 5–6 літ від Івана Мазепи. Щоправда, вікова різниця між ним і вдовою якраз, очевидно, і стала головною причиною смерті їх пізніх дітей²⁰.

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 р. біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений з багатою вдовою, яка померла у 1702 р. І «мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя». У синодику Крупицького Батуринського монастиря виявлена поминальна на «род его милости пана Іоанна Мазепи». На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі ідуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана. Це, очевидно, всі його найближчі родичі, які померли від моровиці або, швидше за все, загинули на Правобережжі під час нищівного наскоку татар 1674 р.²¹

Як повідомляє синодик Крупицького Батуринського монастиря, дочка гетьмана Варвара та його син Іван померли у ранньому віці. Мазепа виховав сина дружини від першого шлюбу Криштофа Фридрикевича. Більше дітей у родині Мазеп не було!²²

Дана інформація у документальному матеріалі Сергія Павленка «Кохання гетьмана Мазепи» про рідних дітей І. Мазепи Варвару та Івана, надихнула мене на доволі цікаву думку. А що, коли Свята великомучениця Варвара і Святий Іван Предтеча, були зображені за часів І. Мазепи у притворі Свято-Троїцького собору не випадково? Адже відомо, що притвор є частиною храму, який символізує перехід від земного світу до Царства Божого, є місцем де збираються віряни для молитви, там готують до Літургії вірних. На стінах у притворі зазвичай зображують події з життя Ісуса Христа та Богородиці, Страшний Суд, біблійні сцени, вибраних святих або шанованих подвижників, які є особливо шанованими в даній місцевості та мають певне значення для храму.

Відтак, цілком можливо припустити, що Іван Мазепа, як батько, зробив присвяту своїм дітям Івану і Варварі, які померли ще немовлятами, увіковічив їх на стінописі у притворі в образах їхніх покровителів Святого Івана Предтечі та Святої великомучениці Варвари і таким чином немовби продовжив духовне життя своїх дітей.

Отже, можна зробити висновок, що стінописні зображення кінця XVII – початку XVIII ст. у Свято-Троїцькому соборі можуть нести і зберігати у собі багато цікавої,

²⁰ Павленко С.О. Кохання гетьмана Мазепи. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlenko_Serhii/Kokhannia_hetmana_Mazepu.pdf

²¹ Там само.

²² Там само.

прихованої інформації, залишеної для нащадків. Тому настінні розписи цього періоду потребують ретельного дослідження, детального, глибокого вивчення та аналізу із залученням науковців, істориків, мистецтвознавців, реставраторів, релігієзнавців та інших фахівців із використанням різних новітніх методів дослідження.

OLEKSANDR TKACH

Restoration artist,

Ancient Chernihiv National Architectural and Historical

Reserve (Chernihiv, Ukraine)

tka4sasha74@gmail.com

In this article, a comparative analysis is conducted of the iconographic image of the saint depicted on the late 17th-century mural in the narthex of the Holy Trinity Cathedral (Chernihiv), and a new attribution is proposed. Historical evidence is presented that simultaneously supports the validity of the new attribution.

For the first time, on the basis of documentary materials, a hypothesis is advanced regarding the depiction in the cathedral's narthex of the images of Saint John the Forerunner and Saint Barbara the Great Martyr.

Keywords: Trinity Cathedral, iconography, mural painting, John the Baptist, Barbara.

УДК 902.2 (477.51-25)«19/20»

Олександр ШУГАЛІЙ

зберігач фондів І категорії

відділу науково-фондової діяльності,

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

Goodswimmer333@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7048-7294

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ДИТИНЦЯ (В РАЙОНІ БУДИНКУ ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ)

Стаття присвячена огляду археологічних досліджень, проведених протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. на прилеглий до будівлі Полкової канцелярії території.

Метою роботи є систематизація та оприлюднення інформації щодо проведених археологічних досліджень, які до цього не були предметом наукових публікацій. Роботи 1970–1980 рр. надали первинну інформацію щодо культурних нашарувань та залишків решток оборонних споруд в цій частині Дитинця. Натомість, в ході робіт, які проводилися в ХХІ ст., було уточнено характер та потужність культурного шару та досліджено житлову і господарську забудову ХІІ–ХІХ ст.

Ключові слова: Дитинець, Чернігів, будинок Полкової канцелярії, Андрій Карнабід, розкопки, Герард Кузнецов.

Дитинець стародавнього Чернігова був центральною частиною міста, починаючи із X ст. Згаданий в літописі вперше під 1078 р.¹ від займав територію мису оточену із двох сторін р. Стрижень. Площа цієї частини міста досягала щонайменше 16 га, а за формою була подібна до неправильного трикутника. У південній частині Дитинця знаходилася відокремлена укріплена частина, яка в історіографії отримала назву Цитадель. Надалі ж уся південно-східна частина знаходилася на терасі, яка і нависала над руслом р. Стрижень. У статті піде мова про археологічні дослідження, котрі проводилися у південно-східній частині Дитинця протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Територія, взята до уваги під час роботи була обмежена сучасною спорудою Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського з північного сходу. Краями Дитинця із сходу і півдня та Цитаделлю та заході. Загальна площа виокремленої території складає приблизно 2 га. На сьогодні на цій ділянці присутня лише одна мурована споруда, а саме будівля Полкової канцелярії: пам'ятка цивільної архітектури кінця ХVІІ ст. Однак протягом ХVІІ – початку ХІХ ст. вона була досить щільно забудована. Про це свідчать плани фортеці ХVІІІ ст., де позначені декілька мурованих будинків, Михайлівська церква, кладовище, дерев'яна забудова².

Перші археологічні дослідження на цій ділянці проводилися протягом 1947 р. У цей час на захід від будинку Полкової канцелярії в 1947 р. В. Богусевичем був виявлений засипаний рів. За свідченнями дослідника його ширина біля поверхні складала 8 м, а в придоновій частині 2 м. Час створення рову невідомий, адже автор не подає жодних матеріалів із його заповнення, однак він зазначає що на цьому місці в ХVІІ–ХVІІІ ст. існував рів. Можливо дослідник подав такий період існування рову на основі його твердження про появу укріплень на території Цитаделі не раніше ХVІІ ст.³.

У світлі нових археологічних досліджень були озвучені думки про природний характер западини, котру розкопав В. Богусевич і прийняв за рів ХІ ст. За цими припущеннями це був яр, котрий поступово до ХІІ ст., засипали господарськими відходами та нівелювали мешканці Дитинцю. За іншою версією, яка є більш логічно обґрунтованою Ю. Ситим, В. Богусевич натрапив на значний за розмірами котлован споруди ХVІІІ ст., котрий і прийняв за западину рову невизначених розмірів і конфігурації.

Надалі, протягом майже 30 років на цій території не проводилися археологічні дослідження, окрім шурфування у 1956 р. південніше сучасної будівлі музею.

У 1976 р. у південній частині Дитинця проводилися роботи по проведенню і підключенні теплотраси від будівлі Полкової канцелярії до споруди теперішнього обласного історичного музею ім. В. Тарновського⁴. За обсягом довжина ділянки, на якій проводилися земляні роботи, складала 172 м при глибині 1,10–1,20 м. Ширина

¹ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. Издание второе. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. 938 стб.

² Плани міста Чернігова 18-21 століть URL: <https://pinterest.com/vecherskyv/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0/> (Дата звернення 30.10.2025)

³ Дослідження В. А. Богусевича у Чернігові 1947 та 1949 років. Ю.М. Ситий. *Археологія і давня історія України*. 2022, Вип. 2 (43). С. 21-40.

⁴ Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1976 р. кер. Карнабід А. А. Текстова частина. Чернігів, 1977. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-500/1. ДФ-432. 49 арк.

траншеї не була значна і досягала близько 0,6 м. Зважаючи на достатньо значну потужність культурного шару на території Дитинця, розрахунку на досягнення материка у А. Карнабіда не було, а тому дослідником було закладено два шурфи. Перший із них знаходився на початку траншеї одразу біля відмостки будівлі Полкової канцелярії. А. Карнабід приводить характеристику шарів у шурфі. 1, зазначаючи, що майже усі нашарування були перемішаними ще в давнину. До рівня 1,50 м від денної поверхні знаходилися супіскові ґрунти, котрі містили матеріали від ХХ ст. і до доби Русі. Нижче рівня дна траншеї, на глибині 1,50–1,70 м від поверхні знаходиться чорний гумусований супісок, котрий також є перемішаним, за свідченням дослідника, однак не містив знахідок окрім тих, які датуються добою Русі. Виявлені фрагменти пірофілітового сланцю, плінфи, кераміки XI–XII ст., кородований залізний предмет. Нижче шар потужністю 3-5 см світло охристий супісок із вкрапленням суглинку А на рівні 1,80 м від поверхні проходить світлий суглинок який був прийнятий за материк. Однак далі дослідник зазначає про виявлення вінця керамічної посудини Х – початку XI ст. під шаром материка. Таким чином можна припустити, що був виявлений замив, а дійсний материковий шар лежить на глибині 2,20 м. від денної поверхні

Далі по довжині траншеї на відстані 4-24 м від будівлі Полкової канцелярії під шаром будівельного сміття ХХ ст. знаходився потужний прошарок сірого перемішаного супіску із включення великої кількості фрагментів цегли XVII–XVIII ст., пічних кахель та кераміки цього ж періоду. Це може свідчити про наявність тут зруйнованих цегляних споруд цього періоду, що було підтверджене розвідковими дослідженнями 2025 р.

Далі, на відстані 28–30 м. від кута будівлі Полкової канцелярії був виявлений пласт цім'яноквого розчину потужністю до 0,3 м та значна кількість фрагментів фресок, плінфи та жолобчатої цегли. звісно знаходилося це у перемішаному культурному шарі на відстані 0,35-0,45 м від денної поверхні. А. Карнабід припустив наявність тут невідомої культової споруди доби Русі, наразі ця гіпотеза не є підтвердженою подальшими дослідженнями, а наявність цих решток у перемішаних нашаруваннях свідчить про їх ймовірне привнесення з іншої території.

Надалі в межах траншеї фіксувався темно-сірі супіскові нашарування, котрі містили кераміку та будівельні матеріали XI–XX ст. Серед об'єктів можна виділити рештки двох котлованів, які могли відноситися до споруд доби Русі, однак не досліджувалися. Також було виявлено фрагменти мурувань двох цегляних будівель XVII–XVIII ст. та початку ХІХ ст. В одному місці в траншеї, ближче до південно-західного кута будівлі історичного музею був виявлений материковий шар на рівні 1,20 м від денної поверхні. Загалом ці роботи надали цілком загальну інформацію щодо характеристики культурного шару в цій частині Дитинця, а саме про його потужність від 1,20 до 2,20 м, а також про надзвичайну порушеність внаслідок активної господарської діяльності мешканців міста.

У тому ж 1976 р. А. Карнабід проводив шурфування в східній частині Цитаделі, а саме в районі сходів, де на той момент ще знаходилася дерев'яна будівля кафе⁵. Метою робіт було уточнення конфігурації та ступеню збереженості дерев'яних конструкцій, котрі утворювали оборонні стіни та башти Цитаделі. В ході досліджень було з'ясовано, що в загальних рисах повторюється форма на напрямки стін, котрі були

⁵ Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1976 р. кер. Карнабід А. А. Графічні матеріали. Чернігів, 1977 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-500/2. ДФ-433. 12 арк.

відображені у планах фортеці XVIII ст. Стан дерев'яних колод був в цілому незадовільний. Від більшості з них залишився лише тлін, адже піщані ґрунти не сприяють належній консервації деревини. Однак від пари дубових колод виявилися збереженими 6 фрагментів напівзотлілої деревини, яка і формувала напрям стіни.

Цікаві дослідження поблизу будівлі Полкової канцелярії у 1983 р. розпочалися під керівництвом Г. Кузнецова⁶. Їх метою був пошук таємного ходу, вилазки, яка була позначена на плані фортеці 1740 р. та відома по розповідям старожилів. Закладений в 24 м від південно-східного кута будівлі шурф мав розміри 1х2 м. У ньому були виявлені насипні перемішані шари, котрі утворилися під час ліквідації Чернігівської фортеці в перші десятиліття XIX ст. Нашарування містили фрагменти кераміки, та цегли XI–XIX ст. Сам шурф розташовувався майже на схилі сучасного Дитинця, верхня частина якого сформована рештками підошви валу, потужність якої на момент робіт складала близько 7-7,5 м. Слідів вилазки в цьому місці не було виявлено, а тому роботи по розширенню, або ж поглибленню шурфу не продовжувалися.

Відносно неподалік цього місця, на майданчику біля підніжжя Цитаделі із східного боку в цей час проводилися роботи по улаштуванню нових сходів, котрі б вели до річкового порту. За свідченнями старожилів, вони бачили в цьому місці колись провалля з якого відкривався хід. На основі цього археологи на чолі із Г. Кузнецовим прийняли за зачистку схилу, аби виявити хід та простежити нашарування в цьому місці.

Проведені роботи засвідчили плавне перетікання рову, котрий оточував Цитадель у схил. Ширина його досягала до 16 м по верхньому краю. Глибина, потенційно близько 5 м. Заповнення складалося із гумусованого піску, гумусу, піску. Верхня частина заповнення є цілком однорідною і являє собою гумусований ґрунт. Це вказувало на одночасне засипання рову в період ліквідації фортеці. Заповнення придонної частини більш різноманітне і в ній в переважній більшості знаходяться піскові замиви, які розташовані повздовжніми шарами. Така конфігурація заповнення вказувала на тривале сезонне замивання дна рову, котрий не використовували за призначенням. В цій нижній частині знахідки репрезентовані переважно керамікою доби Русі, фрагментами плінфи та цім'якового розчину, що свідчило про формування та використання оборонної споруди не пізніше XIII ст.

Загалом же проведені роботи не надали тих результатів, на які сподівався Г. Кузнецов, а саме не були виявлені сліди існування в цьому місці таємної вилазки з фортеці. Однак, ці дослідження містили цінні дані по топографії ділянки а також посприяли більш масштабним робота по дослідженню рову Цитаделі які у 1985 р. були проведені Г. Кузнецовим.

Під час розкопок у 1985 р. було закладено шурф у верхній частині Цитаделі та траншею розмірами 2х10 м⁷, яка розрізала рів у північній частині. Дно рову виявлене на рівні 6 м від сучасної денної поверхні та в 5 м від денної поверхні XVIII ст. Серед знахідок практично всі були датовані XVIII–XIX ст., тобто останніми періодами функціонування та ліквідації фортеці. Причому варто зазначити, що на відміну від

⁶ Науковий звіт про роботу Чернігівського міського загону ЧАЄ за польовий сезон 1983 року. кер. Кузнецов Г. О. Чернігів, 1984 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-629. ДФ-452. 66 арк.

⁷ Науковий звіт Чернігівського міського загону ЧАЄ по результатам досліджень в Чернігові у польовому сезоні 1985 р. кер. Кузнецов Г. О. Том III. Чернігів, 1986. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-731. ДФ-617. 82 арк.

східної частини тут не було зафіксовано у засипці та придонній частині рову матеріалів, котрі репрезентують добу Русі.

Надалі, у 1989 р. почалися масштабні роботи по реконструкції Дитинця та Цитаделі зокрема. Внаслідок цього проводилися роботи на території Цитаделі, де були виявлені рештки дерево-земляних укріплень та мурованого храму. Біля підніжжя, вже за межами рову також були проведені розкопки у 1991 – 1994 рр., результатом яких стало виявлення садиби ремісника, яка існувала в межах другої половини XIII – першій половині XIV ст.⁸. Тоді на площі у понад 79 м кв. були виявлені 4 споруди та 5 господарських ям, котрі відносилися до післямонгольської доби. Ймовірно основна, житлова будівля садиби не потрапила до розкопу, адже в трьох спорудах не було виявлено опалювальних пристроїв. Причому варто відзначити, що за часом функціонування вони змінювали одна одну. За матеріалом виявленим у розкопах, а саме кістяні заготовки власник садиби був інтерпретований як майстер-різьбяр. Ймовірно, після монгольської навали його родина переселилася з периферії міста до його центру, під захист оборонних мурів Дитинця та Цитаделі. Сама ж садиба виходила на тогочасну Замкову вулицю, на одну і найголовніших міських магістралей.

Понад 20 років у цій частині Дитинця не проводилися археологічні дослідження. Поновилися роботи в районі будівлі Полкової канцелярії у 2015–2016 рр.⁹ Тоді під керівництвом О.Є. Черненко було досліджено майже 120 м². Дослідження показали що культурний шар на цій ділянці має потужність до 1,5 м однак репрезентований здебільшого перемішаними шарами XVII–XX ст. Нерушені нашарування доби Русі не фіксуються, через активну господарську діяльність мешканців Чернігова.

За два польові сезони було виявлено мурування фундаментів споруди початку XIX ст. та льох, котрий функціонував на рубежі XVIII–XIX ст. XVII – XVIII ст. було репрезентоване рештками котлованів чотирьох споруд та декількома похованнями від погосту Михайлівської церкви. Цікаво, що також було досліджено поховання дитини, труну із якою поклали під підлогою однієї із господарських споруд. Добу Русі в цьому місці характеризували рештки котлованів двох споруд та декілька господарських ям. В одній із ям була виявлена кам'яна матриця для відливання металевих браслетів-наручей, із зображенням птаха та виноградної лози навколо, котра датована XII–початком XIII ст. Це може вказувати, що, ймовірно, житло належало майстру-ювеліру¹⁰

Необхідно зазначити, що під час археологічних досліджень, котрі проводилися у 2015–2016 рр. не були виявлені об'єкти, які б репрезентували X–XI ст.

Останніми ж за часом роботами, котрі проводили археологи в південно-східній частині Дитинця є розвідкові дослідження 2025 р. під керівництвом Ю. Ситого. Метою робіт було уточнення характеристики культурного шару в північно-східному напрямку від будівлі Полкової канцелярії та пошук двох мурованих споруд першої половини XVIII ст., котрі позначені на планах фортеці. У результаті проведених досліджень рештки мурувань були виявлені, потенційні контури обох будівель, котрі змінили собою одна одну були нанесені. Також під час цих робіт в межі шурфів потрапила підсипка Замкової вулиці, яка складалася із будівельних матеріалів доби Русі.

⁸ Розкопки садиби чернігівського ремісника середини XIII – початку XIV ст. Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. Чернігів. 1995. С. 68–74.

⁹ Дослідження на території стародавнього Чернігова. О.Є. Черненко, Т.Г. Новик, К.М. Міхеєнко. *Археологічні дослідження в Україні 2016 року*. 2018. С. 331–333.

¹⁰ Дослідження на території Чернігівського Дитинця. О.Є. Черненко, Т.Г. Новик, П.В. Солобай. *Археологічні дослідження в Україні 2015 року*. 2016. С. 238–239.

Ймовірно її також фіксував у 1976 р. А. Карнабід, однак прийняв за рештки невідомої архітектурної споруди.

Врешті-решт можна стверджувати, що хоча протягом XX–XXI ст. південно-східна частина літописного Дитинця не досліджувалася широкими площами, загальне уявлення про її топографію в археології склалося. Так під час усіх робіт, котрі проводилися в цій частині за межами Цитаделі не було виявлено нашарувань та об'єктів X–XI ст., причому речових знахідок цього періоду також небагато. Житлова та господарська забудова фіксується з XII ст. і судячи з усього, ближче до Цитаделі життя не переривалося протягом XIII–XV ст. В XVII ст. спостерігається новий пік появи тут житлової та господарської забудови, про що свідчать будівля Полкової канцелярії та ще муровані фундаменти щонайменше чотирьох споруд. Також зафіксовані і рештки котлованів дерев'яної забудови цього періоду. Надалі ж, із ліквідацією фортеці та перенесенням адміністративного центру із Дитинця в другій половині XIX ст. капітальні споруди в цьому місці вже не фіксуються, а території поступово перетворюється на паркову зону.

REFERENCE

1. Ihnatenko, I. M., & Vasylenko, A. A. (1995) *Rozkopky sadyby chernihivskoho remisnyka seredyny XIII – pochatku XIV st.* [Excavations of the Homestead of a Chernihiv Craftsman of the Mid-13th – Early 14th Century]. In *Arkheolohichni starozhytnosti Podesennia / Archaeological Antiquities of the Desna Region* (pp. 68–74). Chernihiv [in Ukrainian].
2. Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H., & Mikheienko, K. M. (2018) *Doslidzhennia na terytorii starodavnoho Chernihova* [Research on the Territory of Ancient Chernihiv]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 roku / Archaeological Research in Ukraine in 2016* (pp. 331–333) [in Ukrainian].
3. Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H., & Solobai, P. V. (2016) *Doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho Dytyntsia* [Research on the Territory of the Chernihiv Dytynets]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 roku / Archaeological Research in Ukraine in 2015* (pp. 238–239) [in Ukrainian].
4. Sytyi, Yu. M. (2022) *Doslidzhennia V. A. Bohusevycha u Chernihovi 1947 ta 1949 rokiv* [Research of V. A. Bohusevych in Chernihiv in 1947 and 1949]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy / Archaeology and Ancient History of Ukraine*, 2(43), (pp. 21–40) [in Ukrainian].

Oleksandr SHUHALII

Keeper of the funds I category of the scientific and fund activity department

Ancient Chernihiv National

Architectural and Historical Reserve

(Chernihiv, Ukraine)

Goodswimmer333@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7048-7294>

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

OF THE SECOND HALF OF THE XX TH –

OF THE BEGINNING OF THE XXI ST CENTURY.

IN THE SOUTHEASTERN PART OF DYTYNETS

(IN THE AREA OF THE REGIMENTAL OFFICE BUILDING)

The article is devoted to the review of archaeological research conducted during the second half of the XX th–early XXI st centuries. on the territory adjacent to the building of the Regimental Office. The purpose of the work is to systematize and publish information on conducted archaeological research, which was not the subject of scientific publications before. The works of 1970–1980 s provided primary information on cultural layers and the remains of the remains of defensive structures in this part of Dytynets. Instead, the works carried out in the 21st century clarified the nature and thickness of the cultural layer and investigated residential and economic buildings of the XII th–XIX th centuries.

Keywords: Dytynets, Chernihiv, Regimental Office building , Andrii Karnabid, excavations, Herard Kyznetsov.

УДК 271.2-9(477.51):322»1943/1951»

Федір ЮХНО

молодший науковий співробітник

Національний архітектурно-історичний

заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)

fedir3075@gmail.com

ORCID: 0009-0004-5378-1020

ДО ІСТОРІЇ ДОМНИЦЬКОГО РІЗДВОБОГОРОДИЦЬКОГО МОНАСТИРЯ В 1943–1951 РР.

У статі аналізується становище Домницького Різдво-Богородичного монастиря повоєнного часу, духовне та господарське життя обителі, стан церков будівель на його території, роль у житті населення Матеріал також висвітлює діяльність ігуменії обителі, спрямовану на відстоювання інтересів насельниць, прослідковує процес закриття монастиря, розселення його мешканців.

Ключові слова: релігія, монастир, влада, ігуменя, Домницька Різдво-Богородична обитель.

Діяльність монастирів є невід’ємною частиною релігійного життя. Православна церква, маючи значну кількість вірян, завжди відігравала велику роль у житті українського суспільства. На сучасному етапі державотворення тема взаємин влади і церкви є доволі актуальною, а напрямок церковної історії користується великим інтересом. Релігійна тематика особливо актуальна під час повномаштабного вторнення. Тому для вирішення різних питань в області релігії важливим є вивчення історії церкви.

Метою дослідження є аналіз становища Домницького Різдво-Богородичного монастиря Березнянського (нині – Новгород-Сіверського району Чернігівської області) з моменту поновлення його діяльності за часів Німецько-радянської війни – до її закриття у 1951 р., висвітлення духовного та економічного стану обителі, вивчення взаємин ігуменії з радянською владою, аналіз процесу його закриття та переселення насельниць.

Тема відносин влади і церкви завжди знаходилася у полі зору істориків. У радянській історичній науці діяльність монастирів та церков висвітлювалася згідно атеїстичної традиції, а основним завданням тодішніх праць було підкреслення

важливості радянської релігійної політики. До таких робіт відносяться дослідження С. Анісімова, В. Беляєва, С. Беци¹. Кардинальні зміни у підходах до вивчення релігійного життя відбулися на початку 90-х рр. ХХ ст. У цей час розпочинається відкриття архівних фондів, і, як наслідок, значне збільшення публікацій, відхід від радянських постулатів трактування релігійного життя. Зокрема, комплексними дослідженнями з цієї проблеми стали праці В. Войналовича, І. Луковенка, М. Михайлуца, О. Лисенка, В. Пащенко, Д. Поспеловського, М. Шкаровського, у яких автори проаналізували юридичну складову співіснування влади і церкви, економічне становище обителів, діяльність окремих церков та монастирів, різні аспекти релігійного життя в СРСР². До проблем діяльності православних монастирів зверталися В. Борщевич, П. Бондарчук, П. Киричевський, Г. Маринченко, В. Милусь, В. Міщанин, С. Мочкін, І. Романюк і Ю. Зінько та ін.³ Питаннями діяльності обителів досліджуваного часу (1943–1951 рр.) на Чернігівщині зверталися О. Тарасенко, М. Куриленко, Т. Миколайко, Н. Шліхта⁴. Та попри проведення зазначених досліджень, багато аспектів проблеми залишаються недостатньо вивченими.

Після закриття більшості церков та монастирів радянською владою у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. відновлення релігійного життя проходило під час німецької окупації частини території СРСР. На думку дослідника Н. Стоколоса, політика окупаційної влади у релігійній площині визначалася незначною підтримкою релігійних громад,

¹ Анисимов С. Нравственный прогресс и религия. Москва, 1965. 181 с.; Беляев В. Я обвиняю! Москва, 1973. 160 с.; Беца С. Союз хреста і долара. Ужгород, 1959. 64 с.

² Войналович В.А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.; Луковенко І.Г. Радянська влада і Російська православна церква на Донеччині у 1943 – 1964 роках. Донецьк, 2011. 353 с.; Михайлуца М. І. Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 2 (497). С. 80–90; Лисенко О. Церковне життя в Україні в 1943– 1946 рр. Київ, 1998. 403 с.; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років. Полтава, 2014. 630 с.; Поспеловський Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва, 1995. 511с.; Шкаровский М. Русская православная церковь в XX веке. Москва, 2010. 479 с.

³ Борщевич В.Т. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст). Луцьк, 2000. 254 с.; Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні у сер1940-х на початку 1950-х років. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 136–163; Киричевський П. Господарська діяльність православних монастирів у повоєнний період. Україна ХХ століття: культура ідеологія, політика. 2013. Вип.18. С. 219–231; Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та Соціум*. 2010. №1 (3). С. 89–94; Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ ст. Луцьк, 2008. 228 с.; Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в умовах радянської влади (1944–1950 рр.). *Русин*. 2013. № 4 (34). С. 88–102; Мочкін С. Втрачені святині: Сакральні пам'ятки західних областей України у 1945–1965 рр. Луцьк, 2019. 228 с.; Романюк І., Зінько Ю. Ставлення держави до Церкви на селі в 50-ті – середини 60-х рр. ХХ ст. *Україна ХХ ст. культура ідеологія, політика*. 2009. Вип.13. С. 261–275.

⁴ Тарасенко О. Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. *Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах*. Чернігівська область / Упор. О.Б. Коваленко [та ін.]. Кн.3. Чернігів, 2011. 600 с.; Куриленко М. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження. Чернігів, 2001. 428 с.; Миколайко Т. До питання живопису Троїцького собору в ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55–60; Шліхта Н. Церква тих хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків, 2011. 468 с.

викориненням радянсько-більшовицької ментальності, сприянням розділення православної церкви на окремі течії. У такий спосіб окупанти прагнули домогтися певної лояльності населення, але не допускали повної свободи діяльності духовенства всіх рівнів⁵.

На Чернігівщині масове поновлення богослужінь та відкриття монастирів, церков, молитовних будинків відбулося у 1941–1943 рр. Під час німецької окупації у області поновили діяльність 3 жіночі монастирі та 413 парафії. Серед них у 1942 р., за активної участі архієпископа Чернігівського та Ніжинського Симона, починає діяти Домницька Різдво-Богородична жіноча обитель⁶.

Із відновленням радянської влади на звільнених територіях розпочинається реалізація нового курсу релігійного життя, дещо відмінного від релігійної політики довоєнного часу. На думку В. Войналовича, таке ставлення держави до православної церкви обумовлювалося прагненням використання релігійного чинника для консолідації суспільства на боротьбу з німецькими військами, збиранням пожертв для армії, введенням патріотичної діяльності⁷. Аналізуючи повосенну ситуацію історик П. Бондарчук вказував, що в умовах війни, методи войовничого атеїзму 1920–1930-х рр. не підходили і потребували кардинальних змін. Враховуючи ситуацію, влада вдалася до зміни релігійного курсу. На думку священника Г. Якуніна, зміна політичного курсу влади використовувалася здебільшого з пропагандистською метою, як рефлексія на лояльне ставлення окупаційної влади до церкви⁸.

Незважаючи на зміну вектору релігійної політики, влада прагнула поновити повний контроль за діяльністю Російської православної церкви. Відповідно до постанови РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. було створено Раду у справах РПЦ, яка мала свою вертикаль уповноважених – від уповноваженого при РНК СРСР, до уповноважених при облвиконкомах. Створений апарат мав повністю контролювати релігійне життя. Відносно православних монастирів, то уповноважені тотально контролювали їхню діяльність та виконання ними радянського законодавства, проводили реєстрацію, збирали інформацію про кількісний та віковий склад обителів, фінансове і господарське становище, надавали дозволи на прийом до монастирів та окремі вказівки настоятелям, здійснювати виїзди до обителів і т. д.

На основі діючого законодавства Домницький монастир отримав реєстрацію у 1944 р. На цей час у ньому проживало 36 насельниць (черниці). Як і більшість обителів, він потребував значних коштів на відбудову пошкоджених будівель та проведення ремонтних робіт. Станом на 1947 р. богослужіння проходили у теплій трапезній церкві, яка розташовувалася у другому корпусі монастиря. В іншому корпусі, де розташовувалися келії, проживали насельниці та два священники. На монастирській території також знаходився собор, який потребував значного ремонту покрівлі, дверей та підлоги. Поряд з монастирем, за його кам'яною стіною, розташовувалися споруди Стольненського лісництва, з яким у монастиря був жорсткий земельний конфлікт.

⁵ Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003. С. 399.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп 1. Спр.3. Арк. 197–205; Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. Р. 5036. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 16–17.

⁷ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. С. 68–72.

⁸ Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у сер1940-х на початку 1950-х років. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 126–128.

Окрім того, в колишньому архімандрічному корпусі, домі для братії і просфорні, була розміщена двокласна сільська школа, яка відділялася окремою огорожею⁹.

У Домницькому монастирі монахині займалися переважно сільським господарством та рукоділлям. Окрім, власне, монастирських справ, у монастирі збирались грошові пожертви на потреби держави. Також насельниці Домницької обители працювали у місцевому колгоспі та лісгоспі.

Для регулювання діяльності монастирів поступово формувалося нове правове положення обителей. У витягу з листа голови ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпова від 22 лютого 1945 р. до голови РНК УРСР М. Хрущова йшлося, що до виходу постанов, які регулюватимуть монастирське життя, місцевим органам влади заборонялося виселяти та переселяти насельниць, а земельні ділянки, які оброблялися на цей час, птиця та худоба мали залишатися обителям¹⁰. У подальшому влада відмовиться від такої практики взаємин, а переселення черниць стало невід'ємною складовою заходів по скороченню мережі монастирів.

Першу Постанову, яка регулювала положення обителей, РНК СРСР видав 22 серпня 1945 р. Згідно цього документа, місцевим органам влади заборонялося перешкоджати діяльності монастирів. Наступна Постанова виходить 29 серпня 1945 р., відповідно до якої монастирі зобов'язувалися сплачувати податки від ведення сільського господарства та отримання інших фінансових надходжень. У той же час пунктами 2, 3, 4 цієї Постанови монахи та монахині, які проживали на території монастирів та не мали власних доходів, звільнялися від сплати військового податку, земельної ренти, податків від забудов, а також податку на холостяків, одиноких та малосімейних громадян¹¹.

Остаточне становище обителей було визначено постановою РНК СРСР від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі». За її положеннями мали закріплюватися у користування монастирям орна земля, луки, городи, фруктові сади, виноградники. За клопотаннями настоятелів монастирів до уповноваженого ради у справах РПЦ та його подальшого висновку виконкоми обласних рад зобов'язувалися виділяти земельні ділянки із державного фонду неподалік від монастирів у кількості 0,15 га землі на одного насельника, надавати матеріально-технічну допомогу, по можливості – будівельні матеріали, а також сільськогосподарські машини для обробітку землі

Згідно Постанови монастирям дозволялося займатися промислами та організовувати кустарні майстерні, мати робочу та продуктивну худобу, птицю та сільськогосподарський інвентар. Також монастирі повинні були здійснювати натуральне постачання сільгосппродукції та продуктів тваринництва за нормами, встановленими для одноосібних господарств та кооперативних підприємств¹². У той час на Чернігівщині плани здачі сільськогосподарської продукції для одноосібників із 1 га становили: 90 кг зерна, 8 ц картоплі, 18 ц овочів; 5 кг сіна з 1 га ріллі, 20 кг із суходільних та 40 кг – із заливних лук. При цьому план зернопоставок не враховував різкого зменшення виробничих можливостей села після окупаційного часу, погодних умов та інших факторів, а кількість продукції встановлювалася без проведення теоретичних розрахунків¹³. За виконанням постанови мав слідувати Уповноважений

⁹ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 108–109. ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 60.

¹⁰ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 34. Арк. 16.

¹¹ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 60. Арк. 44–46.

¹² Там само. Арк. 67–69.

¹³ Гаврилов В.М. Заготівля сільськогосподарської продукції в селах Північного Лівобережжя України. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 80–94.

ради у справах православної церкви при Раді міністрів СРСР. Якщо площа наданої землі була замала, обласний Уповноважений мав розглянути питання та зробити висновки про доцільність виділення додаткового земельного наділу та звернутись до облвиконкому та повідомити республіканського Уповноваженого.

На цей час гострим було питання землезабезпечення населення. Відповідно до наказу Народного комісаріату земельних справ 10 жовтня 1944 р. відновлювалося присадибне користування колгоспних дворів, робітників та службовців у сільській місцевості, які існували до війни. У цей час розмір земельного наділу одноосібних селянських господарств не мав перевищувати 1 га польової землі та 0,2 га присадибної ділянки. Після обстеження земельних наділів громадян всі рештки понад встановлені норми вилучалися до колгоспного фонду¹⁴.

Відповідно до постанови уряду «Про православні монастирі» Чернігівським облвиконкомом 17 жовтня 1946 р. обов'язки по забезпеченню землею монастирів області поклалися на обласні та територіальні одиниці, де розташовувалися монастирі – Чернігівський міськом, й Березнянський та Прилуцький райвиконкоми¹⁵. Реалізація постанови через значний брак вільної землі проходила із затримкою. Домницькій обителі Березнянським райвиконкомом для користування монастирю було надано 4 га землі, які до цього перебували у власності лісництва, без врахування кількості насельників. За таких умов на одну насельницю припадало 0,83 га землі, що значно перевищувало визначені державою норми землезабезпечення у розмірі 0,15га¹⁶.

Попри вихід Постанови, на кінець 1946 р. земельного наділу не було закріплено за монастирем. У цей час насельниці обробляли пустирну неосвоєну землю неподалік монастиря. Землею, яка мала відійти монастирю відповідно до рішення райвиконкому, користувалося лісництво¹⁷. Щоб вирішити ситуацію, яка склалася, ігуменія монастиря просила Уповноваженого виділити 4 га землі неподалік від монастиря, аргументуючи це тим, що у монастирі зовсім немає тягла. Під час передачі земельного наділу виник конфлікт між двома його користувачами. У доповідній записці уповноваженого Ф. Рєпи, надісланій голові облвиконкому С. Костюченку 2 квітня 1948 р., йшлося про те, що незважаючи на вказівки керівництва області, Березнянським райвиконкомом питання про надання земельного наділу залишалось невирішеним. Уповноважений надіслав також листа директору лісництва, де вказав на його неправомірні дії, вимагаючи припинити чинити будь-які перешкоди. Для врегулювання конфлікту були направлені представники землевідділу, які встановили межі земельної ділянки, але передача земельного наділу знову затягувалася¹⁸. Бажаючи вирішити це питання на свою користь, директор Чернігівського лісгоспу Черноусов звернувся до облвиконкому та Київського управління лісового господарства з проханням залишити землю за лісництвом, називаючи дії монахинь неправомірними. У зверненні говорилося, що Березнянським райвиконкомом помилково було передано землю, яка належала до території держфонду Чернігівського лісгоспу Стольненського лісництва, як колишній наділ дитячого будинку. Аргументом для такої позиції була постанова РНК СРСР 1937 р., за якою земля передавалася у користування лісництва. На цій

¹⁴ Гаврилов В. Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади. Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії НАН України. 2001. Вип. 3. С. 308–315.

¹⁵ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 60. Арк. 71.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101–105.

¹⁷ ДАЧО. Ф. Р-5036. Оп. 5. Спр. 61. Арк. 27.

¹⁸ ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 72–74.

ділянці кожного року виділялися службові наділи працівникам та охоронцям лісного господарства. Частині цієї землі використовувалася під підсобні посіви лісництва. У результаті на селі виник соціальний конфлікт. Для вирішення питання директор лісгоспу 21 квітня 1948 р. разом з головою Березнянського райвиконкому Волохом, відповідно до інструкції про побіжне користування в державних лісах СРСР, передав у тимчасове користування монастирю 1,2 га землі неподалік монастиря і 3 га землі за 3 кілометри від обителі, яка наступного року мала використовуватися для посадки лісового масиву. Така ситуація не задовольнила потреби насельниць монастиря. Щоб покращити земельне становище, ігуменія Агнія зверталася до органів влади різних рівнів та обласного уповноваженого Ф. Рєпи. У листах зазначалося, що за таких умов значно ускладнювався обробіток землі через відсутність коня чи іншого тягла у монастирі. Реагуючи на ситуацію, Уповноважений надіслав доповідну записку до голови обвиконкому С. Костюченка про те, що монастир не зможе обробляти цю ділянку і просив вплинути на ситуацію. Незважаючи на це, земельне питання до моменту закриття монастиря остаточно так і не було вирішене¹⁹.

Починаючи із 1949 р. розпочалася нова хвиля закриття православних обителей. На Чернігівщині у 1949 р. першим під закриття потрапив Домницький Різдво-Богородичний монастир. Відповідно до рішення виконкому Чернігівської обласної ради за № 969 від 31 травня 1949 р., його територія переходила до облздоровідділу, а монахині переселялися до інших монастирів області. На практиці ж виконання цього рішення суттєво затягнулося через відсутність достатніх житлових площ. За таких обставин монахинь вдалося переселити лише наприкінці 1951 р. За даними Уповноваженого, після їх переселення значно погіршилися умови проживання насельниць і в Чернігівському монастирі. Монахині мешкали у невідповідних санітарних умовах та в умовах перенаселення. Для покращення умов проживання архієпископом Андрієм було ініційовано купівлю нового будинку під канцелярію та для власного проживання²⁰.

Таким чином, можемо стверджувати, що Домницький монастир виявився повністю залежним від владної політики. Влада повністю впливала на фінансове та господарське життя обителі. Розвитку монастиря перешкоджало тотальне оподаткування та постійні протистояння за земельні наділи з попередніми власниками. У цей же час монастирі використовувалися владою як місця збору пожертв, а насельниці залучалися до обов'язкових сільськогосподарських чи інших робіт. Для покращення становища монастиря ігуменія постійно змушена зверталася до органів влади. Незважаючи на протидію, монастир було зачинено, а його майно передавалося у користування новим власникам. Насельниць монастиря без їх згоди переселили до двох монастирів області. При збільшенні кількості монахинь та послушниць у них проживання були значно гіршими.

REFERENCES

1. Anysymov, S (1965). *Nravstvennyi prohress y relyhyia* [Moral progress and religion]. Moskva [in Russian].
2. Beliaev, V. (1973). *Ya obvyniaiu!* [I accuse!] Moskva [in Russian].
3. Betsa, S. (1959) *Soiuz khresta i dolara* [The union of the cross and the dollar]. Uzhhorod. 64 p. [in Ukrainian].

¹⁹ ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 70–79.

²⁰ ДАЧО. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101–105.

4. Borshchevych, V.T. (2000) Ukrainske tserkovne vidrodzhennia na Volyni (20-40-vi rr. 20 st) [Ukrainian Church Revival in Volhynia (20th–40th centuries, 20th century)]. Lutsk. 254 s. [in Ukrainian].
5. Bondarchuk, P. (2010) Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini u seredyni 1940-kh na pochatku 1950-kh rokiv [The peculiarities of the religious situation in Ukraine in the mid-1940s and early 1950s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. P. 136–163 [in Ukrainian].
6. Danylets, Yu., Mishchanyn, V. (2013) Pravoslavna tserkva na Zakarpatti v umovakh radianskoi vlady (1944–1950 rr.) [The Orthodox Church in Transcarpathia under Soviet rule (1944–1950)]. *Rusyn*. № 4 (34). P. 88–102 [in Ukrainian].
7. Havrylov, V.M. (2008) Zahotivlia silskohospodarskoi produktsii v selakh Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy [Agricultural production in the villages of the Northern Left Bank of Ukraine]. *Siverianskyi litopys*. № 2. S. 80–94 [in Ukrainian].
8. Havrylov, V. (2001) Selianska reprivatyziatsiia zemli ta borotba z neiu radianskoi vlady [The reprivatisation of land and the fight against it by the Soviet authorities]. *Ukrainskyi selianyn: pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva / Instytut istorii NAN Ukrainy*. Vyp. 3. P. 308–315 [in Ukrainian].
9. Kyrychevskyi, P. (2013) Hospodarska diialnist pravoslavnykh monastyriv u povoiennyi period [Economic activity of Orthodox monasteries in the post-war period]. *Ukraina KhKh stolittia: kultura ideolohiia, polityka*. Vyp.18. P. 219–231 [in Ukrainian].
10. Kurylenko, M. (2001) Prylutske blahochynnna: istoriia, trahediia, vidrodzhennia [Pryluky Deanery: history, tragedy, revival]. Chernihiv. 428 s.; Mykolaiko, T. (2018) Do pytannia zhyvopysu Troitskoho soboru v 20 st. [On the question of the history of the Troitsky Cathedral in the 20th century]. *Siverianskyi litopys*. № 3. S. 55–60; Shlikhta, N. (2011) Tserkva tykh khto vyzhyv [Church of those who survived]. *Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* Kharkiv. 468 s. [in Ukrainian].
11. Lukovenko, I.H. (2011). Radianska vlada i Rosiiska pravoslavna tserkva na Donechchyni u 1943–1964 rokakh [The Soviet government and the Russian Orthodox Church in the Donetsk region in 1943–1964]. Donetsk [in Ukrainian].
12. Lysenko, O. (1998) Tserkovne zhyttia v Ukraini v 1943– 1946 rr. [Church life in Ukraine in 1943–1946]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Marynchenko, H. (2010) Polityka derzhavy shchodo religii ta viruiuchykh u druhii polovyni 40-kh – pochatku 60-kh rr. XX st. [State policy on religion and believers in the second half of the 1940s – early 1960s. XX century]. *Relihiia ta Sotsium*. №1(3). P. 89–94 [in Ukrainian].
14. Mykhailutsa, M.I. (2011) Orhanizatsiia relihiinoho zhyttia v hubernatorstvi Transnistriia (1941–1944 rr.) [Organization of religious life in the Transnistria Governorate (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2 (497). P. 80–90 [in Ukrainian].
15. Mylus, V. (2008) Derzhavna vlada i pravoslavna tserkva na Volyni u druhii polovyni 40-kh – 50-kh rokakh 20 st. [The state government and the Orthodox Church in Volhynia in the second half of the 1940s and 1950s.] Lutsk [in Ukrainian].
16. Mochkin, S. (2019) Vtracheni sviatyni: Sakralni pamiatky zakhidnykh oblastei Ukrainy u 1945–1965 rr. [Destroyed shrines: Sacred monuments of the western regions of Ukraine in 1945–1965.]. Lutsk [in Ukrainian].

17. Pashchenko, V. (2014) *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940-pochatok 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine, 1940–early 1990s]. Poltava [in Ukrainian].
18. Pospelovskyi, D. (1995) *Ruskaia pravoslavnaia tserkov v 20 veke* [Russian Orthodox Church in the 20th century]. Moskva [in Russian].
19. Shkarovskyi, M. (2010) [Russian Orthodox Church in the 20th century]. Moskva [in Russian].
20. Romaniuk, I., Zinko, Yu. (2009) *Stavlennia derzhavy do Tserkvy na seli v 50-ti – seredyny 60-kh rr. 20 st.* [The state's attitude towards the church in rural areas in the 1950s and mid-1960s]. *Ukraina 20 st. kultura ideolohiia, polityka*. Vyp. 13. P. 261–275 [in Ukrainian].
21. Tarasenko, O. Kovalov, M. (2011) *Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu* [The Church and Government in Chernihiv Region during the Soviet Era]. *Reabilitovani istoriieiu: u dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast / Upor. O.B. Kovalenko* [ta in.]. Kn. 3. Chernihiv. 600 s. [in Ukrainian].
22. Stokolos, N.H. (2003) *Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (19 – persha polovyna 20 st.)* [Confessional and ethnic transformations in Ukraine (19th – first half of the 20th century)]. Rivne [in Ukrainian].
23. Voinalovych, V.A. (2005) *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutov v Ukraini 1940. – 1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs* [State policy on religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: a political discourse]. Kyiv [in Ukrainian].

Fedir YUKHNO

Junior Research Fellow

Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

fedir3075@gmail.com

ORCID: 0009-0004-5378-1020

ON THE HISTORY OF THE DOMNYTSIA MONASTERY, 1943–1951

The article analyzes the situation of the Domnytsia Monastery in the post-war period, the spiritual and economic life of the abode, the condition of the churches and premises on its territory, and its role in the life of the population. The material also highlights the activities of the abbess of the monastery, aimed at defending the interests of the nuns, and traces the process of the monastery's closure and the resettlement of its inhabitants.

Keywords: religion, monastery, authority, abbess, Domnytsia Nativity of the Mother of God Monastery.

CONTENTS

<i>Alla Batiuk</i>	Clerks of the Chernihiv Regimental Chancellery: social origin, educational level, and career trajectories (based on the 1765 biographical lists)	5
<i>Iryna Buhera</i>	Lazar Baranovych's Circle in Scientific Discourse	13
<i>Oleh Vasiuta</i>	The Monastic Center of Anthony's cave complex in Chernihiv in the pre-mongol period: a separate monastery or a monastic skete?	24
<i>Olga Vorobey</i>	Damaged Cultural Monuments in the Kyiv region (based on materials from oral history expeditions)	51
<i>Alla Harkusha</i>	Restoration of wall paintings in Cathedral of Transfiguration of the Saviour in Chernihiv at the beginning of the 21st century	56
<i>Petro Hrebin, Yurii Sytyi</i>	Research of burial mounds in Chernishevsky street 1989, 1990, 1997 in Chernihiv	64
<i>Olena Datsiuk</i>	The Ukrainian Aspect of the First World War in foreign archives	73
<i>Oksana Diadechko</i>	Complex of archaeological finds from the burial the transfiguration cathedral, discovered in 2012	81
<i>Viacheslav Korniienko</i>	On the History of the Relics St. Theodosius of Uhlych: a memorandum by Valentyn Shuhaievskyi to the All-Ukrainian Academy of sciences, 1922	85
<i>Natalia Lyashchuk</i>	Tools and Products of Cossack craftsmen (tailors, shoemakers and saddlers) found during archaeological excavations of the Berestechko battlefield	90
<i>Tetiana Mykolaiko</i>	The Activities of Archbishop Nafanail (Savchenko)	95
<i>Yurii Mytsyk</i>	Chernihiv Colonel Ioannikii Sylych and some notes on his Family	101
<i>Liudmyla Nyzhnyk</i>	Necropolis of the St. Illinska Church in Chernihiv	113
<i>Tetiana Novyk, Pavlo Solobai</i>	Archaeological research of the Anthony Cave in Lyubech	121
<i>Oleg Odnorozhenko</i>	Seals of the Lands of Kyiv and Chernihiv of the 16th to the – 18th centuries: Between law, tradition, and historical memory	125

<i>Serhii Pavlenko</i>	The Genealogy of Hetman Ivan Mazepa in Light of New Findings	143
<i>Olena Pahkovska</i>	The Collection of Mennonite gravestones at the national reserve «Khortytsia» as a source for studying the worldview and funeral practices of migrants	156
<i>Natalia Piltiai</i>	Privilege of Sigismund III Vasa Granted to Jan Zawolski for Possession of Baturyn in the Chernihiv County (May, 1625)	167
<i>Serhii Serhieiev</i>	Historiography of the Architecture of the Building of the Chernihiv collegium (pre-soviet period)	173
<i>Karina Soldatova</i>	Cossack Population of the Villages of the Baturyn Sotnia from Ivan Mazepa to Kyrylo Rozumovskyi	180
<i>Oksana Tereshchuk</i>	Iconography of an hierarches in the precious frame of gospel by the second half of 18 century from the church of Mykola Dobry in Kyiv (Nicolas Good)	187
<i>Oleksandr Tkach</i>	Attribution of the Image of the Saint in the Mural from the end of the 17th century in the narthex of the Trinity Cathedral in Chernihiv	192
<i>Oleksandr Shuhalii</i>	Archaeological Research of the second half of the 20th – of the beginning of the 21st Century in the southeastern part of Dytynets (in the area of the regimental office building)	200
<i>Fedir Yukhno</i>	On the history of the Domnytsia Monastery, 1943–1951	206

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць
Випуск 10 (13)

Адреса редакційної колегії:
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»,
вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна
Тел.: (0462) 64-59-63, 64-59-64
Електронна пошта: oldcher@gmail.com
Веб-сайт: <http://oldchernihiv.com>

*Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.
Автори несуть відповідальність за повноту й системність
висвітлення питання, достовірність фактичного матеріалу,
автентичність цитат і точність бібліографічних посилань.*

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка, дизайн **В.М. Лозовий**

Підписано до друку 08.12.2025.
Формат 60 × 84 / 8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 25,11 + 3,72 іл. Ум. фарбо-відб. 25,11 + 14,88 іл. Обл.-вид. арк. 27,0 + 4,0 іл.
Зам. 0068. Наклад 100 прим.

Видавець ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. + 38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
вул. Карпенка-Карого, 40, м. Чернігів, 14035, Україна